

**T.C.
BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**ADANA VALİSİ İSMAİL HAKKI BEY'İN
“RAPORLARIM” ADLI ESERİNİN
TRANSKRİPSİYONU VE DEĞERLENDİRMESİ
(SAYFA 1-139)**

Çiğdem KALKAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Danışman
Prof. Dr. Sıtkı ULUERLER**

Bingöl - 2026

T.C.
BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI

ADANA VALİSİ İSMAİL HAKKI BEY'İN
“RAPORLARIM” ADLI ESERİNİN
TRANSKRİPSİYONU VE DEĞERLENDİRMESİ
(SAYFA 1-139)

Çiğdem KALKAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Prof. Dr. Sıtkı ULUERLER

Bingöl - 2026

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ.....	I
TEZ KABUL VE ONAY	II
ÖNSÖZ.....	III
ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
KISALTMALAR	VI
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ADANA VALİSİ İSMAİL HAKKI BEY'İN “RAPORLARIM” ADLI ESERİNİN TRANSKRİPSİYONU

1.1. Devr Raporu / Mütâlaât-I Umûmiyye	6
1.2. Bitlis Kazası	16
1.2.1. Zirâati – Ticâreti – Sanâyii.....	17
1.2.2. Ahvâl-i Umûmiyye.....	19
1.2.3. Esbâb-ı terakkî	19
1.2.4. Ormancılık.....	21
1.2.5. Mâdencilik.....	21
1.2.6. Sa'y-u İmar:	22
1.2.7. Maârif ve Âtiyesi.....	23
1.2.8. Memûrin.....	24
1.3. Ahlat Kazâsı	26
1.3.1. Ahvâl-i Târihiye	27
1.3.2. Maârif ve Âtiyesi.....	29
1.3.3. Zirâati – Ticâreti – Sanâyii.....	31
1.3.4. Ahvâl-i Umûmiyye.....	32
1.3.5. Esbâb-ı Terakkî	32
1.4. Malazgirt Kazâsı	33
1.4.1. Ahvâl-i İdâre	34
1.4.2. Zirâati – Ticâreti – Sanâyii.....	37
1.4.3. Ahvâl-i Umûmiyye:	39
1.4.4. Esbâb-ı Terakkî	39
1.4.5. Maârif ve Âtiyesi.....	39
1.5. Bulanık Kazâsı	40

1.5.1. Ahvâl-i İdâre	42
1.6. Muş Kazası.....	43
1.6.1. Zirâati – Ticâreti – Sanâyii.....	45
1.6.2. Ahvâl-i Umûmiyye.....	46
1.6.3. Esbâb-ı Terakkî	46
1.6.4. Maârif ve Âtiyesi.....	47
1.7. Noksanlarımız	47
1.8. Dâhiliye Nezâret-İ Celîlesine Nevâhî-i Şarkıyye Mes’elesi Hakkında Mütâlaat Siyâsiyye, Askeriyye. İktisâdiyye	64
1.8.1. Mülâhazat-ı Askeriyye	74
1.8.2. Teşkilât-ı Mülkiyye.....	81
1.8.3. Hülâsa.....	95
1.9. Dâhiliye Nezâreti Celîlesine	95

İKİNCİ BÖLÜM

İSMAİL HAKKI BEY’İN BİTLİS VE VAN VALİLİKLERİ DÖNEMİNE AİT RAPORLARIN GENEL DEĞERLENDİRMESİ

2.1. Raporlarda Geçen Belli Başlı Yerler ve Bu Yerlere İlişkin Değerlendirmeler. 102	
2.2. Bitlis Kazası	105
2.3. Ahlat Kazası	108
2.4. Malazgirt Kazası	110
2.5. Bulanık Kazası	114
2.6. Muş Kazası.....	115
2.7. İsmail Hakkı Bey’in Noksan Gördükleri ve Çözüm Önerileri.....	116
2.8. Doğu Vilayetleri Meselesi.....	124
2.9. Askeri Mülâhazalar	128
2.10. Mülkiye Teşkilatı	131
2.11. Lâhika.....	135
2.12. Nevâhî-i Şarkıyye’nin Tahliyesi	137
SONUÇ.....	139
KAYNAKÇA	142
EKLER.....	143
ÖZGEÇMİŞ.....	150

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım “*Adana Valisi İsmail Hakkı Bey’in “Raporlarım” Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (Sayfa 1-139)*” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

04/09/ 2026

Çiğdem KALKAN

TEZ KABUL VE ONAY
BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

229111935 Öğrenci Numaralı Çiğdem KALKAN tarafından hazırlanan “Adana Valisi İsmail Hakkı Bey’in “Raporlarım” Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (Sayfa 1-139)” başlıklı bu çalışma, 01/09/2026 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda oybirliği başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Başkan	: Prof. Dr. Hamza Altın	İmza:
Danışman	: Prof. Dr. Sıtkı Uluerler	İmza:
Üye	: Dr. Öğretim Üyesi Özcan Tatar	İmza:

ONAY

Bu Tez, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun/...../202.. tarih ve sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Emrah AKYÜZ
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Bu tez çalışması, Osmanlı Devleti'nin son dönem taşra idaresine ve II. Meşrutiyet devri uygulamalarına ışık tutan kıymetli birincil kaynakların araştırmacıların istifadesine sunulması amacıyla yoğun bir mesai ve titiz bir hazırlık süreci neticesinde ortaya çıkmıştır. Raporların Osmanlı Türkçesinden günümüz harflerine aktarılması ve değerlendirilmesi aşamalarında orijinal metne sadık kalınması için azami gayret gösterilmiştir.

Bu uzun ve meşakkatli süreçte, tez konusunun belirlenmesinden çalışmanın tamamlanmasına kadar bilgi, tecrübe ve desteğini benden hiçbir zaman esirgemeyen; gerek ders aşamasında gerekse tez döneminde danıştığım her konuda yanımda olan ve kıymetli zamanını ayıran saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Sıtkı Uluerler'e en kalbî şükranlarımı sunarım.

Bana Osmanlıcayı öğreten ve bu alanda kendimi geliştirmemi sağlayan Prof. Dr. Yaşar Baş'a ve tecrübelerinden çok şey öğrendiğim Prof. Dr. Hamza Altın'a teşekkürü bir borç bilirim.

Ayrıca, çalışmama temel teşkil eden bu raporların tasnif edilmesi, dijital ortama aktarılması ve araştırmacıların elektronik ortamda kullanımına sunulmasında emeği geçen İstanbul Kalkınma Ajansı ile İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğüne içten teşekkürlerimi sunarım.

11/08/2026

Çiğdem KALKAN

ÖZET

Tezin Başlığı : Adana Valisi İsmail Hakkı Bey’in “Raporlarım” Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (Sayfa 1-139)

Tezin Yazarı : Çiğdem KALKAN

Danışman : Prof. Dr. Sıtkı ULUERLER

Anabilim Dalı: Tarih

Bilim Dalı : Tarih/Yakınçağ Tarihi

Kabul Tarihi : 01.09.2026

Sayfa Sayısı : VI (ön kısım) + 151 (tez)

Bu çalışma, II. Meşrutiyet döneminde Bitlis ve Van vilayetlerinde görev yapan İsmail Hakkı Bey’in *Raporlarım* adlı eserinde yer alan raporların transkripsiyonu ve değerlendirilmesini konu edinmektedir. İsmail Hakkı Bey, 1910 yılında Bitlis Vali Vekilliğine, 1911 yılında ise Van Valiliğine atanmış; görev yaptığı bölgelerin idarî, siyasî, sosyal ve ekonomik durumuna ilişkin gözlem ve tespitlerini Dâhiliye Nezâreti’ne raporlar hâlinde sunmuştur. Raporlarda Doğu Anadolu’nun nüfus yapısı, aşiret ilişkileri, Kürt-Ermeni münasebetleri, eğitim, ulaşım, tarım, ticaret, güvenlik ve idarî teşkilatın işleyişi ele alınmaktadır. İsmail Hakkı Bey, taşra yönetiminde görülen liyakat eksikliği, yolsuzluk, bürokratik hantallık ve altyapı yetersizliklerini eleştirmekte; yol, köprü ve eğitim yatırımlarını bölgesel kalkınmanın temel şartları arasında göstermektedir. Ayrıca Rusya ve İngiltere’nin bölgedeki faaliyetleri ile İran sınırındaki gelişmeler hakkında değerlendirmelerde bulunmaktadır. Bu çalışmada raporlar Osmanlı Türkçesinden günümüz Türkçesine transkribe edilmiş ve değerlendirilmiştir. Böylece II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı taşrasının idarî yapısı, merkez-taşra ilişkileri, modernleşme çabaları ve doğu sınırlarına ilişkin gelişmeler bir devlet adamının bakış açısıyla incelenmiştir. Raporlar, Osmanlı Devleti’nin son dönem taşra idaresini ve çözüm arayışlarını anlamak bakımından önemli birincil kaynaklar arasında yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: İsmail Hakkı Bey, Bitlis, Van, Osmanlı Taşra İdaresi, Doğu Anadolu, Vali.

ABSTRACT

Title of the Thesis: Transcription and Evaluation of the Work Titled “My Reports” by Adana Governor İsmail Hakkı Bey (Pages 1-139)	
Author	: Çiğdem KALKAN
Supervisor	: Prof. Dr. Sıtkı ULUERLER
Department	: History
Sub-field	: History/ Modern History
Date	: 01.09.2026
Number of Pages : VI (preliminary pages) + 151 (thesis)	
This study examines and transcribes the reports contained in <i>Raporlarım</i> written by İsmail Hakkı Bey, who served in the provinces of Bitlis and Van during the Second Constitutional Period of the Ottoman Empire. Appointed as Acting Governor of Bitlis in 1910 and Governor of Van in 1911, İsmail Hakkı Bey submitted reports to the Ministry of Interior concerning the administrative, political, social, and economic conditions of the region. The reports address a wide range of issues, including the demographic structure of Eastern Anatolia, tribal relations, Kurdish-Armenian relations, education, transportation, agriculture, trade, security, and the functioning of provincial administration. İsmail Hakkı Bey criticized incompetence, corruption, bureaucratic inefficiency, and inadequate infrastructure in the provinces, while emphasizing roads, bridges, and educational investments as essential requirements for regional development. He also provided assessments of Russian and British activities in the region and developments along the Iranian border. In this study, the reports were transcribed from Ottoman Turkish into modern Turkish and analyzed. Thus, the administrative structure of the Ottoman provinces, center-periphery relations, modernization efforts, and developments on the eastern frontier during the Second Constitutional Period are examined from the perspective of a contemporary Ottoman statesman. The reports constitute important primary sources for understanding the challenges of late Ottoman provincial administration and the search for solutions to these problems.	
Keywords: İsmail Hakkı Bey, Bitlis, Van, Ottoman Provincial Administration, Eastern Anatolia, Governor.	

KISALTMALAR

a.g.e. :	Adı geçen eser
a.g.k. :	Adı geçen kitap
a.g.m. :	Adı geçen makale
c. :	Cilt
ev. :	Çeviren
der. :	Derleyen / Derleme
ed. :	Editör
haz. :	Hazırlayan
no. :	Numara
s. :	Sayfa
Sos.Bil.Enst. :	Sosyal Bilimler Enstitüsü
ss. :	Sayfa aralığı
nv. :	Üniversite
Yay.haz. :	Yayına hazırlayan

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, 1877-1878 yıllarında gerçekleşen Osmanlı-Rus Harbi'nde (93 Harbi) ağır bir yenilgi almış ve Ayastefanos Antlaşmasını imzalamıştır. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti, Balkanlar'da ve Kafkasya'da çok ağır toprak kayıplarını kabul etmek zorunda kalmıştır. Batılı büyük devletler Ayastefanos Antlaşması'nı tanımayıp, statüyü yeniden belirlemek için Berlin Antlaşması'nı düzenlemiştir. Neticede Berlin Antlaşması ile Sırbistan, Karadağ ve Romanya'nın bağımsızlığı, uluslararası düzeyde tanınırken, Bulgaristan ise Osmanlı Devleti'ne bağlı, fakat büyük ölçüde özerk Bulgar Prenslığı hâline getirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin yaşadığı bu askeri yenilgi, devletin iç siyasetine de etki etmiş, o döneme kadar devlete bağlılıkları sebebiyle "*millet-i sadıka*" diye adlandırılan Ermeniler, Rus yanlısı bir politika izlemişlerdir. Ermeni milliyetçiliği ve silahlanma da bu dönemlerde başlamıştır. Berlin Antlaşmasının 61. maddesinde, doğuda Ermeni halkın yaşadığı altı vilayette ıslahat yapılması, Kürtlere ve Çerkezlere karşı devletin Ermenileri koruması hükmü de konulmuştu. Bu madde Ermeni milliyetçiliği için sürekli ilham kaynağı ve siyasi faaliyetlerinde referans olmuştur.¹

Bu süreçte Ermeni meselesi, büyük devletlerin Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuz mücadelelerinin önemli unsurlarından biri hâline gelmiştir.² Nitekim Rusya, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Ermenileri üzerinde etkili olmaya çalışan başlıca devletlerden biri olmuştur. Bunu gören batılı güçler de Doğu Anadolu'daki misyonerlik faaliyetlerini güçlendirmişlerdir.³

Ermeniler, nüfusun önemli bir bölümünü oluşturarak başta Van, Bitlis ve Diyarbakır olmak üzere Doğu Anadolu'nun çeşitli vilayetlerinde yaşamaktaydı.⁴ II. Meşrutiyet sonrasında yaşanan siyasî ve toplumsal gelişmelerin gölgesinde şekillenen bu ortamda, Dâhiliye Nezâreti tarafından 1910 yılında Bitlis Valiliğine tayin edilen

¹ Taha Akyol, *1914-1915 Felaket Yıllarında Osmanlı ve Ermeniler* (İstanbul: Doğan Kitap, 2015), 55.

² Guenter Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?*, çev. Ceren Elitez (İstanbul: Timaş Yayınları, 2017), 31.

³ Hasan Celal Güzel (ed.), *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2006), 159.

⁴ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)* (İstanbul: Kronik Yayınları, 2022), 555.

İsmail Hakkı Bey, bölgenin idarî, sosyal ve ekonomik yapısını yakından gözlemleme fırsatı bulmuştur. Bu noktada, raporlarıyla döneme ışık tutan İsmail Hakkı Bey'in hayatı ve görevleri üzerinde durmak yerinde olacaktır.

İsmail Hakkı Bey, 1872 yılında Piriştine'de üç çocuklu bir ailenin en büyük çocuğu olarak dünyaya gelmiştir.⁵ Babası Emin Bey 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Plevne'de şehit olmuştur. Babasının vefatından on yıl sonra ise annesi vefat etmiştir. Bunun üzerine henüz genç yaşta olan İsmail Hakkı Bey, kardeşleri Ahmet Hamdi Bey ve Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa'nın sorumluluklarını üstlenmiştir. İsmail Hakkı Bey'in, kardeşlerinin düşünce yapısının şekillenmesinde önemli etkisi olmuştur.⁶

Kardeşi Ahmet Hamdi Bey askeri okullarda öğretmenlik yapmıştır. Cafer Tayyar Paşa ise Millî Mücadele dâhil olmak üzere birçok savaşta görev almış önemli bir komutandır.⁷ İsmail Hakkı Bey, Selanik kökenli Ulviye Hanım (1880-1924) ile evlenmiştir. Bu evlilikten Handan, Cavidan, Vildan ve Şadan isimlerinde dört kız çocuğu olmuştur. 1901 yılında Harp Akademisini bitirerek kurmay yüzbaşı olarak göreve başlayan İsmail Hakkı Bey, 1906 yılına kadar Rumeli Genel Müfettişliği Eşkîya Takip Komisyonunda görev almıştır.⁸ Daha sonrasında İpek Mutasarrıflığı ve Kumandanlığı görevine getirilen İsmail Hakkı Bey, 8 Ağustos 1910 yılında Bitlis'e vali vekili olarak atanmıştır.

İsmail Hakkı Bey'in Bitlis valiliği yıllarında bölgede eşkıyalık olayları iyice artmıştı. Bu olayların komşu vilayet olan Van'da da artması üzerine Van vali vekili Nazım Bey'in olayları yatıştırmakta yetersiz kaldığı düşünülerek, yaşanan olayların üstesinden gelebileceği düşüncesiyle İsmail Hakkı Bey, 26 Ekim 1911 yılında Van valiliği görevine getirilmiştir.⁹

⁵ Muharrem Mazlum İskora, *Harp Akademileri Tarihçesi 1846-1965* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1966), 194.

⁶ Ahmet Esenkaya, "Balkanlardan Çanakkale Cephesine Gelenler", *I. Uluslararası Balkan Kongresi (24-26 Eylül) Bildiri Kitabı* (İstanbul: Süleyman Şah Üniversitesi Yayınları, 2012), 1074.

⁷ Zülal Keleş, "Cafer Tayyar Paşa", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 44 (1999), 529-530.

⁸ Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), 65.

⁹ Yıldırım Yıldırım, "Bir Devlet Adamı Olarak İsmail Hakkı Bey ve Adana Valiliği Dönemindeki Faaliyetleri (1914-1916)", *II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Kongresi Bildiri Tam Metin Kitabı: Tarih-Arkeoloji*, ed. Erdem Çanak - M. Fatih Sansar (Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2018), 98.

İsmail Hakkı Bey, bu çalışmanın ana konusunu teşkil eden raporları da Bitlis ve Van valiliği yıllarında (1910 ve sonrası) yazmıştır. Dâhiliye Nezareti'ne sunulan bu raporlarda vilayetlerin mevcut durumu, sorunlar ve sorunlara çözüm önerileri yer almaktadır. 5 Eylül 1912 tarihinde Van valiliğinden azledilen İsmail Hakkı Bey, Üsküdar Ciheti Kumandanlığı görevine, ardından sırasıyla 14 Mayıs 1913 yılında Diyarbakır valiliği görevine, 12 Şubat 1914 tarihinde Adana valiliği görevine ve 29 Şubat 1916 tarihinde Bursa valiliği görevine getirilmiştir. 20 Ekim 1918'de Bursa valiliği görevinden azledilen İsmail Hakkı Bey, kısa bir süre sonra 2 Kasım 1918 tarihinde vefat etmiştir.¹⁰

İsmail Hakkı Bey hakkında bu bilgileri özetledikten sonra, XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin genel durumuna bakmak yararlı olacaktır. Osmanlı Devleti, Fransız İhtilali ve sonrasında Avrupa'da yaşanan gelişmelere ayak uyduramayınca Batı tarzı modernleşme hareketlerine hız vermiştir.

Tanzimat döneminde buna yönelik önemli adımlar atılmıştır. Avrupa'yı yakından tanıyan ve yabancı dil bilen aydınlardan oluşan bir zümre, devlet kadrolarında önemli görevlerde bulunmuşlardır.¹¹ Genç Osmanlılar, Jön Türkler gibi isimlerle anılan bu aydın zümrenin hedefi, zaman içerisinde meşrutiyetin ilanını sağlamak olmuştur. Onlara göre devletin içinde bulunduğu badirelerden kurtulmanın yolu bu yönetim değişikliği idi.

1876 yılında Abdülaziz'in bir darbeye tahttan indirilmesi, yerine V. Murad'ın geçirilmesi Jön Türklerin güçlerini arttırdıklarının bir kanıtıdır. Ancak V. Murad'ın kısa saltanatı içerisinde hedeflerine ulaşamayan bu ekip, 1876 yılında padişah olan II. Abdülhamid'in üzerinde etki oluşturup, Meşrutiyet'in ilan ettirilmesini sağlamıştır.

1877-1878 Osmanlı Rus Harbi (93 Harbi) Osmanlı'nın ağır bir yenilgisi ile sonuçlanınca, 1878'den itibaren II. Abdülhamid devlet yönetimini bütünüyle kendi eline almış ve meclisi kapatmıştı. Bu gelişme, Jön Türkleri rahatsız etmişti. Bu zümre daha sonra İttihat ve Terakki çatısı altında bir araya gelerek, II. Abdülhamid'e karşı örgütlenmişti.

İttihatçılara göre Osmanlı topraklarında bulunan halkların yönetimde söz sahibi

¹⁰ Yıldırım, "Bir Devlet Adamı Olarak İsmail Hakkı Bey", 99.

¹¹ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: Alkım Yayınları, 2006), 225-257.

olacağı Meşrutiyet'in yeniden ilanı, devletin dağılmasını da önleyecekti. Aynı zamanda XX. yüzyılın başlarında yaşanan yeni gelişmeler, fikir akımları, isyanlar ve Osmanlı'nın iç işlerine müdahale etmekten geri durmayan Avrupalı devletler gibi faktörler, II. Abdülhamid'i zor durumda bırakmıştı. En sonunda da II. Abdülhamid, İttihat ve Terakki adı altında örgütlenen muhaliflerin baskılarına daha fazla direnemeyerek, 23 Temmuz 1908 sabahı II. Meşrutiyet'i ilan etti. 24 Temmuz 1908'de de 1876 Anayasası'nı yürürlüğe konularak, II. Meşrutiyet dönemi başladı.

Meşrutiyet'in ilanı halk tarafından büyük bir coşkuyla karşılandı. İngiltere, Fransa ve Almanya, Meşrutiyet'in ilanından memnun olsa da Rusya bundan memnun olmadı. Rusya, II. Meşrutiyet'in Osmanlı Devleti'nin yeniden güçlenmesine katkı sağlayabileceği endişesiyle gelişmeleri temkinli karşılamıştır.¹² Meşrutiyet'in ilanından aylar sonra yaşanan 31 Mart Vakası sonrasında sorumluluğu bulunduğu gerekçesiyle II. Abdülhamid tahttan indirilmiştir.¹³

İsmail Hakkı Bey'in Bitlis ve sonrasında Van'da valilik yaptığı yıllar, II. Meşrutiyet'in hemen akabindedir. II. Meşrutiyet'in halk üzerinde bıraktığı etkiyi raporlarında detaylıca anlatmaktadır. Başlangıçta Meşrutiyet'in her kesim tarafından memnuniyetle karşılandığını söyleyen İsmail Hakkı Bey, ancak Meşrutiyet'in taşrada karşılık bulamadığını da belirtmektedir. Doğu bölgelerindeki geri kalmışlığa, hizmet götürmede yaşanan gecikmeye, görev yapan memurların liyakatsizliğine, eşkıyalık olaylarına, aşiretlere, Avrupalı devletlerin misyonerlik faaliyetlerine, Kürt-Ermeni toplum yapısına, eğitim ve yol sorununa ve daha birçok konuya raporlarında ayrıntılı yer veren İsmail Hakkı Bey, buradaki halkın meşrutiyetten maddi bir fayda görmediği için yaşadığı hayal kırıklığına da değinmiştir.

Bu hususların dışında İsmail Hakkı Bey, 1910-1912 yıllarında Bitlis ve Van valiliği görevindeyken Rusya'nın doğu vilayetlerindeki faaliyetlerini, olası Rus saldırılarını ve korunma yollarını ayrıntılı olarak raporlarında yazarak, Dâhiliye Nezareti'ne sunmuştur. Raporlarını, Osmanlı Devleti'nin bekası ve bölgeye fayda sağlama amacıyla yazdığını belirten İsmail Hakkı Bey, raporlarına gereken önemin verilmesini istemiştir.

¹² Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, 590.

¹³ Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, 598.

Bu çalışmada incelenen İsmail Hakkı Bey'e ait *Raporlarım* adlı eser, İstanbul Kalkınma Ajansı ile İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kùltür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kùtùphane ve Mùzeler Mùdùrlùğùnùn (Atatùrk Kitaplığı) katkılarıyla dijital ortama aktararak araştırmacıların istifadesine sunulmuştur. Eser'in tam kùnyesi şu şekildedir. İsmail Hakkı Bey, *Raporlarım*, İstanbul: Osmanlı Matbaası, Atatùrk Kitaplığı Osmanlıca Nadir Eserler Koleksiyonu, M. Cevdet Kitapları, K.19. İsmail Hakkı Bey'in bu eseri toplada 278 sayfadan oluşmaktadır. Dijital ortamdaki bu eserin, 56. ve 57. sayfaları bulunmamakta, bu sayfaların yerine sehven 58. ve 59. sayfalar bulunmaktadır. Bu çalışmada eserin ilk 139 sayfalık kısmının transkriptini ve değerlendirmesini yapılmıştır.

Genel itibariyle Raporlarım isimli bu eser, İsmail Hakkı Bey'in Bitlis ve Van vilayetlerinde gùrev yaptığı yıllarda hazırladığı idarî, siyasî, askerî ve sosyal içerikli raporlardan meydana gelmektedir. Raporlarda Bitlis, Van, Muş, Malazgirt, Bulanık, Ahlat ve Tatvan gibi yerleşim merkezlerinin idarî teşkilatı, nùfus yapısı, eğitim durumu, ulaşım imkânları, ekonomik faaliyetleri, aşiret ilişkileri, Kùrt-Ermeni münasebetleri, sınır gùvenlięi ve Rusya ile İran'a ilişkin değerlendirmeler yer almaktadır. Ayrıca eserde Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetlerine yùnelik idare anlayışı, reform politikaları ve sınır bùlgelerindeki gùvenlik meselelerine dair mùellifin gùzlem ve önerileri de ayrıntılı biçimde ele alınmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ADANA VALİSİ İSMAİL HAKKI BEY'İN “RAPORLARIM” ADLI ESERİNİN TRANSKRİPSİYONU

(s. 3)

1.1. Devr Raporu / Mütâlaât-ı Umûmiyye

Kürdistan'ın merkezi olmak itibâriyle hâiz-i ehemmiyet olan “Bitlis” vilâyetinde bulunmakta olduğum üç ay zarfında ahvâl-i rûhiye-i mahalliyye ve ilcâât ve ihtiyâcât-ı mevkiîye ile emzice husûsât-ı sâire-i vilâyet hakkında istihsal eylediğim mâlûmat ve tecâribi musavver bir rapor takdim etmeyi öteden beri arzu ediyordum.

Tâ ki: Şimdiye kadar zulmet-i metrûkiyet ve mechûliyet içinde kalarak şek ve noksandan gayr-i sâlim olmak üzere bu âna kadar merkez-i hükûmete bildirilen nâ-tamam malûmâtın tashîh ve ikmâliyle vilâyât-ı sâire misillü bu vilâyet hakkında da nezâret-i celîlelerince doğru ve esaslı bir vukuf ve malûmât hâsıl olsun da o sâyede bu, mensî kıt'anın da şimdiye kadar dest-i umran-sâz-ı hükûmetle tedâvi edilemeyen emrâzının çâre-i ref' ve izâlesi düşünölsün, bugüne kadar kanayan yaraları artık yed-i şefîk ve rahîm-i devletle sarılsın.

Merkezde kaldığım müddet zarfında vilâyetin Muş livâsı ahvâl ve idâresinin pek gayr-i muntazam bir halde cereyân etmekte olduğunu hisseylemiş bulunduğum için evvel emirde livâ-yı mezkûru görmek lüzum ve mecbûriyetini duydum ve mâh-ı sâbıkın 17'nci günü merkez-i vilâyetten hareket ettim.

(s. 4)

Netîce-i tefîşâtımdaki mahsûsât, müşâhedât ve mütâlaâtımı müşa'r karaladığım raporda bâlâda arz eylediği üzere ahvâl-i umûmiyye ve rûhiyye ile ihtiyâcât-ı mâhiyyetiyye ve intibâât-ı sâire hakkında mütâlaâtımı da şu vesîle ile arz u ityân eylemeyi münâsib gördüm ve ihyâ-yı vatan emel-i mukaddesiyle vücûda getirdiğim şu sahâifî büyük bir şevk ve ümîd pîş-gâh-ı muallâ-yı ve ten-perver-âne göze ferş ve takdime cesâret-yab oldum.

Yalnız bu meyanda zât-ı sâmi-i hazret-i nezâret-penâhîlerinizden bâzı temenniyât veistirhâmâtta bulunmaktan da vazgeçmeyeceğim; büyük bir sa'y ve dikkat, azîm bir tettebbu' ve gayret ile birtakım hakayık-ı mühimme ve mübremeyi

muhtevi olarak vücûda getirilen bu raporun ihtivâ eylediği mevâdd-ı mündericâtının nezâret-i aliyyelerince, lââyık olduğu ehemmiyetle nazar-ı dikkate alınarak vilâyetçe icrâ edilebilecek aksamanın hemen tatbik ve icrâsı için vilâyete salâhiyet ve müsâade îtâsı aksâm-ı sâiresinin de mevki' fi'le îsâli husûsuna lâtif ve kerem buyurulması, en hâlis arzu ve temenniyâtım cümlesindendir.

Çünkü:

Ancak bu sâyede ahvâl-i vilâyette az bir zaman zarfında bir eser-i salâh ve terakkî görülmesi, başka bir feyz-i saâdet ve urefânın tecelli etmesi kabil olabilecek ve aksi halde ise bu mesâî ve temenniyât beyhûde bir yorgunluktan ibâret kalacak, ahvâl-i vilâyette, hükûmetin arzu-yı hâlisânesine rağmen hiçbir fark görülmeyecektir. İşte kemâl-i safvet ve hulûs-i kalble olanistirhâmât ve temenniyâtım bundan ibâret; neticenin bu ikinci şıktan kurtarılması yâni rapor mündericâtının kağıt üzerinde kalmayarak mümkün olduğu kadar

(s. 5)

mevki fa'âle, sâha-i tatbîke konmasına delâlet ve kerem buyurulmasıdır.

Hâl-i hâzırda, dâhil-i vilâyette, mâh-ı sâbıkın 26. günü Mutki kazâsına merbut Huyut nahiyesinin Taksur karyesinde vuku bulan ve 29 Teşrîn-i Sânî 1326 târîhli telgrafla arz olunan hâdise-i müessifeden başka nazar-ı dikkati celb edecek hiçbir vak'a yoktur.

Bütün vilâyet dâhilinde, her tarafta bir sükûn hüküm-fermâdır. Her iyi insan [Ki: Yüzde doksan beş bunlardandır] Bir huzur ve emniyeti sekte-dâr edecek bâzı ef'âle ihtisâr ediyor, bâzen ötede, beride gasb u gâret, cerh ve sirkat gibi bâzı hâdisât vuku buluyor, bâzıları ahrak arâzi ve malına dest-i hasâr ve tecâvüz uzatmaktan geri durmuyor, tabîi elden geldiği mertebe kavânîn-i mevzûa ve usûl-i câriye dâiresinde, bunların men'ine, îcâbına bakılıyor.

Fakat; maa'l-teessüf bu, noksan ve yarım tedâbîr; tam ve kat'i bir semere vermiyor, mâmâfih bu gibi harekât muvakkat ve mevzû'î şeyler olduğu için pek çabuk geçiyor. Emniyet veistirâhât-i umûmiyye yine hükümrân bulunuyor.

Bu vilâyetin en mühlik marazı, umûmî olmakla berâber, en peşin muhtâc-ı tedâvi hastalığı, arâzi ihtilâf ve münâzaâtıdır ki: Yakından icrâ edilen amik bir tettebbu ve vukuf neticesi olmak üzere tanzim edilip 9 Teşrîn-i Sânî 1326 târîh ve 434

(s. 6)

numaralı tahrîrât ile nezâret-i celîlelerine takdim edilen raporun tedkik ve tebliğine müsâade buyurulacak olur ise bu marazın da hemen aliyyeleriyle tedavi ve izâlesine muvaffakiyet elvereceği şüphesizdir.

Fakat bu taraflarda yaşayan bütün insanların bir cerîhası; şimdiye kadar bu vilâyeti bu hâl-i tedenni ve harâbîde bırakan bir ceriha-i ihtiyâcı vardır; sa'y u amel noksanı; ve bunun tevlid ettiği hirmân ve atâlet-i kalb ve nazarları sarmış, esbâb-ı refâh ve terakkiyi ve binâenaleyh saâdet-i hayâtiyyeyi günden güne söndürüyor. Bu hâl-i tabîi bu vatan evlâdlarını ahlâken de sukut ediyor; halkın bir kısmı bu alâmetlere mâlûl bulunuyor.

Bir kısım-ı kalîl; pençe-i hükûmete bâzû-yı adl ve kanunun ferman-ı ahkâmına “doğrusunu söylemek lâzım gelir ise” mutî, zâhiren münkad bulunuyor fakat, hiss-i menfaat; bunların kalb ve ruhunda zehirli bir hıyânet yaşıyor, vücûdlarında canî bir kan dolaşıyor, hâib ü hâsir bir hevl ve nevmîdî içinde siyah ve kanlı düşünceler taşıyor ve hiç şüphe etme ki:

Bîgünah kulaklara, temiz kalblere gizli köşelerde mazlum ve merdûd fitneler telkih ve imlâ ediyor. Çünkü: Bunlar da işsiz. Fazla olarak belki de îmânından daha mukaddes tanıdığı menfaati her dakikak çökmek ihtimâline mâruz bulunuyor ve ona bir tehlike-i hirmân-âlûd, bir hayat-ı sefâlet-nümud hazırlıyor.

Zîra:

Elbette olur ev yıkanın hânesi vîrân

İdâre-i hâzıramızın ilk ve en büyük vazifesi fikrimce,

(s. 7)

bu, boş kullara; bu, aç ve sefil insanlara iş bulmak olmalıdır.

Sukut-ı ahlâkı intaç eden, karha-i sefâleti büyültlen, hiss-i gasb ve sirkati tevlid eyleyen hiç şüphe yok ki: Derd-i ihtiyâc-ı vücûdaddır.

Bunları men' etmek, tîr-i sefâletle zahm-dâr olan kulûbı tatmin eylemek servet-i umûmiyyenin tezyidini tehiyye edecek esbâb ve vesâili tatbik ve ihzâr eylemek, bu zavallılara me'yûsu'l-amel ve nevmîd kalblere teşebbüs ve cesâret kuvvetini vermek

hükûmetin en birinci ve en mühim vezâîfî cümlesinden olduğuna büyük bir kanaatim vardır.

Aralarında bâzı farklar olmakla barâber yekdiğerine müşâbih cihetleri olduğu anlaşılan iki muhtelif kıt'ada, Arnavudluk ve Kürdistan'da şimdiye kadar sebk eden tecâribim, yakından, hem pek yakından olan tettebbuâtım bana bunu telkin ve ihsâs ediyor.

Onun için, hükûmetin en birinci işi buralarda ahaliye, bu fakir kimselere paralı işler bulmak ahâliyi böyle işlere sevk etmek ve bunun için de her şeyden evvel yol yapmak lâzımdır.

Tâ ki: Bu işsizlerin aç karınları doysun, kendilerinde mücâdele-i sa'y ve menfaat hisleri uyansın, başka şeylerle iştigale vakitleri olmasın, yalnız servet kazanmanın, refâh-ı emîn etmenin çâresine baksın ve bir insanın sa'yı nisbetinde de kazanacağını fi'len görüp anlasın.

Bunun için de buralarda zirâat ve hayvânât, sanâyi ve ticâret ziyâfetleri keşide edilmek lâzımdır. Zîra: Şurası gayr-i kabil-i îtiraz hakîkattir ki: İnsanlar, bilhassa ensâl-i hâzıra, bilâistisnâ akvâm-ı cihân sarı, beyaz mâdenlere o sehîr

(s. 8)

ve füsunkâr yuvarlaklara yâhud tâbir-i diğerk servet ve menfaate karşı büyük bir ateş-i iştiyak ile mahmûm ve esirdir.

Evet: Şurası muhakkak ki: Bu yerlere paralar, milyonlar saçılır ise işte o zaman burada yaşayan insanlar az, çok mes'ud olacak sefâlet ve zarûret-i hâzıraya vedâ edilecek, ebnâ-yı vatanımız müjde-nisar bir fecr-i şâaadar içinde yaşayacaklardır.

Bütün insanlar hep bu gaye-i hayâliyyeye kavuşmak için sarı beyaza; bu iki peri-i füsunkâra koşuyor, onlara dört el ile sarılmağa çalışıyor, emin olalım ki: Dünyada insanlar yalnız bunu, hatta öyle diyebilirim ki: Hayattan ziyâde seviyor işte hükûmet bu yerlerde bunu yaratabilir, bunu yaratmanın yolunu-bulabilir ise; bugün burada kanayan her cerîha müebbeden kapanır, her bâdire ebediyyen uyur ve bu muhakkaktır.

Ya maârif? Saâdet ve selâmet-i âdemiyyeti te'min eden bu tarik-i feyyaz ve kıymetdar bence bizde bhusus bu yerlerde ikinci dereceyi işgal eder. Zîra: Unutulmamak lâzımdır ki: Bu mülkün esasü'l-esas terakkîsi zirâatte, topraktır.

Bizim servet-i umûmiyyemiz en çabuk ve en çok buradan taşacak, sonra maârif bunu artıracak, saâdetimizi yaldızlayacaktır.

Çünkü:

Nâzım-ı kâinatın defter-i takdîrâtı memleketimizi en ziyâde buna müsâade olmak üzere yaratmıştır. Bizim en mühim vazifemiz bu ihtiyâcât-ı mübrem-i intîâş ile mevâdd-ı lâzıme-i istihzar etmektir. Bu vazifemizi ne kadar kolay ve ne kadar iyi îfâyâ çalışıyor isek

(s. 9)

banâ öyle geliyor ki: İstikbâlimizin esaslarını o kadar takviye etmiş oluruz.

Yine tekrar ederim ki: Bizde önce köylüleri düşünmek ve onlar için sa'y u amel te'min etmek lâzımdır. Bence mes'elenin rûhu da buradadır.

Çünkü: Memleketimizde en nâfi unsur-ı fâil, iktisâdî mânâsıyla tabiattan doğrudan doğruya istihzâl-i servet eden avâmil ancak köylüler, rencberlerdir. Onların mesâisi hükûmet için en nâfi bir faâliyet-i müsemmere-i mütemâdiyedir. En önce bunların husûl-ı refâhına çalışmak; memleketin esas ümrânını te'min etmek demektir.

Binâenaleyh her şeyden evvel bunların emvâli taht-ı mazbûtiyete alınır, bilâ-müşkülât ve en fâideli olacak sûrette faâliyetleri te'min edilir, karınları doyurulur, keseleri para görür ise işte o zaman buralarda maârif takdir ve tefehhüme başlar, işte o zaman bunlara, mekteplerden, müessesât-ı medeniyye ve tekemmülât-ı beşeriyye bahs olunur ise ancak o zaman anlayacakları bir lisan ile hitap edilmiş olacağına emin olmak lâzımdır. Yoksa, aç ağızların, boş mîde ve kulların her hatve-i terakkîye onlar için tatlı birer hikâye-i mahalliyye olan mevâid-i maârife karşı lakayd kalması ve ihtimal ki: Şimdiye kadar olduğu misillü bütün kuvvetiyle onun önüne durması pek tabîî görülmelidir.

Bu mütâlaat-ı umûmiyye ve mâlûmat-ı mücmele-i mahalliyyeden sonra merkez kazâsından bedâ ile devr ü teftişte gördüğüm kazâların sıra ile nevâkis ve ihtiyâcâtını birer birer teşrîh ve tahlil etmeğe ve sırası

(s. 10)

geldikçe îcâb eden husûsât içinde daha fazla mâlûmat vermeğe, yaraları daha açık bir sûrette teşrîh eylemeğe ve bunların fikrimce tedâvisi için çâre-i yegâne

olabilecek şeyleri, tedâbîri de zikr ve beyan etmeğe gayret edeceğim. Fakat, noksan kalmamak için ondan evvel sekîne-i vilâyet ile ahvâl ve onun hissiyât ve efkârı hakkında da muhtasar, basit bir kroki çizeceğim.

Ahâli-i vilâyetin kısm-ı azîmi sâbit ve mütemekkin ve bir kısm-ı kalîli seyyâr, aşâir denilen Kürdlerdir. Vilâyette ahâlî-i Hristiyanîye Ermenilerden ibârettir edyân-ı sâiredeki Hristiyanlar pek azdır.

On beş, yirmi sene evvel başlamış olan Ermeni ihtilâl ve ihtilâfı pek yakın zamanlara îlân-ı hürriyete kadar Kürdlerle Ermenilere yan yana bir kurdla kuzu hayatı yaşatmıştır.

Kürd, ağa-bey-paşa, Ermeni ona hidmet-kâr, harâc-güzâr ve gedâ Kürd bunun dâima böyle olmasını arzu eder ve her zaman da ahvâlî az çok buna müsâid görmek ister.

An'anât-ı mâziye, hâlet-i rûhiyye-i mahalliyye onda böyle bir his uyandırmış sefâlet, zarûret nisbetinde bu his büyümüş kendi çalışacak yerde başkalarının sa'yı ile geçinerek kendisinin bir atâlet-i mahzâ içinde istirâhat-nişin olması onda bir illet-i dimâğiyye hükmüne girmiş, Ermeni çalışsın; Kürd yesin, köylü Kürd uğraşsın, kasabalı bunun emeğiyle yorulmaksızın rahatça beslensin. Ne güzel kaide?!..i.

İşte bunun için "talan" denilen ve pek yakın zamanlara kadar vilâyet sekenesinden bir kısım aşâirin yekdiğerine, bâzen başkalarına karşı revâ gördükleri bu âdet-i mezmûme-i garet ve yağma

(s. 11)

her ne kadar bunun eskisi gibi vukua gelememekte ise de buna alışmış olan Kürd'ün bu nokta dâima hayâlini işgal etmekten hali kalamamaktadır.

Hiçbir maksad olmaksızın veyâhut pek ufak ve ehemmiyetsiz bir hâdise için dünya kadar, bâzı aşîret denilen Kürdlerin birbirlerine karşı yaptıkları muâmelât-ı nizâiyye ve harbiyye netîcesi hep talana münce olur ve bu da büyük bir muvaffakiyet ve ganîmet addedilirmiş.

Meşrûtiyet-i mübeccelemizin îlânından beri artık bu harekât bâğıyâne ve vahşiyâneye mâzîde olduğu kadar keremi ve cesâret göstermemekte ise de dâima

bununla dimâğî meşbû olan Kürd'ün ufak bir hâdiseden, küçük bir fırsattan tekrar istifâdeye kıyâm etmeyeceğini kimse te'min edemez.

Dâhil-i vilâyette muharrer olarak 395.910 nüfus mevcûd olup bunun 281.867 kadarı nüfûs-ı müslime ve 114.043 kadarı da nüfûs-ı gayr-i müslime ise de mektûmât ile gayr-i muharrer mikdârda dâhil-i hesâb edilecek olur ise vilâyetin nüfûs-ı umûmiyyesi 600 bin raddesinde tahmin edilebilir her ne olursa olsun Hristiyanlar vilâyet nüfûs-ı umûmiyyesinin selâsini-teşkil ettikleri halde faâliyetleri îtibâriyle İslâmlara nazaran daha ziyâde nâfi bir unsur gibi görünmekte ve binâenaleyh Ermeniler bu vilâyetin terakkîsine en ziyâde hizmet edecek ve fakat onun terakkiyât-ı âtiyesinden de en ziyâde te'min-i istifâde eyleyecek gibi telakkî edilmektedir.

Kürdler böyle meyyal-ı atâlet ve agrâz-ı nefsâniyye netîcesi olarak mübtelâ oldukları emrâz-ı vicdâniyye ile pûyân cihât

(s. 12)

bulundukça dâhil-i memleketteki bilcümle menâbi-i servetiyye ve ticâriyyeyi bunlara kaptıracaklarında şübhe edilmemek lâzımdır.

Arzu-yı talanın zuhûrunu, gasb ve tecâvüzün îkainı mâni olan ve mâzîde olduğu misillü bîçâre Kürd'ü, zavallı Ermeni'yi dilediği gibi çalıştırarak onun amelinden, bilâ-istihkak istifâde etmeği râfi ve dâfi bulunan meşrûtiyet-i idâre bâzı agvât ve meşâyih ile gürûh-ı mütegalibenin pek o kadar işine gelmez, her ne kadar zâhiren buna karşı olan adem-i memnûniyet hisleri izhar edilemiyor ise de arzu-yı talan gayr-i meşrû olarak te'min-i istifâde emellerine nâil olduğu için idâre-i hâzırada memnun olmayanların mevcûd bulunduğuna kani olmak lâzımdır.

Îlân-ı hürriyeti müteâkib bu hakayıkı keşf ve idrak edenler ve bunu derk edemeyerek sırf mâzîde olduğu gibi talan ile te'min-i istifâde etmek emel-i mezmumunu perverde eyleyenler; hâdise-i irticâdan evvel buralarda te'sis edilen Kürd kulûblerini, yine bu azuvları te'mine kâfil ve müsâid gibi telakkî eylemek zu'm-ı fâsid ve îtikad-ı bâtılında bulunmuş olmalıdır ki: O zaman bunu fırsat ittihaz etmek isteyen bu kabil kesandan bâzılarının takınmış olduğu ve ne mânâ verilmek lâzım geleceğinin bugün kestirilememekte bulunduğu tavır ve harekâtını, vaz' u hâlini yine Kürd'ün fevkalâde taassub-ı câhiliyyesi hesâbıyla pek ziyâde müstaid-i iğfal bulunmasını âtiyi teemmül nokta-i nazarından endişeli bir nazarla tâkib, etmemek kabil değildir.

Hâdise-i irticâîyi müteâkib buralarda tezâhür eden keyfiyat ve intibâat, müdekkikane tâkib edilecek olur ise iş bu tezâhürat

(s. 13)

ve harekâtta istikbal için şâyân-ı dikkat ve teemmül-i netâyiç istihrac etmek pek âsân olur.

Vak'a-i irticâ; cihan-pesend bit sür'at ve mahâretle ref' ve izâle edilmesi buralarda şâyân-ı esef hâdisâtın zuhûruna meydan bırakmamış ise de Cenâbîhak bir daha göstermesin yine öyle bir vak'a; ve bu tıynette olanlardan bâzıları tarafından, izhar-ı emele müsâid zannedilecek bir hâdise karşısında; tekrar bundan istifâdeye kıyam edilmeyeceğine kani olmak, fikrimce pek fazla bir nikbinlik olur.

Kürdistan'da bâhusus şerîat perdesi altında esecek bir bâd-ı mesmûm fitne ve fesâd amîk ve mazlûm bir deryâyı taassub ve cehâlet içinde yuvarlanmakta olan Kürdlerde, pek çabuk ve müdhiş bir Kürd bâd-ı şûriş uyandırabilir ve bu istîdad ve temayyülün vücûduna inanmak kaide-i ihtiyata çok muvâfık bir hareket olur.

Arnavud'a nazaran Kürd sille-i te'dib-i hükûmetten daha ziyâde muhteriz ve müctenibdir. Hükûmetin mesleğinde görülecek ciddiyet ve şiddet Kürdleri îka-ı şûriş ve taarruzdan dâima men' edilebilir ise de sâika-i cehâlet ve taassubla hassa-i basîret ve devr-i endîşeden mahrum olan Kürdlerin ekseriyet-i câhiliyyesiyle menfaat-perestanının yukarıda arz edildiği üzere ufak bir tünd-bâd teşvik ve tahrik ile devr-i sâbika, mâzîye avdet etmek; zavallı Kürd'ü bîçâre Ermeni'yi kendi hesâbına çalıştırmak, hülâsa: Yine sâha-i vatanda ebnâ-yı vatanla bir kurdla kuzu hayatı yaşamak fırsatını elde etmeğe gayret göstermeyeceğini kim te'min edebilir?

Mâlûm-ı Sâmi-i Hazret-i Nezâret-penâhîleridir ki: Bir insanı bir

(s. 14)

kavmi idâre eden müessirât-ı akıldan ziyâde ihtiyâcât, telakkiyat, kavmi i'tiyâdât-ı nefsânî-i ihtirâsât ile tabîat-ı hayvâniyye gibi daha birçok avâmil ve husûsâtıdır. Bu müessirât tebdîl ve tâtil edilmedikçe nasâyih ve kavânin ahvâl-i içtimâiyye, hâlât-ı rûhiyyeyi tagayyür edemez.

Bu i'tiyâdât-ı muhîtiyyeye göre aşîret veya Kürd'ün icrâ ettiği gasb-u sirkat, cerh-u katl, kat'î tarik gibi ef'al onca hasâis-i cengâverânenen addedilir. Bu his ve fikirde

bulunan bir âdem tarik-i meşrûiyette çalışmağı, ticâret ve zirâatle iştigal etmeğı kendisine züill addeder. En ziyâde; aherin emeğıyle geçinmek, Ermeni'yi – Kürd'ü kendi hesâbına çalıştırmak isteyenler; bu fikir ve histe bulunan kimselerdir. Bereket versin ki: Bunların emsâli azdır.

Nâmuskârâne çalışmağı kendileri için ayıp sayan bu kabil kimseler için her müsâvî mubâhtır. Yalan söylemek, mahkemelerde Kur'an üzerine yalan yere yemin etmek, birbirine bühtân ve iftirâ ederek hasımlarını birer vesîle ile mahkemeye iliştmek onlar için ayıp, günâh değil belki birer muvaffakiyetten sayılır.

Kürdlerin salâbet-i dîniyyeleri pek ziyâde ise de taassub ve cehâletleri de ondan ziyâdedir. Taayyüşleri gayet basit, kendileri pek ziyâde kanaatkârdır. Ağalarıyla beylerinin, hocalarına hele şeyhlerine hürmet ve riâyetleri pek ziyâdedir: fakat menfaat ümîd ettiği müddetçe bu kaideye riâyetkârdır. Menfaatin olduğu yerde hürmet ve riâyet de hitâm bulur.

(s. 15)

Kürd pek ziyâde haris-i şöhrat vecâhtır. Her ne sûretle olursa olsun baş olmak her Kürd'ün en başlıca emelidir. O buna o kadar düşkündür ki: Kendisince aksâ-yı emel olan bu gayeye vâsıl olmak için îcab eder ise mâmelekini hatta hayatını da îsârdan çekinmez. Kürd beyne'l-akran temiz etmek, yükselmek hissine karşı pek büyük bir incizab ve iştiyak ile merbut ve esirdir.

Onun ruhunda bu; artık bir hastalık olmuştur. Hatta bir mecliste alt ve üst tarafa oturmak teşrîfatına bile riâyet etmek onlarca şâyân-ı dikkat bir kıymet ve ehemmiyet alır; bu ufak misal Kürd'ün hırs-ı iştiyâr vecâhı hakkında kâfi bir fikir verebilir.

İşte bunun içindir ki: Hatta beyne'l-akrabâ bile bâzen gayr-i kabil teskîn-u intifâ bir bürûdet, şahsî bir garaz ve husûmetin olanca şiddet ve nefretiyle hüküm sürmekte olduğu görülüyor bu hal kendilerinin tarîk-i ticâret ve sair tarîk-i sa'y ve faâliyetle terakkî etmelerine mâni olmakta maalesef kendilerini günden güne vâdi-i zarûret ve sefâlete sürüklemektedir.

Buralarını memnun ve ıslâh etmek pek kolaydır. Hükûmette sür'at ve ciddiyet, muâmelâtta âdil ve nısfet görüldükçe ahâlinin hükûmete karşı râbıta ve îtimadı artıyor. Bu emniyet ve îtimad ve emr-i idâredeki sür'at ile kaide-i hak ve adile riâyet netîcesidir ki: En eski dâvâlar için bile ahâli hükûmete mürâcaat ediyor ve fakat mahkemeden

dâima ictinâb ediyor ve bütün bu mürâcaatlarda ahâlîde şâyân-ı dikkat bir hâlet-i rûhiyye göze çarpıyor Kürd; her şeyin kaymakam, mutasarrıf, vâliden bittiğini görmek

(s. 16)

istiyor. Onun, mahkemelerde dolaşmağa, sürünmeğe sabır ve tahammülü yoktur. İyi, kötü her şeyin idâre me'mûrundan sâdır olduğunu biliyor. Hükm-i kanuna o kadar akli ermiyor, uzun müddette netice verecek bir iş onun hiç işine gelmiyor. O; her işte kısa bir tarîk ile az bir zaman zarfında hedefe kavuşmak istiyor an'anât-ı mâziye ve mahalliyye onda böyle bir his tenmiye etmiştir.

Onun için re's-i idârede bulunan me'mûrların her hali onun nazar-ı dikkatinden kaçmıyor. Bir kere o me'mûra rabt-ı kalb ederek emniyet ve îtimad etti mi veyâhut ondan ihtiraz etmek lüzum ve ihtiyacını hisseyledi mi; Kürd'ün nazarında ondan kıymetli me'mûr, ondan kuvvetli, âdil hükûmet olamaz.

Buraları böyle me'mûr ve bu îcaba göre idâre istiyor.

Ermeni; bundan yirmi otuz sene evvele gelinceye kadar etrâfındaki cereyân ettiğini gördüğü ve ara sıra kendisine de hasarı dokunduğunu hisseylediği vakayi ve hâdisât âsâyiş-i şekânenen dilgir ve rencide olmakla beraber bunu bir hâl-i zarûrî ve tabîî gibi telakkî ederek yine vâdî-i sabr ve kârda devam eder dururken bir müddet sonra etrâfından esmeğe başlayan bâd-ı tahrîk ve teşvike kapılmaktan kendisini kurtaramayarak bir hayli müddet; kendilerine telkih edilen veyâhut edilmek istenilen efkâr-ı müşevveşe arkasında pûyân olmuş kavmiyetçilik başlamış, bu hal memlekette bir hayli zaman devam eden; dâhilî birtakım Kürd bâd-ı şûriş ve ihtilâl tevliid etmiş bunun neticesi olarak birçok

(s. 17)

münâsebet-sizlikler tahaddüs eylemiş ise de son zamanlara doğru tâkib edilen veyâhut edilmek istenilen fikir ve maksadın muvâfık hal ve maslahat olduğu anlaşılır gibi olmuş bulunmasından dolayı aralarında tebdîl-i fikr ve meslek cereyânları baş göstermiş ve bu sûretle Osmanlı olarak doğup büyümüş olan bu vatandaşlar mazide Osmanlılığa hâdim ve sâdık bir unsûr-ı fa'âl kalmaları kendi menfaatleri îcâbâtıdan olduğu tamâmıyile anlaşılmış bir hakikat hükmüne girmiş olduğu cihetle ondan sonra o gayr-i sahîh ve selâmetten tarî efkâr-ı müşevveşe yerine sa'y-u gayret hisleri uyanmağa başlamıştır.

Tam bir fikir verebilmek için bu bahse âid çizilecek kroki bihakkın tersîmî zımnında zikr-ü beyânı muktezî hutût-ı asliyye ve esâsiyye; bahsin adem-i müsâadesine mebnî münâsib diğerk bir levhada olanca vuzûh-u hakayıkıyla tasvîr edilmek üzere ileriye tâlik edilerek burada yalnız bunun kısm-ı iktisâdîsi ile tezâhürât-ı hâzırine nazaran birkaç söz îrâdıyla maksada geçmeğî daha muvâfık gördüm;

“Hafır” nâmı tahtında bu havâlide beyne'l-ekrâd alınıp satılan Ermeni vatandaşlarımız îlân-ı hürriyetten sonra bu sûretle alınıp satılmadan kurtulmuş ve telakkiyat-ı mâziyye ile kendilerini kısmen tesmim ve Osmanlılıktan tebrid etmek isteyen cereyânlara kulak asmayarak Osmanlılığa rabt-ı kalb etmiş ve bu hissiyât ile perverde olarak memlekette te'min-i sükûn ve refâh esâslarını tâkib ve tatbîke teşebbüs etmiş, bozulmuş olan âheng ve âşiyâne-i sa'y-u amellerini yeniden te'sis ile tarîk-i iktisâd ve ticârette sağlam temeller üzerine

(s. 18)

binâ-yı amel etmek husûslarını tercîh ve tâkiye koyulmuşlar, mekteblerinin ıslâh ve îmarına, evlâd-ı âtiyenin tezyîd-i gayret ve irfânına muktezî esbâb ve vesâili tedârik ve ihzâra başlamışlardır.

Şu esaslar üzerinde yürümeğe ibtidâr eylemiş olan Ermeni vatandaşlarımızın yukarıda zikredildiğî üzere dâhil-i vilâyette adeden sâlis derecede bulundukları halde uyuşuk bir sûrette dem-güzâr olan unsur-ı İslâm'a karşı meydan say-u iktisâtta ihrâz-ı tefevvuk edecekleri anlaşılmaktadır.

Bunun aded ve kesretten ziyâde kuvvet ve servetin, hüner ve mârifetin vâsita-i galibiyet ve muvaffakiyet olduğü hakîkatini idrâk edenlerce en büyük istinadgâhın sa'y-u amel olacağı ve aksî vâdîde yürüyenlerin ise dâima dûçâr-ı zarar-u kesel bulunacağı umûr-ı bedîhiyyedendir.

(s. 19)

1.2. Bitlis Kazası

İslâm ve Hristiyan olmak üzere nüfûsu 53.580 kadardır merkeze merbût Çukurşat'ın, Semek nâhiyeleriyle birlikte 519 pâre karyeyi muhtevîdir arâzisi hemen umûmiyyetle – [Çukur nâhiyesinin bir kısım arâzisi “Çukurova – denilen mahalle” ile Güzeldere itlâk olunan vâdî müstesnâ olmak üzere] kâmilten dağlık seng-istân olup iş bu cibal ve tilâlin ekser yerleri kıymetdar maâdin vücûdundan nişan vermektedir.

Nüfûs-ı Bitlis kazâsı 4113 kadar hâne olup etrâfı; gayet mürtefi dağlarla muhât, ârızalı ve üç hatt-ı içtimâî miyâhın mültekası olan dar bir vâdî de kâindir. Âb ve havası latif ve sağlam, manzarası hoşcadır. Kasabadan akan sular Dicle nehrine karışır. Bu miyâh-ı câriye mecrâlarında birçok, muhtelif el-cins-i miyâh-ı mâdeniyye de vardır. Kasabanın dâhilî ve hâricinde miyâh-ı mâdeniyyeye kesretle tesâdüf edilmektedir.

Şehrin ortasında İskender-i Kebîr'in ümerâsından “Leysmark” nâmında bir cenerale isnâd edilen harâb bir kal’a vardır.

Kasabanın ârızalı ve gayet meyilli yamaçlar üzerinde inşâ edilmesinden ve şehrin pek dağınık ve gayr-i muntazam bir tarzda inşâ edilmiş ve şimdiye kadar hiçbir himmet görmemiş bulunmasından dolayı sokakları pek gayr-i muntazam, dar bir haldedir. Dâhil-i kasabada bir hayli hân, hamâm, cevâmi ve tekâyâ ile mebânî-i sâire mevcûddur.

(s. 20)

1.2.1. Zirâati – Ticâreti – Sanâyii

Arâzisi dağlık ve seng-istân olmak îtibâriyle bu kazanın yalnız Çukur ve Güzeldere denilen mahallelerinde biraz zirâate müsâid yerler vardır. Aksâm-ı sâiresi sekenesinin ihtiyâcâtını te'min edecek zirâatı tehiyye edemez.

Bu vilâyette; bir buçuk seneye yakın bir zamandan beri bir zirâat müdürü ile bir de muallim bulunduruluyor ise de bu memûrin-i fenniyyenin ahâliye; zirâatin usûl-i cedîdeye göre icrâsını gösterebilmeleri için muktezâ-yı bilcümle vesâit ve esbâptan mahrûm bulunmaları ve merkez kazâ arâzisinin bâlâda arz edildiği üzere zirâate gayr-i müsâid bulunması hasebiyle; şimdiye kadar hiçbir fâideleri görülmemiş ve bu halde bulunan bir yerde, böyle her şeyden mahrûm olarak zirâat me'mûrlarının beyhûde yere bulundurulmasındaki esbâb-u hikmete de bir türlü akıl erdirmek kabil olamamıştır.

Fikrimce bunda iki türlü mazarrat mevcûddur;

Birisi: Hiçbir fâideleri olmadığı halde bu me'mûrlara bî-lüzum olarak birçok maâş ve harcırah vermek ve beyhûde yere kendilerini âtıl bırakmak; bunlardan edilecek istifâdeyi öldürmek,

Diğeri de: Bu me'mûrların vücûdundan her sûretle istifâde edilebilmesi kabil olan arâzi ve vesâite mâlik bulunan yerlerde kendilerinden muntazır fevâid ve menâfi de akim bırakmaktır.

Bendenize kalır ise; zirâat nezâreti burada bir şey yapmak niyet ve tasavvurunda değil ise bu me'mûrları memleket ve ahâli için kendilerinden daha ziyâde istifâde edilmesi kabil olan yerlere

(s. 21)

göndererek orada îcâb eden tecârib-i zirâiyye ve ahâliyi müstefid eylemeleri ve hiçbir şey yapamamağa mahkûm olarak burada atâlet içinde dem-güzâr bulunan ve yavaş yavaş tecârib-i ameliyye ve nazariyyelerini de unutmak ihtimâli olan bu bîçâre me'mûrları bulundukları şu hâl-i müz'icden kurtarmak çok daha hayırlı olur.

Yok; eğer nezâretin burası için de bir fikri, bir tasavvuru var ise onu da bir ân evvel sâha-i fi'le ihrâc eylemesi, bu sene teşkil edileceği va'd olunan zirâat de bu senenin de mümkün mertebe sür'atle teşkili muktezîdir.

Dâhil-i kazâda her nevi mahsûl yetiştirilebiliyor, mevâsim-i erbaa hükmünü tamâmıyle icrâ ediyor.

Kasabada zikre şâyân belli, başlı bir san'at yoktur. İbtidâî bir halde olmak üzere kuyumculuk, doğramacılık taşçılık ile sanâyi-i sâire mevcûd ise de bunlar ashâbını bile lâyıkiyle geçindirebilecek halde değildir.

Yerin; zirâate olan müsâadesizliği hasebiyle kasabaya münhasır olmak üzere ahâlisinde vilâyetin aksâm-ı sâiresine nazaran Bitlis'te fikr-i ticâret oldukça bir mevcûdiyet gösterebilir ise de öyle büyücek iş yapacak, fazla paralı ve o nisbette kârlı işlere girişebilecek derecede cüretkârâne teşebbüs ve fikr-i ticâret yoktur.

Yirmi, otuz sene evvel Bitlis'te boyacılık, dokumacılık san'atları oldukça ileri gitmiş ve bir hayli revâc bularak kasaba ve memlekette şâyân-ı memnûniyet bir servet ve refâh te'min eylemiş ise de

(s. 22)

Avrupa bezleriyle taklîd boyalarının buralara da girmeğe başladığı târihten itibâren bu san'atlar da yavaş yavaş tedennîye başlamış ve bugün artık tamâmıyle mâdum halini almış, tabîî bununla geçinen yüzlerce, binlerce âileler büyük bir zarûret

ve sefâlete giriftâr olmuş; hirmân-ı memlekette fenâlığı uyandırmış; huzur ve emniyeti öldürmüş.

1.2.2. Ahvâl-i Umûmiyye

Bu kazâda servet-i umûmiyye şâyân-ı esef bir haldedir. Kasaba kısmen istisnâ edilir ise ihtiyâcâtını te'min edebilecek pek az kimseler vardır. Ekseriyet büyük bir mahrûmiyet içinde zebûndur. Mebâni nâmıyla kasabadaki evler yine bir şeye benzer ise de köylerdeki büyücek birer köstebek yuvasından başka bir şey değildirler.

İhtiyâcât pek ziyâde mesâî ise pek dün bir raddededir. Kasaba ve köylerde emrâz-ı sâriyye ve mühlike sarhoşluk, hatta kumarbazlık yoktur denilebilir; fakat hıfzû's- sıhhaya adem-i riâyet, fikdân-ı tagaddî insanları günden güne küçültmekte, zaîflatmakta hulâsa; şeklen tebdîl etmektedir bu hal bittabi hayat ve faâliyetlerine de pek azîm bir sûrette icrâ-yı te'sir eylemektedir. Memûriyet ve medeniyet-i hâzıradan hiçbir tarafta bir eser ve hayat görülmez.

Lisân-ı umûmi Kürdçedir. Ermenice de hemen umûmi gibidir. Kasabada Türkçe de tekellüm edilir.

1.2.3. Esbâb-ı terakkî

Bu taraflara hayat-ı servet birkaç menba'dan ve fakat tahminime nazaran maa'l-teessüf pek geç gelecektir.

(s. 23)

Birinci derecede zirâat, hayvan ve arıcılık ve bâdehu sırasıyla dokumacılık, mâtencilik geliyor;

Arıcılık, hayvancılık için vâsi bir sâha-i tatbîk mevcûddur. Dokumacılık, mâtencilik için de her türlü vesâit ve mevâdd mebzûlen mevcûddur. Yalnız bunlardan bihakkın istifâde etmek için vesâili mefkuddur ki: O da fikrimce her şeyden evvel yoldur.

Bu vilâyetin en ziyâde muhtâc olduğu ve en çabuk yapılmasına arz-ı ihtiyâc eylediği şey yoldur, şimdiye kadar bu vilâyet dâhilinde bundan on, on beş sene evvel açılan ve fakat imtidâdları az devam etmekle berâber nâtamam kalarak mürûr-ı eyyâm ve zaman ile yine müşerref harâb olan elli, altmış kilometreden başka yol nâmına açılmış hiçbir çığır olmadığını zikredecek olur isem, bu vilâyetin yol husûsundaki

mahrûmiyeti ve bunun lüzum ve ehemmiyeti hakkında bir fikir peydâsına hidmet etmiş olurum zannederim.

Bu vilâyet dâhilinde ne nisbetinde ehemmiyet ve sür'atle ve ne kadar fazla olmak üzere yol inşâ edilir ise buradaki âsâr-ı hayat ve faâliyet de o nisbette ehemmiyet ve sür'atle uyanmağa başlayacaktır. Rusya hududu gerisinde, Kürdistan'ın merkezi hükmünde bulunan ve ilk vesâit-i tedâfüiyye ve taarruziyyemizi ihzâr edecek olan bu vilâyeti bir ân evvel ihyâ etmek, canlandırmak ise selâmet-i istikbâliyye ve Osmâniyyemiz için elzem, belki de farz derecesinde ehemmdir.

Fikrimce: Hükûmetin kâvi, per-şevket ve muhterem olabilmesi

(s. 24)

için ona zâhir olan ellerin, onu müdâfaa edecek kuvvetlerin kâvi ve fa'âl olması şarttır böyle olmaz ise beher muhit hâdisâtın ufak bir sedmesi, âdî bir rüzgârı onu derhal dûçâr zaîf ve keşmekeş eder.

Biz buna mâni olmağa çalışmak vazîfesiyle mükellefiz, biz bu vazîfemizi bihakkın îfâ etmez isek târih denilen o mahkeme-i temyîz, o âyîne-i ibret-nümâ-yı hakayık-âmîz bizi ihlâfa karşı pek ağır bir sûrette, vatana karşı îfâsı elzem vezâif-i mukaddeseyi icrâ etmemek, ecdâd-ı âlî nehâdımızın eser-i hamîyyetine tatbîk hareket eylememek töhmetiyle mahkûm eder.

Hiç şüphe yoktur ki: Hiçbir sâhib-i hamîyyet ve vicdân altında böyle bir damga-yı mahkûmiyet olduğu halde ihlâf nazarında noksânî-i himmet ve hamîyyetle mahkûm ve muâheze edildiğini istemez.

Bu vilâyetin en mühim yolu sırası geldikçe arz ettiğim üzere Bitlis-Diyarbakır tarîki olduğu halde maa'l-teessüf bu kısım büyük bir sehv ve hatânın kurbânı olarak tarîk-i umûmiyye miyânına iddihâl edilmemiştir. Bu hatânın bir ân evvel tashîh ve tâmiri lâzımdır. Hele merkez vilâyette bir sanâyi mektebi güşâdı hakkındaki lüzum ve ihtiyâc fevkalâdedir. Her ne sûretle olur ise olsun böyle bir müessesenin vücûda getirilmesine sa'y olunması elzemdir. Bunun için 30 Teşrîn-i evvel 1326 târih 415 numaralı tahrîrât ile olan istirhâmâtın nazar-ı dikkate alınması mültezimdir.

Bilcümle ihtiyâcât, mahsûsât ile meşhûdât ve mütâlaatımı yazacak olur isem raporum pek uzun olacaktır. Kaide-i

(s. 25)

ihtisâra riâyet etmekle berâber az, çok ahvâl-i umûmiyye ve rûhiyye-i vilâyet hakkında mâlûmat vermeğe gayret edeceğim:

1.2.4. Ormancılık

Bu memleketin en mühim ve mübrem şûbe-i ihtiyâcâtından birisi de ormanlardır. Buralarda ormanların fıkâdâni hasebiyle kerâste bulmak bir emr-i asîr, bulunsa bile galâ-yı fevkalâdeleri mülâbesesiyle tedârîki bergar düşvârdır. Bundan dolayı mebânî, inşâât bambaşka bir şekilde ve kaide-i hıfzû's-sıhhaya kat'ıyyen gayr-i muvâfık bir tarzda vücûda getirilmektedir.

Rumeli'de: Hâin, câhil baltaların bî-lüzum olarak kesip mahvetmekte olduğu ormanların buradaki hirmân-ı müelleme görüldükten sonra kıymet ve ehemmiyetleri insanın nazarında daha başka sûretle taâlî ediyor. Rumeli'nin de karîben bu âkıbeta uğramaması, bu mecrumiyet hastalığına tutulmaması için şimdiden çâre-i tedâvisine bakmak elzemdir.

1.2.5. Mâdencilik

Vilâyetin hemen ekser yerlerinin dağlık olması ve eşkâl-ı elvân-ı hâriciyyelerinin yek-nazarda göze çarpacak bir manzûrede bulunması; bu vilâyet dâhilinde muhtelif el-cins-i zengin, cism-i maâdinin vücûdunu ihsâs etmektedir.

Ekser yerlerde sath-ı arz üzerinde görülen maâdinden; bu hazâin-i bî-nihâye-i medfûneden lâzım gelen istifâde yollarını te'min edebilmek için de yol ile şimendifere olan ihtiyâc ilk peşîn göze çarpar. Sîne-i arzda saklanmış olan bu hazâin-i

(s. 26)

tabiîyyemizden bihakkın istifâde için yol lâzımdır yolsuz bunlardan istifâde etmenin imkânı yoktur.

Görülüyor ki: Bu vilâyet umrân ve terakkî için muktezâ bilcümle vesâitten mahrûm, servet ve saâdet-i umûmiyyenin esbâb-ı husûl ve tezâyüdü mefkud bulunuyor.

Çünkü komşularımız, muhîtimiz ihtiyâcât-ı hâzıra-i medeniyyeti kendilerine rehber ittihâz ederek hutuvât-ı gul-âne ile tarîk-i terakkî ve temeddünde durmayıp ilerliyorlar.

Akvâm-ı harîse; gözlerini kamaştıran bu defâin-i kıymetdarımıza karşı ağızlarını büyük hâhiş-i cû' ile; üzerimize doğru açmış duruyor. Muttasıl elimizden kopmak istiyor ve emin olalım ki: Biz böyle âtıl ve bunun kıymetinden gafıl bulundukça bu hazâin-i kerân bî haddan onlar istifâde edecektir.

Çünkü:

Onlar biliyor ki: Bu cihân sa'y ve terakkîde tevakkuf bile bir tedennîdir.

1.2.6. Sa'y-u İmar:

İşte son nazariyye, bunu yapmayan milletler mahkûm fenâdır. Çünkü: Tekâmül ve istifâ-yı tabîî kanun-ı âlem şümûlu kabiliyetsizlere, uyuşuklara karşı bir tûfân, bir tâûn müstevlîdir.

Sa'y-u îmardan bir kaide husûle gelebilmek için her şey bir usûl ve intizâm tahtında, bir program ve meslek dâhilinde olmalıdır ki:

Hem emekler boşa gitmesin, hem de îrâs edeceği sekte-i tevakkuf veya adem-i muvaffakiyet husûl-pezir olmasın ve bu muntazam programı mütemâdî bir sûrette tâkib ve teftiş etmek lâzımdır ki:

Hak ve vazîfe fikri kökleşsin, me'mûrlar faâliyet ve intizâma

(s. 27)

alışsın fikrimce bu son iki cümle pek mühimdir. Zîra: İnsanlar bir kontrol, ve bir programa tâbi olmazlar ise dâima sa'y-ı akl-ı kanûni tercîh ve tatbîk etmek isterler.

Her me'mûrun vazîfe ve salâhiyeti bir ân evvel tâyin ve tasrîh edilmelidir. Bu me'mûrdan en ufak bir salâhiyeti bile esirgemek gibi ahvâl-i müessife nefretlerle mâzîye karışan hükûmet-i âfîlenin kârı idi o usûl-ı hasîse ve sahîfe bugünde artık devam edememelidir. Bu bâbda söyleyeceklerim pek çok ise de o kısma âid mütâlaatımın cümlesini; bu raporun nihâyetine ilâve edeceğim “idâre-i hâzıramız teşkîlâtındaki adem-i tevâfuk ile noksanlar” ser-levhası altındaki mübâhiste zikr ve beyân eyleyeceğim.

Bu vilâyet dâhilinde tahrîr-i emlâk ve arâzinin ne kadar berbad bir halde olduğu hakkında ayrıca bir rapor takdim edilecektir. Bunun bir ân evvel yeniden metîn bir esâsa istinâden çâre-i islâhına bakmak elzemdir.

Tahrîr-i nüfûsun da yeni baştan ve esâslı bir sûrette icrâsı lüzumu hakkında fazla söz söylemeğe hâcet yoktur. Bu cihet ahâlisi, Kürdler askerlikten pek zîyade mütehâşîdirler hâlihazırda bunları kuvvetsiz askere göndermek kabil değildir.

Nüfûsun hâlihazırda tezebzübü bu husûsta birçok uygunsuzluklara, fenâlıklara meydan açmaktadır. Onun için bu ahvâle karşı birden ve kat'î bir çâre bulmak lüzumu hakkında başka söz söylemeğe hâcet görememekteyim.

Pek uzun bir fasıl teşkîl eden bütün bu mübâhisi hâtırda

(s. 28)

bulunmak üzere bir fihrist tarzında zıkr ile iktifâ ediyor, tafsîlâta girişmiyorum çünkü: O zaman içinden çıkılamayacak bir tarîke girmiş, pek çok zaman sarf etmiş olacağım tabîîdir.

Şimdiden bu babda fazla îzâhat arzına hâcet görememekteyim; zaten bunları sırası geldikçe arz etmiş idim yine de arz edeceğim. Ve bu vesîle ile; buralarda da hükûmeti işgal, ecânibi aleyhimizde söz söylemeğe icbâr ettirecek esbâb ve hâdisat zuhûrundan evvel bu gibi şeylerin men'i çâresine bakmak ve bunun için îcâb eden tedâbîr ve ihtiyâta riâyet etmek; en büyük vecâib-i hamîyyet ve îcâbat-ı hükûmet ve siyâsetten olduğunu da zikretmeden geçemeyeceğim.

1.2.7. Maârif ve Âtiyesi

Merkez vilâyette bu sene güşâd edilen bir nehârî idâdîsiyle bir leylî dârümuallimin ve eskiden mevcûd bir rüşdiyye-i askerîye ile bir inâs rüşdiyyesi ve bu sene güşâd edilenlerle birlikte adedi on ikiye bâliğ olan zükûr ve bir de inâs ibtidâiyyesi vardır.

Bitlis'te Ermeniler'e âid ayrıca on bir ibtidâî mektebi bulunuyor.

Amerika misyonerlerinin idâresinde olmak üzere inâs ve zükûra mahsus biri rüşdî ve diğeri ibtidâî derecesinde ayrıca daha iki mekteb ile yine bunların idâresinde bir de eytâmhâne vardır.

Merkez kazâyâ mülhak köylerde üç İslâm ve iki Hristiyan mekâtib-i ibtidâiyyesi var ise de her yerden ziyâde maârifte teşne ve muhtâc olan bu havâlinin merkezi, mektebce bu derece fakir

(s. 29)

bulunur ise elviye-i sâire ile merâkiz kazâyâ âid bu bâbdaki nevâkısın mâhiyeti, yek-nazarda tâyin eder sırası geldikçe bunlar da teşrîh ve tafsîl edilecektir.

Binâenaleyh maârif nezâretine gönderdiğim ve 19 Teşrîn-i evvel 1326 târih ve 404 numaralı tahrîrat ile bir sûretini nezâret-i celîlelerine takdim eylediğim rapor ahkâmının kabul ve tatbîkine delâlet ve inâyet buyurulmasını bu vesîle ile de tekrar istirhâm edeceğim.

1.2.8. Memûrin

Burada hayat ve meşrûtiyeti uyandıracak avâmilin birisi ve belki birincisi fikrimce memûrindir.

Çünkü: Ahâli o derece müstağrak hâb-ı gaflettir ki: Bunların bilâ-sâik uyanabilmelerine ihtimal veremiyorum. Ahâlinin tatlı bir emel ve rû'yâ gibi âsarına intizâr eyledikleri meşrûtiyetten şimdiye kadar maddî olarak hiçbir âsarına tesâdüf edemedikleri onun fevâid ve muhsinâtını fi'len görüp hisseylemedikleri için onun hakkında sahîh bir fikir peydâ edememelerini mâzur ve pek tabîî görmek lâzımdır.

Bunu en ziyâde maddî olarak ahâliye gösterecek memûrindir. Fakat burası için bu cihet o kadar uzun ve müellem bir bahs-i müessir teşkîl eder ki: Hakkıyla târifî kabil değildir. Bu husûsu tamâmıyle teşrîh ve tavzîhe rapor ve bahsin müsâadesi olmadığı cihetle bu kısmı başka bir zaman ve zemîne tâlikten pek muhtasar olarak geçiyor ve esnâ-yı devirdeki meşhûdatıma nakl-ı kelâm eyliyorum.

(s. 30)

Merkezden hareket ettikten sonra geceyi Van Gölü sâhilinde “Tatvan” karyesinde geçirdim. Bu köy göl sâhilinde elli kadar hâneiy muhtevî bir Ermeni köyüdür. Fakat buna köyden ziyâde büyücek köstebek yuvalarından ibâret birer insan ini demek daha doğru olur.

Bu havâlîde; beşeriyet edvâr-ı mâziyede geçirdiği devr-i tekâmül ve terakkîye rağmen bugün o kadar tedennî etmiş, geriye gitmiştir ki: Buradaki insanların kurûn-ı evvelîde yaşadıklarına hükmetmemek mümkün olamıyor.

Ev almak üzere inşâ edilen büyücek köstebek yuvalarının ziyâ alacak hiçbir yeri olmadığı, alçak tavanlı pis, müteaffin hayvânâtın bile barınmasına sâlih olmayan bu yuvaların; veyâhut ahırların içinde insanlarla hayvanların bir yerde yaşadığı görülecek

olur ise bu havâlideki beşeriyetin henüz devr-i ibtidâîyi yaşamakta olduğunu zannetmemek kabil değildir.

Usûl-i tagaddî ve zirâat; tarz-ı maîşet ve hirâset bu derece ibtidâîdir burada kurûn-ı aheriye, medeniyet-i hâzıraya muvâfık veyâhut lâıyk olacak bir şeye tesâdüf etmek mümkün değildir.

Bitlis Tatvan arası dört saatlik bir mesâfe olduğu ve bu mevki Van ve Bitlis vilâyetlerinin Van Gölü sâhilinde en işlek bir iskele mevkiî bulunduğu halde bugüne kadar bir yol yapılmamış, âsâr-ı temeddün nâmına hiçbir eser vücûda getirilmemiştir.

Hulâsa: Bu köyle Rumeli köyleri arasında bir mukayese yapılacak olur ise Rumeli'deki en âdî bir köyün bunun yanında oldukça muntazam bir şekil ve tarz inşââtça pek farklı bir manzara

(s. 31)

irâe edeceğine emin olmak lâzımdır.

Tatvan karyesi Van Gölü sâhilinde parlak bir istikbâle mâlik bir iskele mevkiîdir ihtimal ki: İlcâ-yı zaman bir gün burasını veyâhut Van Gölü sâhilinde kâin Ahlat'ı merkez vilâyet yapacaktır. Ve bu onların hakkıdır; Van ve Bitlis vilâyetleri vüs'at ve cesâmetleri, nüfûs-ı mevcûdeleri vâridât-ı seneviyyeleri itibâriyle ayrı ayrı birer vilâyet teşkîl edecek kıymet ve mâhiyeti hâiz değildirler bu iki vilâyetin tevhîdi sûretiyle bir vilâyet teşkîl edilmesindeki fevâid ve muhsenât fikrimce pek çoktur bunları ayrı ayrı şerh ve tafsîl etmeyeceğim; çünkü: Bu cihet başka ve uzun bir bahs teşkîl eder, âcizleri şimdi ondan bahsetmeyeceğim fakat bu sûret kabul buyurulduğu takdirde Tavvan veya Ahlat'ın merkez vilâyet ittihâz edilmesi zarûrî olacaktır.

Bu babdaki efkâr ve mütâlaât-ı âcizî hakkında; süresi geldikçe ayrıca tafsîlât arz olunacaktır.

Ertesi gün Tatvan'dan yine Van Gölü sâhilinde kâin ve merkez vilâyete merbût Ahlat kazâsına hareket edildi. Ahlat ile Tatvan arasındaki mesâfe altı saattir; yolu bu kadar tabiî bir halde açılmış izlerden ibârettir. Sa'y-u sun'-i beşerin burada hiçbir emeği sebk etmemiştir. Akşam üzeri Ahlat'a varıldı.

1.3. Ahlat Kazâsı

Merkez kazâ olan bu kasaba “hâlihazırıyla ayrı ayrı üç parçadan ibâret ve köyden başka bir şey değildir” merkezi;

(s. 32)

yekdiğerinden yirmişer otuzar dakîka mesâfede kâin üç mahalleye münkasım olan bu kazâyâ merbut Misk nâhiyesi de dâhil olduğu halde 10 mahalle ile 34 karyeden mürekkebdir. Kaza 10.086 kişı İslâm ve 9325 kişisi Hristiyan olmak üzere 19.411 kadar nüfûsu muhtevîdir. Kazâ ahâlî-i müslimesinin dörtte üçü Türk’tür mütebâkîsi Kürd ve Çerkes’dir.

Merkez kazâda hükûmet konağı, hapishâne yoktur bunların bir ân evvel şân-ı hükûmetle mütênâsib olacak sûrette inşâları muktezîdir. Bunun için bir şekilde olmak üzere tertib ettirilen proje ile keşifnâmeleri derdest takdimdir.

Mektebli me’mûr olmak üzere yalnız kaymakam kazâ ile jandarma yüzbaşısı mevcûddur memûrin-i sâire kâmilin yerli veyâhut civar mahallelerdendir; bunlar umûmiyetle ancak okuyup yazmak bilecek kadar ibtidâî bir mâlûmat sâhibidirlar başka bir şeyden haberleri; menfaatlerini düşünüp te’mîn etmekten başka bir emelleri yoktur.

Bu kazâda müstesnâ olarak adliye teşkilâtı yapılmış ise de; Ermeni ihtilâli esnâsında kazânın kesbetmiş olduğu ehemmiyet bugün zâil olmuş bulunduğundan vakayi ve şikâyet pek ender olarak vuku buluyor ve bundan dolayı memûrin adliyede ekser zamanlar işsiz bulunuyor. Malazgirt ve Bulanık kazâlarında ise vakayi daha ziyâde olduğundan teşkilât-ı adliye tatbik ve tâmin edilinceye kadar iş bu memûrin adliyenin münâsib müddetlerle Malazgirt ve Bulanık kazâlarına nakilleri münâsib görülmüş ve bu cihet bi’t-telgraf adliye nezâretine yazılmış ve muvâfakat cevabı da alınmıştır.

Ancak; söz buraya gelmiş iken gördüğüm bir hakîkati de

(s. 33)

söylemeden bin iki yüzer bin ve yedi yüzer gurus maaşlarla kazâ cezâ riyâset muâvinliğiyle müstantikliğine tâyin edilmiş olan zevatın meziyet-ilmiye ve iktidar-ı zâtîyelerinin sıfır derecesinde ve hele kıyâfetlerinin me’mûr denilemeyecek bir halde olduğunu ve hukuk-ı ibâdın ta’yîn ve tefrîk ile ihkâk ve ahkâm-ı kavânînin tatbîk ve

infâzı husûslarının böyle liyâkat ve kabiliyetten mahrum âciz, değersiz kimselerin eline tevdi edildiğini gördükçe hem zavallı ahâlinin hal ve hukukuna, hem de kanunlarımızın tâli'sizliğine acımak, teessüf etmemek kabil olmadığını zikretmeden geçemeyeceğim. Bu kazâ ahâlisi bilâ-tefrik umûmiyetle sâfiyet-i ahlâkiyeye mâlik ve kanaatkârdırlar. Aralarında hüsn-i âmîziş mevcûd olup ihtilâf ve münâferet gibi şeyler ender görülür hâlâtandır. Bu kazâda emniyet ve âsâyiş; hükûmet bütün mânâsıyla cârîdir.

1.3.1. Ahvâl-i Târihiye

Ahlat kasabasının târih-i te'sisi pek kadimdir. Bu şehrin bânisi hakkında zulmat-ı târihiyyeden sahih bir netîce çıkarmak kabil değildir. Yalnız şurası muhakkak ki bu yer birçok hükümdarlara cay-ı karar olmuş, hicretin on üçüncü senesinde Hazret-i Ömer'ül-Faruk (radıyallâhu teâlâ anh) hazretlerinin zaman-ı hilâfetlerinde Ebû Ubeyde bin Cerrâh ve Muâz bin Cebel ile Hâlid bin Velîd gibi eâzım-ı İslâmiyan yediyle zabt-u teshîr edilerek memâlik-i İslâmiyye add-ı edyâna dâhil olmuş ve aaleb ihtimâle göre Kürdler de bu târihte şeref-i İslâm ile müşerref olmuşlardır.

Bir zamanlar her sûretle hâiz-i ehemmiyet olan Ahlat şehri de emsâli misillü aralık, aralık dûçar taaddî ve tecâvüz olmuş bir

(s. 34)

çok def'alar ma'reke-i cidâl olup kalmış; Sultan Celâleddin Harzemşah tarafından zaptedildiği gibi Moğollar tarafından dahi istilâ olunmuş 920 târihlerinde Sultan Selim-i evvel zamanında eyâdî-i Osmâniyâna intikal etmiş bir zamanlar Uzun Hasan'a makarr olmuş [Türbesi Ahlat'tadır.] 955 târihinde Şah Tahmasb tarafından zabt ve kal'ası kâmilten tahrib edilmiştir. Ertesi sene her ne kadar tekrar Osmanlılar tarafından istirdâd olunmuş ise de ondan sonra Ahlat bir daha mâmûriyet sâbıkasını ihraz edememiş zamanımıza bugünkü hâl-i elim-i harâbî ile intikal eylemiştir.

Van Gölü sâhilinde hafif meyilli ve her türlü istîdâdda, mâlik bir arâzi üzerinde bulunan Ahlat'ın bir vakitler en müterakkî insanların âram-gâh-ı umran ve maîşeti olduğu; mâzî-i muhteşem târihîsinden birer menkıbe-i ibret nakleden, bugüne kadar her nasılsa tahrîbat-ı zamânedenden kendilerini az, çok kurtarabilmiş olan âsar ve mebânî, münkariz parlak bir devr-i medeniyetin birer şâhid-i hazin-u felâketi gibi câ-becâ manzur olmaktadır.

Kasabanın muhtelif yerlerinde müşâhede edilen şu müessirin enkaz-ı harâbî arasında birer vakfe-i tahayyül ve te'sir geçirerek enzâr-ı intibah karşısında fânilere âid; sâmit birer hutbe-i melâl okur gibi duran şu âsar-ı perîşan ve metrûkun delâlet ettiği medeniyet ve umranın derece-i azamet ve bülendeyle birçok terakkî ve umran geçirmiş olduğu istidlâl olunan Ahlat'ın; evet: Târih-i Osmâniyyemizin ibtidâyî sahâifini parlak bir hâtıra-i kıymetdar ve pâyidar ile işgal ederek Osmanlı ecdâdının ilk karargâh ihtişam ve ebed nişanı olan bu mevki-i güzîn ve dilârânın; bugün içinde bulunduğu dergâh-ı tedennî

(s. 35)

ve harâbî arasında bir mukayese yapacak olur isek ecdâdımızın, beşeriyet-i mâziyenin sa'y-yı bülendine hayran olmamak, fikr-i terakkînin en ziyâde yükseldiği devir hâzır teceddüdde; mâzîde yaşadığı edvâr-ı temeddün ve tekemmüle rağmen Ahlat'ın bugün bulunduğu hâl-i elim-i harâb ve inkıraziden fütur-bahş-i kulûb derin bir ıztırab; melâl-âver bir te'sir bî-pâyân hissetmemek kabil değildir. Ahlat'ın mâzîde ihraz eylediği umran ve letâfeti bugün mevkien ihraza olan istîdad ve kabiliyeti yine bâkîdir. Bâhusus terakkiyât-ı hâzıranın âsar- feyyâzı şimdiye kadar her sûretle unutulmuş, yolsuzluk içinde harâb olmuş bulunan bu kıt'ayı da sırâb-ı irfan edecek Van Gölü'nde vapurlar işleyecek, etraf ve civar ile te'min-i muvâsala ve muvârede için yollar yapılacak, şimendiferler inşâ olunacak olur ise Ahlat'ın mevki-i müstakbeli mâzîye nazaran kat kat artacak daha parlak bir âtî yaşayacak, bu sâyede ümid edilir ki: Mâzîsi umran ile terakkiyât-ı medeniyeye ile bu derece şâşaadar olan Ahlat'ın hâlihazır harâbîsini istikbâlin dest-i himmet ve umran-sazı daha ziyâde ıslâh ve îmar edecek, âtiyen edvâr-ı mâziyeye nazaran daha bülend bir mevki-i ihtişam-u bâlâ-terine 1s'ad eyleyecektir.

Bugüne kadar kıymet ve letâfetlerini az, çok muhâfaza ederek intikal edebilmiş olan bâzı makabir-i eslâf ve meâsir-i ecdâdın tâmir ve muhâfazaları için mûze-i tertîbinden beş bin guruh kadar bir paranın tefrik ve îtâsına müsâade buyurması hakkında Ahlat'tan Maârif Nezâret-i celîlesine keşîde eylediğim telgrafnâme-i istirhamkârâneme her nedense şimdiye kadar laviyanım bir cevap alamadım,

(s. 36)

bu sükûttan bizde bu gibi henüz lâıyk oldukları ehemmiyetle muhâfazalarına lüzum ve îtinâ gösterilememekte olduğunu istidlâl etmek istiyorum.

1.3.2. Maârif ve Âtiyesi

Kasaba ve kurada birer rüştiye ile üç mahallâtta, ikisi köylerde olmak üzere beş müslim ve beş gayr-i müslim mekteb-i ibtidâî vardır. Mekâtib-i mevcûdenin levâzım-ı tedrîsiyye ve te'sisiyyelerine nâ-tamam ve hâl-i ibtidâîde olduğu görülmüş ve buraca mümkün olduğu derecede ikmâl-i nevâkısı îcab edenlere söylenmiş ise de şekl-i hâzırlarıyla memlekete, nesl-i âtiye büyük bir fâide te'mîn edemeyecekleri anlaşılmış olduğundan bir münâsebetle bir raporumda arz ve istirham eylediğim üzere Maârif Nezâretinin buralara fazla bir gayret ve himmet daha büyük bir sür'at ve dikkatle imdat ve muâvenet eylemesi lüzumunu bu vesîle ile de tekrar eyleyeceğim.

Aksi halde bu havâlinin bulunduğu hâlü'l menâk hâzırının bu cehâlet-i mutlakanın daha çok zamanlar devam edip gideceğine; bu kıt'adan hiçbir fâide ve istifâde te'mîn etmek imkânı bulunmayacağına emin olmak lâzımdır.

Fikrimce Maârif ve hatta Nâfia Nezâretlerinin tâkib etmekte bulundukları usûl; memleketin ihtiyâcı nokta-i nazarından pek de muvaffak bir usûl değildir.

Maârif Nezâreti te'sîs-i mekâtibde Nâfia Nezâreti inşâ-yı turuk vesâirede kaide-i müsâvâta riâyatkâr bulunuyorlar. Gerçi birçok muâmelât-ı hukukiyye-i beşeriyyede müsâvât şâyân-ı tebcil ve temennî bir mânâyı ihtivâ ederse de bu iki nezâretin icrâatında bâhusus şimdiye kadar bu sebtin unutulmuş olan bu havâli için de bu esas

(s. 37)

tâkib etmesi zannımca o kadar doğru ve muhakkak bir muâmele olamaz.

Her iki nezâretin bilmesi lâzımdır ki: Vatanın her cihet ve vilâyeti aynı ihtiyâc-ı umran ve maârif içinde değildir. Selânik-İzmir-Bitlis vilâyetleri arasında bu nokta-i nazardan şark ile garb kadar bir fark vardır. Bendenize kalır ise evvel emirde memleketin yer yer her cihetini birbirine benzetmeli ve onları mehmâ-i imkân müsâvî bir seviyeye getirmeli de ondan sonra bu kaide-i müsâvâta riâyet etmelidir.

Bazı vilâyetlerde ahâlinin ve daha doğrusu mevkiin feyz ve istîdad-ı mahallî ve daha sâir esbâb ve mevlidâtın te'sîratıyla mine'l-kadim az çok ihtiyacı def' ve te'mine kâfi mektebler, yollar açıldığı halde limanlardan mehâric-i ticâret ve servetten mahrum bu gibi hicrî vilâyât-ı baîdede ahâli pek muzlim bir cehâlet ve ihtiyaç içinde kavurulmaktadır ki: Bundan dolayı her gün birtakım vakayi-i müessife tekrar tevâlî etmektedir.

İzmir-Selânik hatta Anadolu'nun Sivas, Kastamonu vilâyetleriyle Bitlis, Van ve emsâli vilâyat kabil kıyas mıdır? Şübhesiz ki: Hayır! Bu derd ve ihtiyâcın çâresi var mıdır? Yine şübhesiz ki: Evet bendenizce bu derde bulunacak çâre-i yegâne; bizim gibi bütçesi milyonlarla açık gösteren felekzede bir milletin ihtiyâcat ve nasîbe-i terakkiyatını te'min ve ihzâr için o bütçemizin zâten gayr-i kabil tahammül olan yekûn masârifine yeniden ilâve sûretiyle değil belki o dâire dâhilinde sarf edeceğimiz paraların sûret-i tevzî ve sarfında ihtiyâcatımızla mütenâsib bir isâbet-i ameliye göstermek iledir.

Bütçemizin müthiş açığı karşısında masârifimizin sûret-i

(s. 38)

icrâsında af buyurunuz nâzır beyefendi hazretleri bendeniz pek büyük bir israf görüyorum. Bu cihet pek uzun bir silsile teşkil eder bunun için bu kadar ihtiyâcatımıza rağmen beyhûde yere bi-lüzum olarak sarf ettiğimiz paralar için [israf olunan paralar] nâmı altında ayrıca bir rapor yazmak îcab eder.

Sırası gelir ve vaktim müsâid olur ise onu da yazarım. Şimdilik mecrâ-yı kelâmımıza devam edelim;

Bana öyle geliyor ki: Bu sarf ve tevzîde ne kadar büyük ve ihtiyacımızla münâsib bir isâbet gösterir isek o nisbette az bir zaman zarfında mamâlik-i vesîa-i Osmâniyyemiz bugünkü hâl-i bîçâre-kiyyesinden tahlîs edilecektir. Meselâ: İsimleri yukarıda zikredilen vilâyetlerde yeniden yol inşâsı, mekteb güşâdı gibi husûsata sarf edilecek paranın bir kısmı olsun birkaç sene mütevâliyen bu tarafları, şimdiye kadar hükûmetin her nedense nazar-ı âtîfet ve muâvenetini celb edemeyen Kürdistan havâlisi için tahsis edilecek olur ise bana öyle geliyor ki: O vilâyetin revîş-i terakkiyat ve hayat-ı umûmiyyesine bir nâkîsa, bir hâlel gelmeyecek halbuki: Bu sâyede bu havâlinin de husûl-i umranı ve sefâlet-i maddiyye ve mâneviyyeden tahlisi gibi pek mühim ve göze çarpacak fevâid ve muhasenât-ı ciddiyye elde edilmiş olacaktır.

Tâbir-i askeriyyesiyle demek istiyorum ki: Bütün kuvvetimizle düşman ihtiyaç ve sefâletin – onu mahv edebilmek üzere – en zayıf noktasına tevcih-i hücum etmemiz lâzımdır. Halbuki: Bu iki nezâretimiz; her yerde bir iş görülsün diye bir hüsn-i niyet-i tâmimkârâne ile her cihete aynı kuvvetle yetişmek gayretinde bulunuyorlar.

(s. 39)

Bendenize kalır ise her yerde nâkıs ve nâtamam işler görüleceğine en ziyâde muhtaç olan yerlerde zaman zaman kat'î ve müsemmer işler görülür ise selâmet-i vatani te'mine kâfil daha muvâfık bir harekette bulunulmuş olur.

1.3.3. Zirâati – Ticâreti – Sanâyii

Ne kasaba ve ne de köylerde san'at nâmına hiçbir şeyler velev ibtidâî olsun sanâyi-i âdiyye bile mevcûd olmadığını söyleyecek olur isem burada yaşayan insanların ne kadar elim mahrûmiyetler içinde kıvrandığı hakkında bir fikir peydâsına kifâyet eder zanneylerim.

Kasaba ve köylerde bâzı âdî kilimlerle çuval ve ahâlinin giydikleri şalvarlıklar ve fakat o da pek az mikdârda nesc ve îmal olunur.

Ticâret durgundur daha doğrusu yok demektir. Kazânın koyun beslemeğe müsâid yerleri ziyâde olduğundan yağ, peynir, yün, deri ve kısmen mahsûlât-ı arziyyesini civar yerlere, Bitlis'e kadar götürülüp satılır ve buna mukabil sâir türlü ihtiyâcat tedârik edilir işte bütün kazânın muâmelât-ı dâd ü sitedi bu gibi şeylere münhasırdır denilebilir.

Ahâlisi oldukça çalışkan ise de hâlihazır sa'ylarından bile bir semere görememekte fazla-i ihtiyaçlarını; ona arz-ı ihtiyâc edecek yerlere sühûletle götürüp satamamakta oldukları için daha fazla bir sa'ya filhakîka lüzûm-ı his etmemektedirler. Yollar, şimendiferler inşâsına değin bu ahvâlin devamı zarûrî ve tabîî görülmek lâzımdır.

Ahâlinin bir kısmı Rusya'nın Kafkasya vilâyeti şühûr-ı kasabâtına

(s. 40)

giderek orada hidemât-ı muhtelif ile dem-güzâr olur beş on para kazanır, evlerine gönderirler bu sûretle kazâyâ senevî beş on bin lira kadar para girer.

Bu kazâ arâzisinin kumsal olmasından dolayı feyz ve bereket husûsundaki istîdâdı orta bir derecede, fazla mikdârda gübreye ihtiyaç göstermektedir. Ahâlinin tarz-ı cedîd-i zirâate vukufı şöyle dursun Rumeli'deki derece olsun tarz-ı atîk-i zirâate de vukufı yoktur. Bunun için arâzinin kabiliyet-i inbâtiyyesi nisbetinde bile istifâde edilememektedir. Mezrûatları buğday, arpa, çavdar, darı, gelgel “mısır nevinden mahsulünü soğan tohumları şeklinde verir bir mahsuldür” vesâirede ibârettir.

Himmet edilir ise her nevi meyve ve sebze yetişebilir. Kasaba civarında külliyyetlice kayısı ve erik ağaçları vardır.

Bu sene devam eden hayvan hastalığından kazâ dâhilinde 1249 hayvan telef olmuştur.

Bu havâlide ormana tesâdüf etmek ihtimâli yoktur. Bu cihetin en ziyâde ve şiddetle muhtaç olduğu şey ormandır. Nezâret-i âidesi bugüne kadar burada hiç teşkîlât yapmamıştır.

Ahâlîde fikr-i teşebbüs ve fikr-i ticâret; sanâyi gibi mefkuddur.

1.3.4. Ahvâl-i Umûmiyye

Bu kazâda servet-i umûmiyye şâyân-ı memnûniyet bir raddede değil ise de şâyân-ı esef bir halde de değildir.

Mebânî nâmıyla kasabada mevcûd olan meskenler köylerdekinden oldukça farklıdır. Köylerdeki mebânînin hal ve şânı ise umûmiyetle

(s. 41)

Tatvan karyesinde evsâfı ta'dâd edilen köstebek yuvaları cinsindendir. Bâzı Çerkes köylerinde oldukça eve benzer şeylere tesâdüf edilebilir diğerleri kâmilen aynı haldedir. İhtiyâcat ve mesâî hemen hemen müsâvî bir haldedir.

Ahvâl-i sâire Bitlis kazâsı bahsinde yazıldığı gibidir.

1.3.5. Esbâb-ı Terakkî

Bu kazâ için de aynı menâbi-i servet olacaktır. Yukarıda buna dâir tafsîlât-ı kâfiye verilmiş olduğundan kaide-i ihtisâra riâyeten burada tekrar yine lüzum görülmemiştir. Bu kazâ merkezinden Adilcevaz'a göl sâhilince bir yol yapmak lâzımdır. Sene-i âtiyede bunun esbâbına tevessül edilecek ve inşâsına lüzum görünen bir iki köprünün de icâbına bakılacaktır. Fakat bunların fevâidi yine mahdud kalacaktır. Bu fevâidi tâmim için turuk-ı umûmiyye ve esâsiyye ile etrafa rabt edilmek lâzımdır.

Yukarıda şerh ve îzah edildiği üzere bu nokta-i nazardan bu kazâda umran ve terakkî için muktezî vesâitten, servet ve saâdet vesâilinden mahrum bulunuyor.

Ayın 19. günü geç vakit Ahlat'tan hareket edilerek gece yol üzerinde kâin “Hanik” nâmıyla bir Çerkes köyünde kalındı 40 kadar hâneli olan bu köyde bir mekteb

te'sisi için ahâli istirhamda bulundu ise de bunun bu sene çâre-i te'sisi bulunamadığından bi'z-zarûr gelecek seneye te'hir edildi. Ertesi gün oradan hareket olunarak akşam üzeri Malazgirt'e varıldı.

(s. 42)

Malazgirt'e iki saat mesâfede “Yaramış” nâmıyla diğer bir Çerkes köyü vardır ki: Bu köy o havâlideki köylere nazaran en mâmur bir karye addedilebilir.

60 kadar hâne ve bir câmi ile bir de mektepleri var ise de bunlar da muallimsizlikten şikâyet ettiler. Sene-i hâliyeden tahsîsat olmadığından bu arzuları bi'z-zarûr gelecek seneye tâlik edildi. Bu köy Çerkeslerinin; Ekrad ve civar ahâlî-i Hristiyanıyyeyi teslih etmeyi kendilerine bir san'at ittihaz eyledikleri istihbar kılınmış ve bu bâbda îcab edenlere evâmîr ve tâlîmat-ı lâzîme verilmiştir.

Bu hareket-i mezmûme ve muzırrede bulundukları ihbar edilen daha bâzı köyler hakkında da tarassudât-ı muktezîye îfâsı lüzumu îcab edenlere tebliğ edilmiştir.

1.4. Malazgirt Kazâsı

Kazâ merkezi “kal'a” nâmıyla mevsim bir kasaba veyâhut daha doğrusu bir harâbedir. 1319 senesinde vuku bulan şiddetli bir zelzele bin kadar hâneyi ihtivâ eden bu kasabayı kâmilî hâk ile yeksan etmiş, mebânîden hiçbir şey kurtulmamış, birçok da nüfûs ve hayvan telef olmuştur.

Zelzeleden bugüne kadar gayr-i muntazam ve köy evlerinden pek farksız olmak üzere üç yüz kadar hâne inşâ edilmiş ise de ne kasaba caddelerine ne de yeniden inşâ edilen hânelerine hiçbir tarz ve şekil verilmemiş olması hakîkaten cây-ı teessüftür.

(s. 43)

Merkez kazânın “kal'a” nâmıyla yâdedilmesi; etrafında bugün yer yer bâzı enkazına tesâdüf edilen kadim meşhur bir surun bulunmuş olmasındandır ki: İş bu surun İskender zamanından evvel inşâ edildiği rivâyet edilmekte ve filhakîka enkaz-ı hâzırada kal'anın herhalde yirmi beş, otuz asır evvel yapıldığına delâlet etmektedir.

Zelzele; esâsen müheyyâ-yı sukut olan kal'a aksamından birçoklarını da yıkmış. Tamâmıyla tahrib eylemiştir.

Burada da hükûmet konağı ve hapishâne yoktur. Bunların âcilen inşâları lâzımdır.

Bu kazâ Nureddin ve Selnanmud nâhiyeleriyle birlikte 145 pâre karyeyi muhtevîdir. Kurâ-yı mezkûreden 11 adedi kâmilten Hristiyan ve 4 tanesi mahlût olup diğerleri kâmilten İslâmdır. Nüfûsu muharrer olarak 2500 kadarı Hristiyan ve diğerleri İslâm olmak üzere 29.276 kadar ise de hakikat halde mektûmat ve gayr-i muharrer aşâir ile birlikte kazâ nüfûs-ı umûmiyyesinin 40 bin raddesinde olduğu tahmin olunuyor.

Bu kadarı köy ve nüfûs-ı müslimi şâmil olan bu kazânın “Yaramış” karyesindeki câmi müstesnâ olmak üzere ne kasaba ve ne de köylerinden hiçbirisinde bir câmi mevcûd olmaması her müslimi müteessir edecek mevâddandır. Zelzelede harâb olan câmi-i şerîfeden birisinin olsun beş altı yüz lira sarfıyla tecdîd ve ihyâsı için Evkaf Nezâret-i celîlesine mahalinden keşîde eylediğim telgrafnâmeyle her nedense şimdiye bir cevap alamadım.

Malazgirt kasabasının üç çâr-yek kadar uzağından “Murad”

(s. 44)

çayı geçiyor. Eslâf-ı âlî-i nihâdımızın yâdigâr-ı umranları olmak üzere bu su üzerinde yapılmış olduğu bugünkü enkazından anlaşılan büyük bir köprü de zelzelede kâmilten yıkılmış ve mürûr-u ubûr kesb-i müşkülât etmiştir. Her ne kadar bu köprünün tâmir ve ihyâsı için birkaç kere hey’etler gelmiş, keşifler yapılmış ise de şimdiye kadar hiçbir semeresi görülememiş, köprü yine öyle harâb bir halde bırakılmıştır. Bu kazânın bulunduğu mevki Rusya hududu gerisinde ve huduttan 36 saat mesâfede vâki ve askerlik nokta-i nazarından hâiz-i ehemmiyet bir kıt’adır. Gerek bu kazâyı civar kazâlara ve gerek Van, Bitlis, Erzurum vilâyetlerini hudut gerisinde ve bu kazâ arâzisi dâhilinde birbirine rabt edecek yegâne vâsıta-i mürûr olan bu köprünün uzun müddet böyle harâb bir halde kalmasından mütevellit mahâzir-i askeriyye vesâireyi uzun uzadıya şerh ve ta’dada ve lüzûm-ı inşâsı hakkında da fazla söylemeğe lüzum görememekteyim.

1.4.1. Ahvâl-i İdâre

Evvelce de arz edildiği üzere bu kazânın idâresinde pek büyük bir intizamsızlık görülmüş ve bu yolsuzluğun ref’ ve izâlesi husûsu için îcâbı kısmen nezâret-i celîlelerine bildirilmiş ve kısmen de buraca tashih ve tâmiri cihetine gayret edilmiştir.

Buradaki me'mûrların hemen kâffesinin bittesâdüf iktidarsız cinsinden ve kendi menfaatlerini te'minden başka bir şey düşünmez takımından bulunmuş olmalarına şaşmamak kabil değildir.

Tapu muâmelâtı: Hemen her yerde pek de şâyân-ı vüsuk ve îtimad olmayan bu dâire muâmelâtının Malazgirt'te olduğu kadar berbadına

(s. 45)

tesâdüf etmek kabil değildir diyebileceğim.

Nâzır Bey hazretleri bir sene evvelki muâmelât bile sûret-i kat'iyede şâyân-ı îtimad olamaz ise sinîn-i sâbika muâmelât tezyid-i bî-kârânesinin ne derece şâyân-ı emniyet olabileceği tasvir buyurulsun. İnsanın bu hâl-i perîşan ve esef-nâki görüp de müteessir olmaması, vukua getirilen yolsuzluklara ağlamaması kabil değildir.

Binlerce hukuk-ı ibâdın, tasrîfâtın hiçbir meziyet ve kıymet sâhibi olmayan hatta tamâmıyle okuyup yazmaktan da mahrum bulunan âciz, menfaatperest âdî bir kâtibin kurban-ı keyf ve menfaati olduğunu gördükçe insanın te'sir ve teessüfüne pâyân bulmak mümkün olamıyor.

Devren buralara uğramış olan mülkiye müfettişi seyyidî ve erkânıharp binbaşısı Mustafa Beylere de gösterilmiş vâzih bir haksızlığın kurbanı olmuş müteveffâ Sadun Ağa nâmında birinin vefatında iki kerîmesi olduğu ve kendileri elân ber-hayat bulundukları halde bilâ-veled vefat etmiş denilerek ve kendisinin kaim birâderi gösterilerek ve fakat merkumun da haberi olmayarak gıyâben yapılmış muâmele ile arâzisini satmak gibi alenî sahtekârlıklara tesâdüf edildikçe ahâlinin bu havâlide memûrin-i hükûmete haklı olarak îtimad ve emniyet göstermemelerine yerden göğe kadar hak vermek lâzım geliyor.

Malazgirt memûrini hakkında icrâ ettirilen bir tahkîkat üzerine yapılan fezlekeye dâir yazılacak diğer bir raporda memûrin ve muâmelât-ı câriye hakkında ayrı ayrı îzâhat-ı lâzıme arz ve ityan kılınacağından burada sûret-i umûmiyye de mâlûmat îtâsıyla iktifâ olunacaktır.

(s. 46)

Müstantik nâmına hareket eden; ahalidenmüntahib imzâsını atmaktan âciz Fakı Mustafa isminde birisinin; bundan on dört sene evvel Malazgirt'te nâib bulunan Ali

Rıza Efendi'nin vefat eden kerîmesinin üç gün sonra mezarını açarak kulağındaki yarım liralık küpeleri çaldığını zikretmek merhumun ne mâhiyette yaratılmış olduğunu isbâta kifâyet eder delâil-i vâzıhadandır.

Bugün vak'anın şâhidleri ber-hayat ve şâyan-ı îtimad zevattan olmasa insanın; ihtimâli yok bunun sıhhatine inanamayacağı şübhesizdir fakat maa'l-teessüf bu vak'a olmuş bir hakîkattir. Yine maa'l-teessüf ki: Bu âdem halkın başına belâ olmak için bugün hâkimdir.

Bir irtişâ maddesinden dolayı merhum hakkında icrâ edilen ve istînaf müddeî-i umûmiliği tarafından Adliye Nezâret-i celîlesine 18 Teşrîn-i evvel 1326 târih ve 276 numaralı tahrîrat ile takdim edilip tesrî'-i îcabı taraf-ı âcizîden 8 Kânûn-ı evvel 1326 târih ve 378 numaralı tahrîrat ile te'kid olunan tahkîkat evrâkının bir ân evvel bir netîceye îsaliyle ahâlinin böyle bir me'mûr elinden kurtarılması ve lââyık olduğu cezânın tâyin edilmesi lâzımdır.

Hukuk-ı ibad ile kavâninimizin böyle kimselerin eline tevdi edildiğini gördükçe: Bugüne kadar bu taraf ahâlisinin meşrûtiyet-i idâreden henüz bir kaide göremedikleri hakkındaki iddia ve mütâlaalarına iştirak etmemek kabil olamıyor.

Mahkemede üç yüzü mütecâviz evrâk-ı dâvâ birikmiş duruyor bereket versin ki: Yukarıda arz eylediği üzere Adliye Nezâretince istirham ve akim-i tervîc buyuruldu da Ahlat'ta işsizlikten şikâyet eden memûrin-i adliyenin Malazgirt'e nakline

(s. 47)

müsâade olundu; bendenizin de bu sûretle ahâliyi, hukuk-ı ibad bu gibilerin elden kurtarmağa delâlet ve muvaffakiyetimden kalbime biraz su serpildi.

Meclis-i idârede mukarrerat defteri tedkîkinden; sene ibtidâsından şehr-i sâbık-ı nihâyete kadar hükûmete mürâcaat eden ahâlinin işine bakmak üzere berây-ı keşif öteye beriye giden me'mûr ve hey'etlerin ahâliden ve fakat hiçbirisini intaç etmemek hiç kimsenin işini bitirmemek şartıyla iki bin liraya yakın bir ücret-i keşfiyye alındığı ve jandarma yüzbaşısı müstesnâ olmak üzere bilcümle memûrinin bu âtifet-i gayr-i meşrûadan müstefid oldukları ve hatta hakk-ı sükût olmak için her şeye muhâlif olarak ahâliden, âhaddan da bâzılarının istifâde-i gayr-i muhakkadan mütena'im olmaları husûsunun unutulduğu anlaşılmış ve bundan dolayı defterdarlıkça mal müdürü ile

muâvini ve tahsildarlardan birisi işten el çektirilmiş âcizlerince de Nureddin nâhiyesi müdürü mahkemeye verilmiştir.

Bu kazâ memûrinin cümlesinin tebdili lâzımdır. Meclis-i idâre mukarreratının yüzde seksen beşi arâzi dâvâsı ve buna mümâsil keşif mesâiline âid olup yukarıda zikredildiği üzere memûrinin kâffesi sıra ile bundan istifâde etmekte ve bu sûretle hazîne-i hükûmetten almakta oldukları maaşlardan başka ahâleden de birer muntazam âidat te'min etmiş bulunmakta oldukları ve bundan dolayı ekser zamanlar devâir-i hükûmetten bir ikisinin veyâhut bâzen birkaç tânesinin günlerce kapalı kalarak erbâb-ı mesâlihin beyhûde yere tûl-i müddet bekledikten sonra me'mûrların mevcûd

(s. 48)

bulunmaması hasebiyle işini görmeğe muvaffak olamadan müteessiren döndükleri anlaşılmıştır.

Ahâleden ücret-i keşfiyye olmak üzere alınan bu iki bin liraya yakın para mukabilinde bîçâre ve itâat-ı mutlaka halinde bulunan ahâlinin işini görmek husûsunda iki paralık bir iş, bir fâide vücûda getirilmediğini de söylemek şîme-i mürüvvet ve insaf icâbatındandır.

1.4.2. Zirâati – Ticâreti – Sanâyii

Bu kazâ arâzisi hemen kâmilten ova, gayet münbit ve feyz-dar bir kıt'adır. Bitlis sancağının zahîre anbarı mesâbesinde bulunan bu kazâda her türlü mahsûlât zer' ve idrak olunur. Usûl-i zirâat tarz-ı atîk ve âlet-i gayr-i muntazama ile icrâ edildiği halde idrak edilen mahsul derecesi oldukça şâyân-ı memnûniyet bir halde bulunduğu nazar-ı dikkate alınacak ve usûl-i cedîde üzere âlet ve edevat zirâiyye-i muhteria ile emr-i zirâate sarf-ı himmet edilecek olur ise şimdikine nazaran daha ziyâde istifâde te'min edileceği şübhesizdir.

Kazâ arâzisinin kuvve-i inbâtiyyesinin bu feyz ve istîdadına rağmen ahâli yine ancak kuvvet-i lâyemût denilebilecek bir halde geçinmekte ve zavallı, mutî fukarâ ahâlinin, köylünün, Kürd'ün mahsul sa'yından başkaları, birkaç kişi istifâde etmektedir. Bu kazâda devr-i Hamîdiyenin yâdigârı olan Kürd alayları ümerâsından bâzıları ve aşîret ağvatından birtakımları belli başlı mütegallibe güruhunu teşkil etmekte ve ahâli henüz bunların pence-i taaddî ve tecâvüzünden yakalarını tamâmıyle kurtaramamış bir halde bulunmaktadır.

(s. 49)

Yavaş yavaş gözleri açılmağa başlamış olan bîçâre fukarâ-yı ahâli-i rüesânın, bu ağvat güruhunun idâre ve harekâtından dilgir ve müteferri ve emlâk ve arâzilerini istirdâd etmek, elde edebilmek ümîd ve niyeti ile pek ziyâde müştekindirler.

Bu bîçâreler; meşrûtiyet-i idârenin nef' ve kadrini henüz lâıykıyla takdir edemedikleri gibi tatlı bir rü'yâ gibi görmekte oldukları muâmelât-ı hâzıra-i devlete de tamâmıyle emin olamamakta oldukları ve hükûmetin her sûretle kendilerini himâye ederek dem-i ihtiyâc ve mürâcaatlarında zahîr ve muâvin olacağına pek de güvenememektedirler. Rûesâ-yı Ekrad ve ağvat-ı aşâirin âmal ve menâfi-i zâtiyyelerinin tervîh ve te'mine hâdim ve vâsıta olanlar umûm-ı Ekrad değil belki arâzi ve emlâktan mahrum olup nîm göçebe bir hald imrâr-ı hayat eden ve “gulam” tâbir olunan birtakım işsiz serseri güruhu der ki: Şimdiki halde bunlardan her ağanın yanında derecesine göre onar, on beşer kişi bulunmaktadır.

Yukarıda bir nebze arz edildiği üzere kazânın feyz-i istîdad ve kuvve-i inbâtiyyesi, ovasının; kabil-i zirâat mahallerinin vüs'ati pek ziyâdedir. Kazâ dâhilinde miyâh-ı câriye ile büyük sulara tesâdüf olunur.

Buğday – arpa – çavdar – pirinç ve mahsûlât-ı sâire ve fakat tarz-ı atîk ve âlet-i kadîme ile zer' olunur.

Kazânın mer'âsı gayet vâsi, hayvan beslemeğe müsâid yerleri ziyâdedir dâhil-i kazâda külliyyetlice hayvan bulunmaktadır.

Bu kazâda orman şöyle dursun tek bir ağaç bile pek

(s. 50)

ender olarak tesâdüf edilir. Bundan dolayı bütün kazâ mahrûkatı tezeğe inhisar etmektedir.

Ahz ve îtâ; en ziyâde zahîre – yağ, peynir, yün, deri gibi şeylere münhasır bulunmaktadır.

Kazâ dâhilinde bâzı aşâir kadınları kilim, halı, seccade, çorap gibi şeyler nesc ve îmal ediyorlar ise de mikdârca az olduğu için bir vâsıta-i ticâret ve dâd-ü sitad olacak ehemmiyeti hâiz değildir. San'at nâmıyla dâhil-i kazâda zikredilecek başka bir şey yoktur.

Ticâret: San'at gibi mefkud, mükerrer teşebbüs ve ticâretten henüz gayr-i mevlûd bir haldedir.

1.4.3. Ahvâl-i Umûmiyye:

Bu kazâda da servet-i umûmiyye dûn bir halde, ihtiyâcât-ı ziyâde, mesâî-i hadd-i asgarîde, arâzi münâzi ve ihtilâfatı ise derece-i nihâyededir.

Bu kazâda kaldığım müddet zarfında verilen yetmiş kadar istid'ânın kırk beş tânesi hep arâzi münâzaa ve ihtilâfatına âid ve fakat usûl-i mevzûa ve kavvânîn-i hâzıra ile hal ve intacı kabil olmayan şeyler idi. Tabîi elde mevcûd evâmir ve tâlîmat dâiresinde hepsinin icâbına bakıldı; lâkin bununla; ahâlinin hükûmet-i meşrûtadan beklediği dâire dâhilinde, sür'atle iş görüldüğü zannedilemeyeceği bedîhîdir.

Emrâz-ı sâriye ve mühlike, sarhoşluk, kumarbazlık diğer kazâlarda olduğu gibi yok derecesindedir. Sıhhat ve ahlâk-ı umûmiyye bu nokta-i nazardan şâyân-ı memnûniyet bir haldedir.

(s. 51)

Bu kazâda da memûriyet ve medeniyetten bir eser ve hayat müşâhede edilmez. Ahâli umûmiyetle Kürdce mütekellimdir. Kazâda mevcûd Çerkes ve Ermeniler kendi lisanlarıyla tekellüm ederler ise de cümlesi Kürdce de bilirler.

1.4.4. Esbâb-ı Terakkî

Burada da hayat ve servet için menâbi-i asliye zirâat, hayvan ve arıcılık ile dokuma ve mâdenciliktir. Bu maddeye âid tafsîlât yukarıda yazıldığı için tekrarından sarf-ı nazar edildi. Bu kazâda da hiçbir yol yapılmamıştır. Binâenaleyh diğerleri gibi umran ve terakkî husûsunda her türlü vesâitten mahrum bulunuyor.

1.4.5. Maârif ve Âtiyesi

Bu kazâda maârif: Her şey gibi pek noksan ve geridir. Kazâ merkezinde bu sene güşâd edilen bir mekteb-i rüşdiye ile bir ibtidâiyyeden başka mekteb olmadığı gibi köylerinde hiçbir mekteb yoktur. Kazânın vüs'at ve cesâmetine ahâlinin kesretine karşı mekâtibden mahrûmiyetin bu derece-i elimini ne türlü tedâvi ve telâfi etmek kabil olabileceğini tâyin etmek pek müşkül bir keyfiyettir.

Bu vesîle ile de Maârif Nezâretine gönderilen ve bir nüshası da nezâret-i celîlelerinize takdim olunan projenin hiç olmaz ise 1327 senesi için kabulü lüzumunu

tekrar etmeğe mecbûriyet hissetmekteyim. Kazânın bu derece mahkûm-ı cehâlet bırakılması istikbâl-i memlekete nokta-i nazarından kat’iyyen câiz değildir.

Burada yaşayan Osmanlı kardaşlarımızın bulundukları şu hâl-i zulmet ve cehâlet ve sâika-i taassub ile mâzîde olduğu misillü hiçbir maksad olmaksızın veyâhut ufak bir menfaat te’mini için,

(s. 52)

yekdiğerine karşı revâ gördükleri muâmelât-ı vahşetkârânede bulunmalarına hiçbir hamiyet-kâr vatan evlâdının müsâade etmeyeceğine şübhe yoktur. Fakat bu müsâvînin tamâmıyle azalması için maârif ve onun için de mekteb lâzımdır.

Teşrîn-i sâninin yirmi dördüncü günü öğle üzeri Malazgirt’ten hareket olunarak akşam üzeri saat dokuz raddelerinde Bulanık kazâsı merkezi olan “Kop” karyesine muvâsalat olundu.

1.5. Bulanık Kazâsı

Kazâ merkezi dört yüz seksen üç kadar hâneyi ve kazâyâ merbut “Liz” nâhiyesiyle birlikte elli beş karye ile muharrer olarak on dört bin dört yüz seksen altı müslim ve on dört bin dört yüz kırk gayr-i müslim olmak üzere yirmi sekiz bin dokuz yüz yirmi altı kadar nüfûsu şâmilidir. Mektûmat ve aşâirin gayr-i muharrer olan aksamıyla birlikte nüfûs-ı umûmiyyesinin otuz, otuz beş bin arasında olduğu tahmin edilmektedir.

Bulanık hükûmet konağı şimdiye kadar esnâ-yı devirde görülen kazâ hükûmet konaklarına nazaran en harâb, en berbad olanıdır ki: Bunun ve bir de hapishânenin hükûmetle mütenâsib olacak sûrette âcilen inşâlarına ihtiyâc-ı şedit vardır.

Bu havâli halkının, devr-i sâbıkta gerek me’mûr ve gerek rüesâ gürûh-ı mütegalibeden pek ziyâde canı yanmış, hükûmet me’mûrlarının

(s. 53)

gâh paraya tam’an gâh ağvat ve müteneffizanın hatrına riâyeten iş görmüş olmaları ahâliye, acizeyi ve fakat haklı olarak ürkütmüş. Onların hükûmetten uzak ve müteessir durmalarını ba’s olmuş, bu halden istifâde etmeği kendileri için büyük bir nîmet ve fırsat addeden gürûh-ı mütegalibe-i bîcâregânın elinde, avucunda ne

bulduysa benimsemiş zavallı Kürd ile âciz Ermeni'nin bugünkü sefâlet hallerinin temeli kurulmuş.

Bunları her gün birer sûretle görüp hissederek bu âna kadar sebk eden mürâcaatlarından hiçbir fâide ve hükûmetten bir eser-ı âtîfet ve himâye görmeyen ahâlinin; bu haller; hükûmete karşı müctenib bulunmaları ve ona mürâcaattan bir fâide istihsali gayr-i me'mûl bulunduğu hakkında sakim bir fikir ve nazar peydâ etmesini bâdi olmuş.

Onun için bu sathı nazar, bu mahdudu'l-fıkr-i insanlar meşrûtiyeti; bütün bu nâmütenâhî elem ve dertlerine bir ânda çâre-saz olacak bir muncî bir halâskar gibi telakkî etmiş, onu bütün bu eski yaralarının çâre-i âcilini bulacak bir meded-res-i ilâhî sûretinde kıyas ederek ona dört elle sarılmış oldukları halde şimdiye kadar onun da neden buna dermân-saz ve şifâ-bahş olamadığına ve neden el'an bunun da; devr-i sâbıktan daha ziyâde kendilerini dil-sîr ve memnun edebilecek büyük bir fark gösteremediğine bir türlü akıl erdiremiyor ve bundan mütevellid hayret ve te'sirlerini de gizleyemiyorlar. Birtakımları daha ileri giderek eyvah meşrûtiyet-i idârede bizim için bir mahlas hakîyeti, bir rehâ-kâr ciddî ve kat'î olamadı diyerek lisân-ı hâl-ü kal ile izhâr-ı telehhûf ve te'sirden de geri durmuyorlar.

(s. 54)

Bu hadsiyyât-ı mâzînin ahâlimizin kalbinde, hükûmet me'murlarına karşı uyandırdığı bu şek ve tereddüdü gidermek, bu efkâr-ı sakîmeyi tâdil ve tebdil etmek, yerine emn ü îtimad ve îtidal ve müsâvat fikirlerini koymak lâzımdır.

Herhangi bir işi için olursa olsun hükûmete mürâcaat eden fukarâ-yı ahâlinin ateş-i ıztırabını teskin etmek, ona sür'at-i kâfiye ile bir hava-yı ıtmi'nân ve gayret ve hakk-ı hayat vermek, memleketimizin bu nazir sâha-i servet ve kıymetdarından emin ve per-şevk ve ümid bir âtî, meşrûtiyet-i idâre sâyesinde bir hayat- şâtır ve müsterih yaşatmak lâzımdır. Ve bu da fikrimce idâre-i hâzıramızın vezâif-i evveliyesi cümlesindendir.

Bunun için de fî mâ ba'd hükûmete vuku bulacak mürâcaatların bilâ-tefrik mîzan-ı adl ve hakikat ile hal ve intaç edileceğini fiilen göstermek işte sür'at te'min etmek, ıztırab ve adem-i ıtmi'nân ile lerziş-dâr kulûba bir tesellî-i müsekkkin fiilî vermek îcab eder.

Vilâyet; bütün bu dekayık ve hakayık dâima nazar-ı dikkatte tutarak herkese karşı bilâ-istisnâ muâmele etmek ve elinden geldiği mertebe kavânî-i mevzûa ve tâlîmat-ı mübâlağa dâiresinde imkân dâhilinde gördüklerini derhal tatbik ve îfâ eylemek ve kudret ve salâhiyetinin fevkinde bulduklarını da vakti zamânıyla makamat-ı âliyyeye arz ile bu babdaki îcabın icrâsını istirham etmekte olduğunu misal-i îradıyla zikr ve beyana hâcet görememekteyim.

1.5.1. Ahvâl-i İdâre

Hükûmet-i keyfiyyenin kalkması; meşrûtiyet-i idârenin gelmesiyle tarz-ı idârede bir fark hâsıl olmamış; devâir ve muâmelât-ı hükûmette

(s. 55)

yine eski betâet; aklâmda yine eski memûrin-i hey'et icrâ-yı vazîfe ile muvazzaf bulunuyorlar.

Bulanık kazâ mahkemesinde üç yüz yetmiş beş dâvâyâ müteallik, tevârih-i muhtelifede tevdi edilmiş evrâk birikmiş duruyor ki: Memûrin-i âidesinin vazîfelerine ne derece cehd ve ikdam ettiklerini göstermek için pek güzel bir misal teşkil eder. Bu evrakın ikmal ve netîcesine intizâren mevkuf bulunan bedbahtların haline Allah acısın demek kâfi değildir. Teseyyübü, iktidarsızlığı, daha bâzı uygunsuzluğundan mâadâ irtisâsı da mervî bulunan hâkimin şu ahvâlî meşîhat-ı ulyâyâ arz edilmiş kendisi azlolunmuş ve yerine de erbâb-ı liyâkat ve istikametten birisinin tâyin edileceği cevâben tebşir edilmiştir.

Bulanık mahkemesi baş kâtibinin Malazgirt mahkemesinde bulunduğu esnâda sâbit olan bir ihtilâsından dolayı Adliye müdüriyetince eli işten çektirilmiş vazîfelerinde teseyyüb ve kusuru görülecekler için bu sûretle bir misâl-i müessir gösterilmiş ise de bunun kâfi olmadığına kani'im. Bu kazâ memûrinin de ekseriyetle tebdili lâzımdır.

Kazâda kaldığım müddet zarfında verilen yetmiş kadar istid'ânın hemen kâffesi yine arâzi ihtilâf ve münâzaatına âid şeyler idi. Bu bâbda ahâlinin gösterdiği sabırsızlık cidden câlib-i dikkat bir mâhiyettir.

İstid'âyı verir vermez beş dakîka zarfında işinin bittiğini görmek isteyen birisinin işini dâirelerden birisine havâle edince eskisi gibi mürâcaatın müsemmer

olamayacağı zehâbıyla derhal sîmâsında büyük bir fütur ve yeisin alâimi görölmeğe başlıyor.

(s. 56)

Bu sayfa basılmamıştır. Yerine sehven 58. sayfa basılmıştır.

(s. 57)

Bu sayfa basılmamıştır. Yerine sehven 59. sayfa basılmıştır.

(s. 58)

ve bu vesîle ile yukarıdaki istirhâmâtın tekrarı bir vecîbe addedilmektedir.

Ayın yirmi altıncı günü öğle üzeri Bulanık'tan hareket edilerek akşam üzeri “Kopo” nâmıyla bir Çerkes köyüne muvâsalat olunarak gece orada kalındı ve ertesi günü erkence oradan hareketle gece saat ikide Muş'a varıldı.

1.6. Muş Kazâsı

Merkez livâ olan Muş kasabası sekiz:on saat tûl ve üç:dört saat arzında bulunan ve bir tarafı Murad Çayı diğer tarafı Karasu ile kat' edilen gayet feyz-dar, vâsi bir ovanın garbına müsâdif silsilenin önlerinde vâki 1835 hâneyi müştemil ve kazâ: Ziyâret, Akçan, Azakpur, Geligüzan nâhiyeleriyle birlikte 214 karyeyi ve muharrer olarak 31.769 kişisi Hristiyan ve 25.537 kişisi İslâm olmak üzere elli yedi bin üç yüz altı nüfûsu muhtevî olup kazânın mektûmat ve gayr-i muharrer kesân ile birlikte 60:65 bin raddesinde bir nüfûsu şâmil olacağı tahmin edilmektedir.

Bu meşhur ve mahsuldar ovadan yalnız tarz-ı atîk üzere harâset edilmek sûretiyle ve ancak üzerinde yaşayan evlâd-ı vatânı kuvvet-i lâyemut geçindirecek bir derecede istifâde edilmekte, her sene birçok milyonlar doğurmağa müstaid arâzinin kuvve-i inbâtiyyesinden maa'l-teessüf istifâde edilememektedir.

(s. 59)

Muş'ta iken: Kaç aydan beri Nâfia Nezâretinin, Muş ovasının iska ve irtivâsı için gönderileceğini bildirdiği mühendis Unciyan Efendi'nin Muş'a gelip bir gece orada kaldıktan sonra Muş'a üç saat mesâfede kâin Has köyüne giderek bir gece de orada geçirmiş ve Murad Vâdisini gezerek avdet etmiş olduğunu öğrendim.

Karasu mecrâsını görmeğe lüzum göremeyerek yalnız Murad vâdîsini seyr ile iktifâ ve oradan avdet eden mühendis Unciyan Efendi'nin bu vazîfe için beş yüz liraya yakın bir para aldığı nazar-ı dikkate alınır ve der'uhde ettiği vazîfe için üç gün bile sarf etmediği teemmül olunur ise her ne olur ise olsun afv-ı âlînize mağrûren nâzır bey efendi hazretleri şimdiye kadar bu kabil israf edilen paralara daha beş yüz lira ilâve edildiğini kabul etmek lâzımdır. Mûmâileyhin aldığı paranın beşte biriyle bile bu vazîfenin icrâsı dâire-i imkân dâhilinde olduktan mâadâ mûmâileyh bu kadar sathı bir tedkik ile iktifâ edeceğini evvelce bilmiş olsa idim buna mâni olmağa ve beş yüz lirayı heder olmaktan muhâfaza etmeğe çalışır idim.

Yine afv-ı âlînize mağrûren netîcenin buna müncer olacağını keşf ve tahmin etmiş olsa idim meşguliyet-i kesîremin müsâadesizliğine bakmayarak parasız olmak üzere bu işi bizzat der'uhde eder ve hem de Unciyan Efendi'nin tanzim edeceği rapor kadar olmasa bile ondan pek de aşağı derecede olmamak üzere kendim îfâ eylerdim. Her ne ise Unciyan Efendi'nin bu kadar kısa bir atût ile vücûda getireceği raporunun her ne kadar kıymet-i fenniyyeyi hâiz olur ise

(s. 60)

olsun milletin kesesinden aldığı bu mühim meblağa tekabül edecek bir kıymet ve değeri hâiz olamayacağını zannetmekte olduğunu da arz etmeğe muktezâ-yı vazîfe ve hamiyet bilirim.

Unciyan Efendi'ye verdiğimiz bu beş yüz lira Muş'a bir saat mesâfede ve Karasu üzerinde kâin olup yüz metre tûlunda bulunan kârgir ayaklarının kâffesi tamâmıyle harâb olmuş üzerinin ahşap kısmı da bozulmuş olan ve bu sene ilkbaharında suların tezâyüd ve sür'atine mukavemet edemeyerek kâmilten harâb olacağı yüzde yüz muhakkak bulunan Karasu Köprüsü'nün tâmirine verilmiş olsa idi hiç olmazsa yazın muhakkak olan inhidamdan köprünün belki kurtarılması ve o sâyede turuk-ı umûmiyye meyânında kim bilir ne zaman inşâsı nasib ve müyesser olacak bu köprünün üzerinden daha bir müddet için mürûr-u uburun teshiline hizmet edilmiş olması te'min edilmiş olurdu.

Bu köprünün de bir ân evvel inşâsına başlamak kat'iyen elzemdir.

1.6.1. Zirâati – Ticâreti – Sanâyii

Bu karyede arz edildiği üzere târihin meşhur ve zengin Muş ovası usûl-i kadim ve âlât-ı zirâiyye-i a tîka ile zer' edilmekte olduğu için kuvve-i inbâtiyyesi nisbetinde istifâde edilememektedir. Diğer kazâlarda zer' edilen mahsûlâtının her nev'î ekilir fakat hârice ihrâcatta bulunmak kabil olmadığından mahalinde sarf ve istihlâk olunur.

Yolların fıkdanı, ihrâcatının noksan zâten ahâlîde ihtiyaçlarından ziyâde bir mahsul vücûda getirmek fikir ve teşebbüsünü öldürmüş, fazla bir sa'ya lüzum hissettirmemekte bulunmuştur.

(s. 61)

Ticâret nâmına; hayvânattan alınan mevâdd ile topraktan ihrac olunan hâsılât-ı ahz ve îtâsı, kasabada kısmen manifaturaya âid bâzı şeylerin alınıp satılması zikredilebilir. Şirketler, fabrikalar, cesim ticârethâneler gibi şeyler buralarda henüz doğmamış bir haldedir.

San'at nâmına sayılabilecek hemen hiçbir şey yoktur denilir ise noksan ve ihtiyacın derecesi hakkında bir fikir peydâsına hizmet edilmiş olur.

Livâ dâhilinde bu sene devam eden hayvan hastalığından dolayı zâyiat mikdârı pek ziyâdedir henüz kat'î bir mâlûmat elde edilemedi bu bâbda ayrıca tahkikat icrâ ettirilmektedir. Fakat takribî olarak 5:8 bin raddesinde bir telefât vuku bulduğu tahmin edilmektedir.

Bu dehşetli tahrîbattan evvel hastalığın daha bidâyet zuhurunda Orman Nezâretine; baytar ve eczâ ile serum gönderilmesi husûsunda vilâyetten yükselen istirhâmât ve mürâcaat bir semere vermemiş, tahrîbat yalnız bir livâda bu derece azîm bir yekûna bâliğ olduktan mâadâ vilâyetin aksâm-ı sâiresine de sirâyet etmiş, son zamanda ilaç, serum ve aletsiz olarak gönderilen üç baytarın bütün sa'yı ve ikdamlarının; bu âfetin imhâsını tenkîs-i tahrîbatı husûsunda hiçbir te'sir gösterememekte bulunmuş olduğunu da zikretmek lâzımdır.

Bu kazânın bâzı mevâki'inde orman yetiştirmeğe istîdadı olduğu görülmüş ve muhâfaza edilen bâzı kısımlarda oldukça büyük ağaçlar bâzı koruluklar vücûda gelmiştir. Fakat yukarıda

(s. 62)

zikredildiği üzere orman teşkîlâtı nâmına; en ziyâde orman ve ağaca muhtaç olan bu vilâyette hiçbir şeyler yapılmamıştır.

Ahâlideki hâlet-i rûhiyye ile devâirdeki mâlûmat-ı câriye diğer kazâlar vasf-ı ahvâlinde târif ve tafsîl olunduğu gibidir.

Kendisine mutasarrıf olamayan Muş mutasarrıf-ı sâbıkı Hüsnü Bey'in meslek idâresi muâmelât ve ahvâl-i idâreyi oldukça gevşetmiş, çığırından âdeta çıkarır olmuş bulunduğundan daha ziyâde orada temâdî-i memûriyetine müsâade edilmemiş olması ayn-ı isâbet olmuştur.

Muş memûrini hakkında daha ziyâde îzâhat arzına; raporun pek ziyâde uzamış olmasından dolayı lüzum görülmemiş ve esâsen yekdiğerinden pek farkı olmayan diğer kazâlar memûrini hakkında arz edilen tafsîlât ve îzâhat Muş memûrinine de şâmil olabilecek mâhiyette bulunmuş, Muş kasabası bu livâ için değerli, değersiz me'mur yetiştirmek husûsunda âdeta bir fabrikalık hizmetini görmüş olduğundan târifat-ı mebsûta ile Muş memûrinin ahvâli de arz ve îzah edilmiş demek olur.

1.6.2. Ahvâl-i Umûmiyye

Bu kazâda servet-i umûmiyye diğerlerine nazaran şâyân-ı memnûniyet bir raddededir denilebilir. Kasabadaki mebânî Bitlis'tekilerden hemen de farksız gibidir. Emrâz-ı sâriye ve mühlike vesâire husûsundaki sıhhat ve ahlâk-ı umûmiyye buraca da şâyân-ı teşekkül bir haldedir. Fakat ahâli arasında fazla bir gayret ile tâkib-i

(s. 63)

menfaat, birbirine karşı izhar-ı husûmet ile yekdiğeri aleyhindeki tezvîrat şâyân-ı esef addedilecek bir derecededir.

1.6.3. Esbâb-ı Terakkî

Bu kazâ için de aynı menâbi-i servet ve vesâit olacaktır. Şu kadar ki: Bu kazânın vezâyit-i mevki'îye, imtidâd-ı arziyyesiyle ahvâl-i sâiresi vilâyet dâhilindeki diğer kazâlara nazaran daha büyük bir sür'at ile daha ziyâde te'min-i istifâdeye hâdim olması ve binâenaleyh az bir zaman zarfında büyük bir terakkî göstermesi me'mul-ı kavîdir.

Çesûd ki: Hâlihazırda umran ve terakkî için muktezî vesâit ve bunun fıkdanı tarîk sa'y ve terakkîde kaddimizin ibtidâ ve rif'at olmasına büyük bir mâni teşkil etmektedir.

1.6.4. Maârif ve Âtiyesi

Kasabada biri inasa mahsus olmak üzere beş mekteb-i ibtidâî ile bu sene güşad edilen bir mekteb-i îdâdî ve köylerinde de üç mekteb-i ibtidâî vardır.

Alman olduğunu iddia eden birisinin açtığı rüştiye ve ibtidâî derecesindeki leylî ve nehârî bir mekteb ile Ermenilere âid kasaba ve kurâda daha birtakım mekâtîb-i ibtidâîyye var ise de bu kıt'anın muhtaç olduğu zülâl-i feyz ve mârifeti neşr ve tâmim için iş bu müessesatın adem-i kifâyesi hakkında söz söylemeğe bile zâid addederim.

Doktor “Zaveryan” nâmında bir Rus tabîbi tarafından bu sene Muş'ta bir hastahâne güşad edilmiş ve bilâ-tefrik cins ve mezheb mürâcaat eden bilcümle merzâ ile hastegânın tedâvisine sarf-ı gayret edildiği anlaşılmıştır.

(s. 64)

Raporuma nihâyet vermezden evvel yukarıda zikredildiği üzere “teşkilât-ı idâriyyemizin memleketin ihtiyâcıyla adem-i tevâfuku ve noksanları” ve bunların tâdil ve ıslâhı hakkında da birkaç söz söylemek isterim.

Usûl-i idâre-i hâzıra ile teşkilât-ı mevcûdemizin ihtiyâcat-ı memlekete gayr-i mütenâsib olmasından mütevellid

1.7. Noksanlarımız

Nâzır Beyefendi Hazretleri raporumun bu noktasına geldiğim zaman bilâ-ihityâr mecbur tevakkuf oldum; sarp, içinde çıkılması müşkül bir vâdiye girdiğini anladım. Bir vilâyetin veyâhut daha doğrusu bir memleketin muhtaç olduğu vesâit-i terakkîyi ihzâra hâdim ve esas olacak teşebbüsata âid husûsat ile velev gayr-i muntazam ve nâkıs olsun senelerin bâr tevâli ve tecâribi netîcesi olarak kökleşmiş bir tarz-ı idâre, bir usûl-i muâmele noksanlarının teşrîhi ile bunun yerine ikame edilmesi memleket için daha nâfi olacak esaslar hakkında söz söylemek bâ-husus âcizleri gibi bidâa ve tecrübesi noksan olanlar için pek de kolay bir şey olmadığı teslim buyrulur ümîdindeyim.

Fakat sevdâ-yı vatan, arzû-yı teâlî-i millet ve devlet bu husustaki noksanıma bakmayarak bu vâdide birkaç söz söylemeğe beni mecbur ettiğinden dolayı affınızı ricâ ederim.

(s. 65)

Takdimine mütecâsir olduğum raporda; temiz bir kalbin, vatan muhabbetiyle ışıldayan mütehassir gözlerin mahsûsat ve meşhûdatı olan şu yazılarda; yer yer tarz-ı beyân ve ifâdede tesâdüf edilecek tehâlûf ve farklar; insanın her zaman aynı halde bulunamayacağı şübhesiz ve pek tabîî olan ihtilâf-ı hissiyat ve te'sîrattan mütevellid terşihât-ı dimâğîyye ve tezâhûrat-ı kalbiyyesi cümlesindendir.

Yevmiye-i ihtilâs olunabilen ve ikmâli için bir ay kadar bir zaman sarf edilen raporun bu kadar meşguliyet arasında muhtelif fâsılalı zamanlar zarfında yazılmış olması da manzûr olacak tarz-ı beyân ve cereyânı bâdi esbâbdan addolunacağı pek tabîîdir bence bunlar zat-kâr âgâhîleri gibi mâhir bir san'atkârânî iktidârın dest-i mahâret ve terbiyetinde arayış ve güncâyiş-pezir olan bir ravza-i bî-nazir ve muallânın ihtîşam ve azameti karşısında acemi bir bağçevanın mütereddid efkârıyla sâde bir sûrette tarh ve tanzim olunmuş ve fakat o sâdelik içinde tezyînat ve bedâyiden ziyâde menfaate hidmet fikri tâkib olunarak vücûda getirilmiş bir bağçedeki tarhlara benzer.

Zât-ı âlî-i hazret-i nezâret- penâhîleri için arz ve îzahtan müstağnî hakayıktandır ki herhangi bir noksanı görebilmek için onun sûret-i mükemmelesinin nasıl olması lâzım geleceğini bilmeğe ihtiyaç vardır. Bunu bilebilmek için de o noksanın taalluk ettiği cihette hâiz-i tecrübe ve mâlûmat olmak îcab eder. [Muâheze kolay ise de san'at âsân değildir.] Hakikatini

(s. 66)

burada bir kere daha îrad etmek lâzım geliyor. Şuabat-ı muhtelif-i memûriyete âid hidemat: Umûr-ı idâre-i mülkde birer san'at olduğuna nazaran esâsen san'ata vâkıf olmak te'mîn-i maksada kifâyet edemez. Bildiğini mâhirâne tatbik edebilmek lâzımdır.

Bunun gibi: İtalya'da veyâhut memâlik-i sâirede ihtiyâcat-ı memlekete mutâbık ve ahvâl-i içtimâiyye-i mahalliyyeye muvâfık olarak vücûda getirilmiş olan bir jandarma teşkilâtının bizde, memâlik-i Osmâniyyenin her noktasında alelhusus Kürdistan veya Arabistan'da aynı esaslara göre aynı sûrette tatbik olunamayacağı umûr-ı bedîhiyyedendir.

Bu sebeple o memleketler jandarmasının suver-i teşkiliyye ve tatbikiyyesine bütün gavâmızıyla vâkıf olan bir zâbitin buranın; memâlik-i vesâ-i Osmâniyyenin îcâbat ve ahvâl-i içtimâiyyesine de aynı zamanda peydâ-yı ıtlâ edememiş ise bu

husustaki vukuf ve mâlûmatının hâlihazır memlekete göre en evvel kabil-i tatbik ve icrâ olması lâzım gelen kısmını; seviye-i dimâğiyyesinin kudret ve îtilâsıyla; ancak beş, on veyâhut on beş sene sonra tatbik edilebilmesi iktizâ eden aksamından tefrik ve temyiz edemez. İsbât-ı müddeâ için Rumeli’de bunun safahât ve tecârib-i muhtelifesi görüldü demek kâfidir zannederim.

Rumeli’mizin nikat-ı muhtelifesine yayılmalarına; o zamanın icâbat-ı zarûriyesi olarak müsâade edilmiş olan düvel-i muazzama zâbitanının jandarma terbiyesi için yer yer; kendi memleketlerindeki usûllere tevfikân tatbik etmek istedikleri şeylerden ziyâde başta bu ecnebi zâbitanı nezâret etmek ve yine onların nâmı yürümek üzere bizim Osmanlı zâbitlerinin ahvâl-i rûhiye ve ihtiyâcat-ı mahallîyeye

(s. 67)

tevfikân tatbik edildikleri usûllerin daha ziyâde intâc-ı muvaffakiyet edildiği hakkındaki mâlûmat ve tedkikat-ı muhtelifesinde uzun uzadıya bahsetmeğe lüzum görememekteyim; kapanmağa başlamış olan o yarayı tekrar kurcalamak istemem.

Binâenaleyh memleketimizde emniyet ve âsâyışın te’mîn ve takrîrine hâdim ve nâfi olacak usûl-i inzibâtîyye-i medeniyye esaslarına vâkîf olmağla berâber aynı zamanda ahâlî-i vilâyatımızın da seviye-i hâzıra-i dimâğiyyesine ahvâl-i husûsiyye-i içtimâiyyesine ve elhâsıl kâffe-i hâlât-ı rûhiyesine de sevk-i itlâ eylemiş olmak îcab eder.

Sarf-ı nazariyata müstenid usûllerin o nazariyatı doğuran dimağlara âid muhitlerde bile ekseriya tamâmen cây-i tatbik ve kabul bulamadığı çok kere görülmüş ahvâldendir.

Bunun için ne ahvâl-i tabîiyye ve ne de husûsat-ı içtimâiyyesi hakkında asla hâiz-i mâlûmat olmadıkları memleketlerin mukadderâtını gaibâne sevk ve idâre etmek isteyenlerin ikdâmâtı ne derecede azimkârâne olur ise olsun ekseriya netâyiç-i müfide tevliid edemez; belki muzırreti görülür.

Emr-i inzibâtî burada bir misal olmak üzere arz ve îrad edildim. Keyfiyet-i umûr-ı nâfia ve maârifte, husûsat-ı zirâiyye ve ticâriyyede, muâmelât-ı mâliye ve adliyyede ve elhâsıl kâffe-i umûr-ı idâre-i siyâsiyye ve iktisâdiyye de aynı sûret-i muhâkeme ve netîceye tâbi olduğundan hulâsa dahi bunların cümlesinde hep bir yola çıkar.

Cihan-ı medeniyetin bugün veleresan ukul olan bedâyi ve terakkiyatı bugünkü seviye-i refî ve bülendine bir tekâmül-i tadrîcî ile

(s. 68)

vâsıl olmuş ve bu hakikat şimdiye kadar belki de binlerce kere inbat olunmuştur. Binâenaleyh devletlerin teşkilât ve terakkiyatına âid bilcümle umûrun da bu kanuna göre sevk ve idâre edilmesi lâzımdır bu hususta zühul eden evliyâ-yı umûrun akamete mahkûm mesâî içinde beyhûde olarak yorulmaktan kurtulamadıkları ekseriya görülmektedir.

Fikrimce: Bu misillü bî-sûd mesâî ile bir taraftan kendilerini yoran; içtihadat-ı gayr-i musîbe-i ashâbı diğer taraftan aynı zamanda mevdû uhde-i temeyyüşet ve dirâyetleri olan umûr ve musâlihi de hercümerç ederek mukadderat-ı memleket ve milletin giriftâr-ı felâket olmasına sebep olmuş addolunurlar.

Şu mütâlaata göre: Kâffe-i umûr-ı ıslâhiye de evvel emirde “mevcûd”un tedkiki, sâniyen “icab”ın takdir ve tefriki ve üçüncü derecede olmak üzere “emr-i icrâ”nın ihtiyaca uygun olarak tâyini lâzım gelir.

“Mevcûd”un tedkiki bence işin en müşkül cihetidir. Her hususta bir ummân-ı mefkudiyet ve mechûliyet içinde yüzen memleketimizde bu müşkülâtın derecesi pek büyüktür. Halbuki: “Mevcûd”un tedkikinde isâbet olmaz ise “icab”ın tâyininde aynı isâbetsizliğin baş göstereceği tabiidir ki: Bu sûret gayr-i muvâfık olacak icrâatin zuhûrunu tevlid eder. Bunun ise hayat-ı devlete sırr-ı te’sir edeceği; dâhilî ve hâricî birtakım gavâil ihdas eyleyeceği bedîhîdir.

Fikrimce tedkik “mevcûd” ile tâyin “icab” aynıyla tabâbetin “teşhis ve “müdâvat” kısımlarına benzerler. Bir maraz-ı

(s. 69)

bedenî doğru olarak teşhis olunur ise anın tedâvisi ile ilâcını bulmak güç değildir. Bunun gibi bir maraz-ı içtimâî bihakkın tâyin ve takdir olunabilir ise anın çâre-i refî ve izâlesini teşkil ve tehiyye edecek olan tedâbire isâbetkârâne olmak üzere tevessül ve teşebbüs etmek mümkün olabilir.

İşte bu nokta-i nazardan “Bitlis” vilâyetinin muhtaç olduğu ıslâhat ve bilcümle husûsat ayrı ayrı devr-i dıraz tedkik olunarak birer birer arz olundu. Umûr-ı

ıslâhiyyenin turuk ve maâbire, neşr ve tâtım-i maârif, te'min-i âsâyiş ve inzibâta ve elhâsıl kâffe-i ihtiyâcat-ı memlekete göre envâ şerh edildi zannımca: Bir memleketin ahvâl-i tabîyye ve iklimiyyesi ahâlisinin ahlâk ve tabâyii, taâmûlat-ı mahalliye ile an'anât-ı mâziyesi nazar-ı dikkate alınmadıkça orası için en muvâfık olacak bir usûl-i idâre vaz' ve tâyin etmek kabil olamaz. Fransa'nın her yeri aynıyle Fransa'dır. Ahâlisi de birdir. Bunun için bir usûl-i muhâkemat-ı cezâiyye kanunu, bir nizâmat-ı jandarma ve bir ahz-ı asker kanunu, bir usûl-i cibâyet-i tekâlif ve ilâhiri Fransa'nın her tarafında aynı sûret ve sühûletle tatbik ve icrâ olunabilir.

Fakat devlet-i Osmâniyyemizin hiçbir yeri diğerine; Yemen'i Kürdistan'a ve bu ikisi ayrı ayrı Arnavutluk'una asla benzemez. Bu sebeple aynı kanun ile Yemen'de, Kürdistan'da, Arnavutluk'ta te'min-i inzibat ve tevzî-i adâlet ve müsâvat kabil olamaz zannederim şimdiye kadar olan tecâribim bana bunu pek kuvvetli olarak telkin ve ihsas eyledi.

Jandarma ve polis teşkîlâtımızın şimdiki şekline göre emniyet

(s. 70)

ve âsâyişin bunlarla matlûb-u vech ile te'mini kabil değildir. Bunun gibi şimdiki tarz ve idâresine göre buralarda neşr ve tâtım-i maârif; ve bundan memleketin ümid ve intizar edildiği üzere istifâde etmesi gayr-i kabildir. Yine bu kabilden olmak üzere gaibâne yapılacak projelere mutâvaat mecbûriyyeti yüzünden bu havâlide daha çok seneler umûr-ı nâfia nâmına memlekete fâidesi dokunacak bir eser vücûda getirildiğini görmek kabil olunamayacaktır zannederim “Bitlis – Diyarbakır tarîki gibi bu kıt'anın yegâne hayat damarı demek olan bir yolun unutulması buna pek güzel bir misal teşkil eder” ilâhiri...

Müsâade buyurulur ise jandarma ve polis teşkîlât-ı hâzırasının bu vilâyete âid kısmı hakkında biraz îzâhat arz edeyim.

Jandarma alayını teşkil eden neferat hemen umûmen ve zâbitan ekseren yerliden – alay kadrosunda on beş zâbit de noksandır – olduklarından ahâli beyinde tarafgîrâne münâzaât veyâhut tâkib-i menfaat netîcesi olarak katl-cerh ve gasb gibi alelâde zuhur eden vukuat da bi-hasbu'l-husûsiyye alâkadar bulunmaları yüzünden ahvâl-i müessife-i mütekevvine ve âsâyiş-i şikenanenin tamâmıyla men' ve izâlesi mümkün olamıyor gerçi vilâyetçe tashih ve ikmâli kabil olabilen nevâkısın itmâmıyla hâdisat-ı ma'rûza

ve mûmâselenin men' tekrar ve vukuu zımnında sarf-ı mukadderat ve sa'y ve gayrette kusur edilmiyor ise de vilâyetin kudretinin taalluk etmediği cihetlerde, meselâ noksan olan zâbitanın işe yarayacaklarla ikmali ve mûnâsebet-sizlikleri görülenlerin derhal tebdîliyle yerlerine başkalarının tâyini

(s. 71)

ve mevcûd yerli efrâdın birden olamazsa bile tedricen olsun nakl ve ihraçlarıyla yerlerine mevâki-i sâire efrâdından işe yarayacak ve hiçbir te'sire tâbi olmayarak iş görececek kimselerle itmâmı kabil olamamakta ve bundan dolayı az bir zaman içinde değil oldukça büyük bir mesâfe-i zamaniye dâhilinde bile matlûb derecede veya göze görünecek vechile bir fark-ı idâre, bir tahavvül-i muâmele göstermek kabil olamamaktadır.

Umûr-ı memûresini evâmîr ve nizâmata tevfikân îfâ etmeyenlerin cezâ-yı mâ-yelik-i kânuniyye dûçar olmaları muktezâ-yı adâlet ve maslahat ise de mütehâyîzan-ı memlekete olan intisâb-ı ben-degâne veya mûnâsebet-i sıhriyyet-kâr-ânelerinden mütevellid fikr-i husûsiyet – dimağlarına, gayr-i kabil-i izâle denilebilecek derecede yerleşmiş olanlardan müstahaklarına ibretü's-sâirin tatbik olunacak mücâzatın, ne cezâ-dîde olana ve ne de emsâline hiçbir intibah ve salâh bahş eylemediği maa'l-teessüf emsâliyle tahkik eylemiştir.

Her ne zaman bir vak'a hudus etse jandarma veya polisten tahkîkat ve tâkîbata me'mûr ve sevk edilecek olanların katil veya sârikin ammi-zâde veya bendesi veya bu misillü bir sıhriyet ve husûsiyetle vukuatta alâkadar olan bir arkadaşının hâtır-dîdesi olmamasına ender olarak tesâdüf olunur.

Misal olarak bir iki vak'a arz edeyim: Şehr-i sâbıkın 26. günü Huyut'ta vuku bulan hâdis-e cinâyetkârâne, aslen Siirtli olup uzun bir zamandan beri Huyut'ta ikamet etmekte olan sû-i haline binâen bir kere de rütbesi neferliğe tenzil edilmiş bulunan Mahmud Çaş nâmında bir denî tarafından daha evvelce jandarma-

(s. 72)

ların harekâtından mütecâsirlere mâlûmat vermiş ve o sûretle – jandarmalar köye takarrüb eder etmez eşhâs-ı merkume tarafından üzerlerine ateş açılmış. İşte bu alçak bu ihbarıyla meslektaşlarından üçünün şehâdetine, ikisinin mecrûh olmasına sebeb-i müstakil olmuştur. Merhum bu hareketinin cezâsını göreceği tabî'dir. Ancak aradan

zaman geçeceği için muahharen icrâ edeceği te'sîrin kıymet ve şiddeti matlûb netîceyi verememektedir.

Yine bunun gibi 14 ve 19 Kânûn-ı evvel 1326 târihli telgrafnâme-i nezâret penâhîleriyle tâkib ve derdesti irâde buyurulan Siirt'teki şakî Ali Râmî'nin ele geçirilmesi için tamam iki ay kadar bir zâbit kumandasında olmak üzere 40 neferlik bir jandarma müfrezesi etraf ve köyleri gezmiş merkumu elde edememiş, en nihâyet 21 Kânûn-ı evvel 1326 târihli telgrafnâme-i âcizî ile arz edildiği üzere seyr ve hareketlerinden hiçbir fâide hâsıl olmayan ve olamayacağı da anlaşılan iş bu jandarma müfrezesi jandarma kumandanlığı tarafından geri aldırılmıştır.

Halbuki: Şakî Ali Râmî'nin yine kendisi gibi, jandarmaların eser-i tesâmühü olarak Diyarbakır'dan Garzan'a nakledilirken firar ettirilmiş olan Beşâr Çeto nâmında bir şakînin hânesinde muhtefî bulunduğu sûret-i mevsûkada ihbar edilmekte olduğu halde kırk kişilik jandarma müfrezesinin iki ay devam eden seyr ve taharriyatında bundan haberdar olamaması kabil olabilir mi? Ve bu nasıl kabul edilebilir?

İşte bu sûretle jandarma ve polis hey'etlerine [Bunların içinde müstesnâları olduğunu da zikretmek şeyme-i insâf ve mürüvvet

(s. 73)

îcâbatındandır] müstevlî bulunan şu ahvâl-i müessife dolayısıyla vilâyetin vezâif-i inzibâtiyyesine müteallik takayyüdat ve ikdâmat; bütün mesâîye rağmen oldukça dûçar-ı akamet olmaktadır.

Yukarıda arz edildiği üzere şu “mevcûd” a göre tâyin edilmesi lâzım gelen “îcab” ile “emr-i icrâ”yı hal ve takdir etmenin, tafsil etmeğe lüzum görmediğim bu imkânsızlıklar içinde maksada en muvâfık olacak bir tedbiri bulup tatbik edebilmenin ne kadar müşkül olduğu kendiliğinden tezâhür ediyor gerçi bu gibi ahvâli anlaşılanlara karşı kanun dâiresinde mücâzat-ı lâzıme tertib edilmekte kusur edilmiyor.

Fakat hikmet-i cezâdan maksad; cezâ-dîde olanın rûhunu, vücûdunu tâzib etmek olmayıp belki ibretü's-sâirin bir te'sîr hâsıl ederek emsâlini intibaha celb ve dâvet etmek olduğuna göre cürmün hudûsunda ve bu sebeple ezhân-ı umûmiyyede husûle gelen te'sîratın henüz hükmü zâil olmadan mücrimin tecziyesi îcab eder ve ancak o zaman te'sîr-i matlûbu hâsıl eyler.

Bir fiil katl veya herhangi bir hâdise ile dûçar-ı heyecan olmuş bulunan ahâlinin bu tehiyyîcâtı esnâsında katil veya mütecâsiri derdest ve hatta yalnız tevkif etmek bile o te'sîr-i heyecan-kâr-âne zâil olduktan sonra katilin pîş-i inzâr-ı ahâlîde salb edilmesinden daha müessirdir.

Yoksa bir vak'a-i âsâyiş-i şikenanenin üzerinden haftalar, aylar mürur ettikten ve o husustaki tehiyyîcât-ı ahâli ve mahallî tamâmen zâil olduktan sonra ne yapılsa bâhusus Kürdistan'da bâis-i intibah olmaktan çok uzak kalır. Şekl-i hâzır-ı idâre ise bu yolsuzluğu izâle değil belki artıracak bir haldedir bu babda

(s. 74)

uzun uzadıya îzâhat arzı zâid olacağından o kısmı meskût geçiyorum.

Yazdıklarımın herhangi bahs ve madde hakkında fazla îzâhat îtâsı emir ve irâde buyurulur ise o zaman o madde hakkında ayrıca arz-ı tafsîlât olunacağı tabîîdir.

Fikrimce bu fenâlığı izâle için bulabildiğim çâre:

Bir jandarma nefer veya zâbitinin bir yolsuzluğu, bir cürmü sâbit olur ise vilâyet tarafından icrâ ettirilecek tahkikat ve tedkikat netîcesine göre îfâ-yı muktezâsına müsâade buyurulması muvâfık olur. Hâlihazırdaki taaddüd merci bu nokta-i nazardan kat'iyen muvâfık değildir. Bir vilâyet mes'ûliyeti altında olarak bu gibileri tâkib ve tecziye ettirebilmelidir.

Jandarmanın techizi, idâre ve terakkîsi ve ...ilâhiri gibi husûsatı bir merci-i askeriye tâbi olsun fakat vezâif-i mülkiye ve adliye îtibârıyla tamâmen vâlilerin taht-ı emr ve idâresinde bulunsun. Bu usûl zannımca şimdiki usûl-i teşkiliyyeye nazaran çok daha münâsib ve fâideli olur.

Tecrübe bunu gösteriyor. Bu fikir ve mutâlaanın mâlûmat-ı istatistikiyye ve emsâl-i sâire-i adîde ile de te'yid ve isbâtı mümkün ise de ıtnâbdan ihtirâzen onların zikrinden sarf-ı nazar ediyorum.

Maârif bahsine gelince: Pek dil-sûz olan bu bahs Maârif Nezâretine takdim edilip bir sûreti iş bu raporun 18. sahifesinde târih ve numarası gösterilen tahrîrat ile nezâret-i celîlelerine arz olunup tervîc-i münderecâtına inâyet-i aliyyelerinin erzan buyurulması istirham olunan maârif lâyihasında tafsîlât-ı

(s. 75)

kâfiye serd ve beyân edilmiş olduğundan o kısmı burada tekrar etmeyerek yalnız muhtasaran birkaç söz söylemekle iktifâ edeceğim:

Evvel emirde şurasını arz etmeğe mecbûrum ki: Maârif Nezâretinin sûret-i idâre-i hâzırası; bâhusus buraları için hiç de musib değildir.

Bugün vilâyet dâhilinde teşkil olunan mekâtib-i ibtidâiyye müfettişlikleri için vilâyet maârif bütçesine senevî 36.000 ve vilâyet müfettişliği için de 18.000 ki: Cem'an 54.000 guruş kadar bir masraf kaydolunmuştur.

Halbuki lâyihamda arz etmiş olduğum üzere mekâtib-i mevcûdenin ekserisinde camdan ve hatta çerçeveden mahrum bulunan pencerelerine şedâid-i hevâiyyeden tahaffuz için eski gazete, kağıd parçaları yapıştırılmıştır.

Bundan başka mekâtib-i mevcûde yalnız kemmiyeten mevcûd sayılabılıp keyfiyeten cümlesinin hiçe müsâvî birer müessese-i bîsud hükmünde oldukları ve burada muallim tedârik etmenin de gayr-i mümkün bulunduğu lâyiha-i mütekaddimemde şerh ve îzah edilmiş idi.

Bendenize kalır ise şimdiki halde müfettişlere âid olacak vezâif bu havâlide hiç olmaz ise daha üç beş sene kadar bir müddet için maârif müdürü ile kaymakamlara, mutasarrıflara, vâlilere tevdi edilerek müfettişliklere tefrik edilen tahsîsat bu müddet zarfında kısmen mekâtibin teksir-i adedine ve kısmen de mevcûdlarının ikmâl-i nevâkısıyla ıslâhhâne tahsis olunsa idi ihtiyâca daha muvâfık bir usûl tâkib edilmiş olurdu.

Yukarıda da bir nebze arz edildiği üzere İzmir – Selânik

(s. 76)

ve emsâli gibi vilâyat için bu seneden îtibâren müfettişlere ihtiyaç olabilir fakat aynı ihtiyaç meselâ: Bitlis vilâyeti için ancak üç beş sene sonra kendisini hissettirebilir.

Biz şimdi burada müfettişe değil evvel emirde mektebe muhtâcız. Vilâyat-ı mârûza mektebe olan ihtiyaçlarını kısmen izâle etmiş olduklarından onlar bu seneden îtibâren müfettişlik teşkilâtına arz-ı ihtiyâc etmekte haklı olabilirler fakat biz; Bitlis vilâyeti o halde değiliz.

Rakamdan vâzıh-ı delil olmadığı için müsâade buyurulur ise zât-ı devletinize burada ufak bir hesap arz edeyim:

Vilâyet maârif müfettişine mâhiye 1500 guruş maaş ve bu mikdârda harcırah tefrik edildiği ve vilâyet mekâtib-i ibtidâiyye müfettişlerine de mâhiye 3000 guruş maaş ve o nisbette harcırah tahsis olunduğu cihetle mâhiye müfettişler maaş ve harcırah yekûn $4500+4500=9000$ guruşa bâliğ olur. Halbuki dâhil-i vilâyette bulunan müslim ve gayrimüslim bilcümle mekâtib-i ibtidâiyye muallimin vesâiresine mâhiye 18.000 guruş kadar bir para veriliyor.

18.000 guruşluk bir masrafın teftîşi için ayda 9000 guruş kadar bir para tefrik ve tahsis etmekteki garâbete af buyurursanız nâzır beyefendi hazretleri bütçemizin hepimizi dil-hun eden rahne-i azîmi karşısında bilâ-lüzum israf edilen bu paralara, yanmamak kabil değildir. Bu nisbetsizliğe ne mânâ vermek lâzım geleceğini tâyin etmeği ulyâ-yı umur hazerâtına terk ediyorum. Dünya'nın hiçbir yerinde emsâline tesâdüf edilmesi kabil olmayan bu garâbete

(s. 77)

şaşmak mı, ağlamak mı lâzım geleceğini tâyinde kulunuz mütehayyirim.

Bitlis vilâyeti müfettişliklerine mahsus olan paranın üç senelik mikdârı 162 bine ve bu müddet zarfında muhtemelül-sarf olan harcırahları da dâhil-i hesâb edilir ise 300 bine karib bir meblağa resîde olur ki: Üç senelik bir müddet içinde bu para doğrudan doğruya dâhil-i vilâyetteki mekâtibin teksir ve ıslâhına sarf edilmiş olsa idi ahvâl ve ihtiyâc-ı memleket nokta-i nazarından pek muvâfık bir hareket yapılmış olurdu.

Ayakları çıplak kalan bir adamın başına sırma püsküllü serpuş takması kabilinden addetmekte muztar bulunduğum bu teşkilât burası için fâidesiz bir sarfiyattır. Mektebi olmayan ve olanları da âşiyâne-i bûm ve garâbdan farksız bulunan bir yerde sekizer yüz, biner guruşlu maârif müfettişlikleri ihdâsı garâib-i icrâat ve teşkilâtımızdan addolunmağa lâayk husûsattandır.

Umûr-ı nâfia ciheti de; aynı hal-i dil-sûz-ânedir. Dünya'nın her yerinde olduğu üzere bizde de yollar; “turuk-ı asliyye ve esâsiyye” ile “turuk-ı tâliye ve husûsiyye” kısımlarına ayrılır. Bunları yekdiğerinden bihakkın tefrik etmek lâzım gelir. Bundan sonra da turuk-ı esâsiyyenin aksam-ı müteaddidesinden ehemmini, mühimminen ayırmak ve inşaata da bu nokta-i nazardan başlamak îcab eder.

Senenin ancak yaz mevsiminde yâni on iki ayın nısfında kabil mürûr-u ubur olan bir yolu, senenin bütün müddetince işleyen diğer bir yola tercîhen nazar-ı dikkate alan Nâfia Nezâretinin bu sûret-i ictihâdına akıl erdirmek kabil olamıyor.

Bugün bu vilâyet dâhilinde gayet fenâ ve harâb bir halde olmak

(s. 78)

üzere ancak 30 kilometre kadar şose vardır. Bundan başka mevcûd olan yollar; umûmiyetle müruru-zamanla bozulmuş, artık ne olduğu belli olamayacak bir hale gelmiş olan tesviye-i terâbiyyelerden ibârettir. Bir metre şoseye en az bir hesâb ile yarım lira sarf edilmiş olduğunu kabul edecek olur isek bu 30 kilometre için 15 bin lira kadar bir masraf vâki olmuş demektir.

Bu; gerek nakden ve gerek amele-i mükâfî tertîbi ile bedenen sarf edilmiş olsun herhalde mikeyası nakit olan sa'y-u amelden mâduttur. Halbuki: Bir metrelik yolun bu vilâyet dâhilinde hüsn-i muhâfazası, senede 1,5 guruşa mütevakıf olduğundan 30 kilometrelik bir şosenin senevî masârif-i tâmiriyyesi 45 bin guruşa ihtiyaç gösterir. Bekçi masârifatı, âlât ve masârif-i tâmiriyye-i sâirede kâmilen bu yekûn de dâhildir. Bizde şimdiye kadar bu cihetlere ehemmiyet verilmediği için bugün hiçbir tarafta muntazam ve maksada kâfi bir yolumuz bulunmuyor ümîd edilir ki: Bundan sonra olsun bu cihet dâire-i âidesince nazar-ı dikkatten dûr tutulmaz. Bu bahis pek uzundur bendeniz pek kısa geçiyor ve yalnız bir iki noktayı zikr ile iktifâ ediyorum.

Her işte bir esas, bir meslek tertib ve kabul edilmez ise bütün mesâî o zaman şahısla kaim olmak ve şahıs tebeddün edince mesâînin de tarz ve sûret-i icrâsı tahvîlâta uğramak gibi bir keşmekeşe mâruz kalır.

Fikrimce: Bir devletin herhangi bir idâresinde esaslı ve pâyidar bir meslek programı mevcûd değilse o idârenin rü'yâsına “bi'l-ictihâd idâre-i umûr” salâhiyeti verilmemelidir. İctihâd

(s. 79)

şahsa göre tenvî eder. Gerçi bu tenvîât ve tahvîlât fûrûatta olur ise bundan emr-i idâreye bir güne zarar gelmez ise de esâsa müteallik olan işlerde; o işin mes'ulü olan zat kendi mahsul-i ictihâdını tatbik ve icrâya sa'y olur ise; bu, âdeta pusulasız bir geminin seyr ve hareketini ihtimâlâta binâen idâre etmek olur ki: Sâbit noktalara istinâden mâlûm hedeflere göre sevk ve idâre olunmayan bir geminin bahr-i

mechûliyetteki tâlii kabilinden bir hal-i meşkûk ve hatar-nâka binâ-yı âmal edilmiş demek olur.

Bu babda söyleyecek pek çok sözüm var ise de zâten uzamış olan silsile-i makalâtı daha ziyâde uzatmamak için sarf-ı nazar ediyorum fakat nazar-ı dikkatimi celb eden daha bâzı şeyler vardır ki: Onları zikretmeden bir türlü vazgeçmeyeceğim;

Meselâ bir kazâ veya livâda veyâhut merkez vilâyette hükûmet devâirinden veya hapishânelerden birinde alelâde bir rahne açılıyor ve ufak bir masrafla tâmirine ihtiyaç görülüyor halbuki: Her ne olur ise olsun vilâyetin bilâ-istizân bir para sarfına mezûniyet ve salâhiyeti olmadığından bugün yüz guruşla tâmir edilebilecek olan o rahnenin tâmiri emir ve mezûniyetin alelderecat-ı iş'ârat ve istiş'ârât ile istihsâli lâakl iki üç aya tevakkuf ediyor nihâyet sarfî emri geliyor fakat bu müddet zarfında da rahne büyümüş, mezûniyeti istihsal olunan para kifâyet etmez oluyor. Derken yeniden bir bâb-ı istiş'âr açılıyor ve daha bir mikdâr para sarfına müsâade talep olunuyor bu da uzuyor.

Hülâsa: Yüz guruşla yapılacak bir iş nihâyetinde bin guruşla ancak yapılabiliyor binâenaleyh bu usûl-i idâre musîbe midir?

(s. 80)

değil midir? Burasını tâyin etmek hadnâşinaslığına kadar varmayarak keyfiyeti ulyâ-yı umur-ı devletin rey ve takdir-i temyizkârilerine terk eylerim.

Bendenize kalır ise bizim boynumuzu bugün parasızlıktan ziyâde hüsn-i idârede gösterdiğimiz isâbetsizliklerdir. Meselâ: Üç dört sene evvel bin guruşla kurtarılması kabil olan bir kışla o para verilmediğinden dolayı hâk ile yeksan olur. Bugün o kışlanın bir misâfirhâne sûretinde tâmiri için cihet-i askeriyyeden yüz bin guruşluk bir masrafa ihtiyaç gösteriliyor. Artık bu hale zanneder isem ne bütçe tahammül eder, ne de istikrâzât çâre-bahş olabilir. İşte bu hal el'an devam edip gidiyor bu bâbda misaller pek çok ise de cümlesinin îradından sarf-ı nazar ediyorum. Ancak söz bu raddeye gelmiş iken göze çarpmakta olan daha bâzı hakayıkı arz etmek îcab eyliyor.

Bugün devâir-i hükûmet ve muâmelât-ı devlette şân-ı meşrûtiyete lâayk bir sür'at ve intizam elzemdir. Halbuki: Bugün mevzû usûller ile mevcut derecat-ı idâre matlûb sür'atı te'mine mânidir. Vilâyette mevcut olan dört dereceden birisinin behemehal kaldırılması lâzımdır. Fikrimce vilâyet veya livâlardan birisinin, fakat en münâsibi

olarak livâların ilgası muvâfıktır. Vilâyetlerin doğrudan doğruya kaymakamlarla muhâbere ve icrâ-yı muâmele etmesi halinde şimdikine nazaran emr-i mürâselât ve muâmelâtta daha büyük bir sür'at ve sühûlet te'minedilmiş olacağı âşikârdır.

Faraza: Herhangi bir livâyâ merbut bir kazâyâ âid bir maddeden dolayı vilâyetçe kazâ ile muhâbere etmek lâzım gelse vilâyet evvelâ kazânın merbut olduğu livâyâ yazacak, livâ da bahsle kazaya tebliğ

(s. 81)

edecek ve bâdehu livâ kazâdan alacağı cevâbı vilâyete bildirecektir.

Nâhiyeye âid bir iş, bâdî-i muhâbere olmuş ise o zaman bu bâb-ı muhâberenin bir derece daha uzayacağı şübhesizdir. Eğer muhâbereyi intaç eden madde dâhiliye nezâretine tebliğ edilecek bir mâhiyette ise bâdehu vilâyet vâsıtasıyla keyfiyet dâhiliye nezâret-i celîlesine arz olunacaktır görülüyor ki: İşi kısaltmak imkânı var iken uzadıkça uzuyor bu âdeta kulağı ters tarafından göstermek kabilinden bir şey oluyor.

Bir de vesâit-i muhâbere ve telgrafiye: Bu vilâyette olduğu gibi gayet noksan ve nâtamam bir halde bulunuyor ise o zaman en müstâcel ve en ufak bir iş için bile günlerce intizarda bulunmak zarûret hükmünü alıyor. Halbuki livâlar kaldırılıp da vilâyetin kazâlarla doğrudan doğruya muhâbere etmesi te'sis edecek olur ise şu muâmele nısf derecesinde daha az bir zaman zarfında ve şübhesiz o nisbette sür'atle bir netîceye müncer olacak, bitecektir. Bu sûret kabul edildiği halde ayrıca olarak hazîne-i hükûmetce te'min edilecek istifâde ile bütçemizde cümlemizi müteessir edecek sûrette her sene görülen o dehşetli açığın kapanması için de göstereceği menfaat hakkında ise uzun uzadıya serd-i mütâlaa eylemeği bile fazla görürüm.

Yalnız muâmelât-ı hükûmet ve teshil ve tesrî-i umur-ı millet husûsunda bâdî olacağı sür'at ve fevâidini zikr ile iktifâ ederek hükûmetce bu cihetin lâıyk olduğu ehemmiyetle nazar-ı dikkat ve îtinâyâ alınmasını lüzumunu arz eylerim. Emir buyurulur ise bu bâbda yapılması

(s. 82)

lâzım gelen teşkilât ile husûsat-ı sâire hakkındaki fikir ve mütâlaamı da ayrıca bir rapor ile arz ve takdim ederim.

Bugün devâirin muâmelât-ı câriye ve muhâberesi de doğru değildir. Pek eski zamandan kalma, kat'iyen muvâfık olmayan; birçok bîsud muhâberat-ı kırtâsiyeden ibâret olan bu usûlün de tebdil ve ıslâhı lâzımdır.

Bunun daha sür'atle te'min-i muâmeleyi kâfil bir usûl-i basîta kalp ve ifrâğı lüzumu hakkında ise delil îradına, tafsîlât îtâsına hâcet yoktur zannederim. Yine bu kabilden olmak üzere şimdiki vilâyet ve livâ tahrîrat kalemlerinin yerine işin derecesine göre birkaç efendiden mürekkeb birer kalem-i mahsus teşkil sûretiyle idâre-i umur etmek daha muvâfık olacağı gibi bunun da hazînece bais-i istifâde olacağı hakkında söz söylemeğe lüzum görememekteyim. Yalnız müsâade buyrulur ise bu bâbda biraz îzâhat arz edeyim.

Hâlihazırda bu kalemlerin yegâne iştigalâtı herhangi bir madde hakkında olur ise olsun devâirden yazılan derkenarları hemen aynı aynına âid olduğu makamata nakletmekten ibârettir.

Meselâ: Bir livâ mutasarrıflığından mensub olduğu vilâyete “livâ hapishânesinin tenvîrat masârifine âid havâlenâme vürûd etmediğinden irsâline müsâade buyurulması...” mealinde bir tahrîrat geliyor bu tahrîrat bittabi muhâsebe-i vilâyete havâle olunuyor muhâsebe-i vilâyet tarafından mezkûr tahrîrat üzerine: “hapishâne tenvîrat masârifî için ayrıca bir tahsîsat olmadığından bu misillü masârifin ta'yînât tertibinden tesviyesi îcab edeceğinin

(s. 83)

cevâben izbarı iktizâ eder ise... ilâhiri” yolunda bir derkenar yazılarak yine makam-ı vilâyete îade ediliyor.

Bâdehu tahrîrat kalemince buna cevâben mutasarrıflığa:

“Tenvîrat masârifî için ayrıca tahsîsat olmadığından bu misillü masârifin hapishâne ta'yînât tertibinden tesviyesi lâzım geleceği muhâsebe-i vilâyet ifâdesiyle tebliğ olunur” tarzında bir tahrîrat cevâbı tastir kılınır.

Şimdi şu tarz-ı muâmelede evvelen mutasarrıflıktan mevrud istîzan tahrîratı bir kere vilâyetin, bir kere de muhâsebenin evrak defterine kaydolunduktan sonra îcab-ı muâmeleye dâir olan tahrîratın tesvid ve tebyiz muâmelesiyle de hem muhâsebe ve hem tahrîrat kalemleri işgal olunuyor ve bu sûretle muâmelâtın bilâ-lüzum olarak

teksirinden dolayı umur ve masâlih-i câriyenin de dûçar-ı ta'vîk ve te'hîr olmuş bulunacağı bir emir âşikâr bulunuyor.

Halbuki: Şuabat-ı idâreden her biri kendisine taalluk eden umura âid muhâbere evrakını bizzaten ihsar ile îcab edenleri tahrîrat kalemlerinin tavassutuna hâcet bırakmaksızın vâli veya mutasarrıfa imzâlatarak mahallerine göndermiş olsa şübhe yok ki: Muâmelât şimdikine nazaran son derece sâdeleşmiş ve binnetîce daha ziyâde intizam kesb etmiş olur âcizleri tarafından marttan îtibâren şu usûl-i muâmeleye göre tatbik hareket edilmeğe gayret olunacaktır.

Bu sûret-i muâmeleye göre tahrîrat kalemlerinin lağvıyla bunların yerlerine münhasıran vilâyet veya mutasarrıflığa âid umur-ı tahrîriyyede istihdam olunmak üzere yalnız birkaç efendiden ibâret birer kalem

(s. 84)

mahsus teşkil halinde 1326 senesi bütçesine göre bu kalemlerin ilgasından büyükçe bir yekûn tasarruf da edilmiş cihetle bu noktanın da nazar-ı dikkatten dûr tutulmaması îcab eder zanneylerim.

Söz bu raddeye gelmiş iken yine bu kabilden ve bir hey'et-i zâide ve bi-fâideden ibâret olan meclis-i idâreler hakkında da müsâade buyurulur ise birkaç söz söylemek isterim:

Bugün meclis-i idârelere âid olmak üzere mevcûd olan vezâîfin bir kısmının mâhiyeti tetkik edilecek olur ise hemen nısfından ziyâdesinin ezberden; hakîkati bilinmeden gerek merkezden ve gerek etraf ve devâirden gelen birtakım evrak ve mazâbıtın, senedatın alelusûl tasdikinden ibâret olduğu görülür.

Esâsen hiçbir sıhhat ve kıymeti olmamak lâzım gelen şu ezberden tasdiklere bugün de devam etmeğe ne lüzum vardır? Bundaki esbab ve hikmete akıl erdirilemez ise mâzur görülmekliğimi ricâ ederim.

Hırsızlığa pek geniş bir meydan açılmış olan hükûmet-i sâbıkada yolsuzluğa meydan bırakmamak, paraya âid muâmelâtın bir kısmını kontrol altında bulundurmak, bâzı muâmelât ve hesâbatı ve fakat yukarıda arz edildiği üzere ezberden ve tedkik etmeden tasdik etmek vezâîfî cümlesinden olan meclis-i idârelerin vücûdu acaba fenâlığa mâni olabildi mi? Hiç şübhe yok ki: Hayır ve hiçbir zaman!

Bendeniz öyle zannediyorum ki: Bilakis meclis-i idâreler

(s. 85)

daha büyük fenâlığa; tagallübe yol açmış bu gibi münâsebetsizliklerin artmasına ba's olmuştur.

Meclis-i idârelerde; a'sâr zamanlarında, sâir ahvâlde müteneffizanın, âzâ-yı meclis akrab u havîşânının ve hatta bâzen bizzat kendilerinin te'min-i menâfii husûsunda çevrilen fırıldaklar; bu kuvvete istinâden hâriçte döndürülen dolaplar; ekseriyeti teşkil eden bîçâre ahâlinin bu bâbda dûçar-ı ziyâ olan hukukıyla müşkülât ve mezâhimi bir kat daha artırmıştır.

Meclis-i idârenin buna mümâsil birçok husûsatı hakkında ayrı ayrı misâl îradıyla tatvîl-i makal etmek istemiyorum. Umur-ı idârede bulunmuş olanların cümlesinin bu bâbda az çok bir tecrübe ve mâlûmatı olacağında şübhe yoktur.

Bu ahvâle mukabil meclis-i idârelerin hiçbir lüzum ve fâideleri olmadığı zikredilecek olur ise ilgalarında bilakis bu gibi uygunsuzlukların teneffüzün önü alınmak gibi fevâidin te'min edilmiş olacağı kendiliğinden tezâhür eder.

Hükûmet-i meşrûtanın nâmuslu olduklarına emin olarak istihdam etmekte, umûr-ı idârede bulundurmakta olduğu me'mûrlarına karşı bir nevi adem-i emniyeti tazammun eden meclis-i idârelerin zannımca bugün de ibkalarına lüzum kalmamıştır.

Bir taraftan nâmuslu olduklarına îtimad edilen me'mûrlara diğer taraftan bir nevi adem-i emniyet sûretinde telakkî edilmesi zarûrî bulunan mecâlis-i idâre tasdiklerine el'an lüzum göstermek husûsuna devam etmeğe ne mânâ vermek lâzım geleceğini kestirmek mümkün olamıyor.

(s. 86)

Bir taraftan meclis-i meb'ûsanımız, diğer taraftan her sene her vilâyette evkat-ı mahsûsasında in'ikad etmekte olan mecâlis-i umûmiyyemiz mevcûd iken esâsen hiçbir lüzum ve fâideleri olmadığıнын çoktan anlaşılması lâzım gelen meclis-i idârelerin idâmelerine fî mâ ba'd lüzum kalmadığı hakkında daha ziyâde söz söylemeğe hâcet görememekteyim.

Nâzır Beyefendi Hazretleri; hayat-ı memleket için pek kıymetli olan – dakikalarınızdan pek az bir mikdârının olsun şu uzun ve fakat takdimi selâmet-i

memleket nokta-i nazarından elzem gördüğüm raporun mütâlaasına tahsis buyurmanızı istirhamla birlikte bilhassa affınızı dilerim ve hâtıme-i makal olarak şu birkaç sözü de pişgah-ı sâmi-i hazret-i nezâret penâhîlerinize arz ve farş eylerim.

Bendenizce; hükûmetin emr-i idâre-i mülkte te'min edilecek bütün muvaffakiyyâtı ancak iktisâdiyatta husûl-i terakkî ile mümkün olabilir! Fakat; terakkiyat-ı iktisâdiyye: Asla turuk ve meâbiri olmayan bir memlekette en evvel mektebler açmakla veyâhut hiç mektebleri olmayan bir vilâyette maârif müfettişlikleri ihdas etmekle ve ahâlisinin seviye-i dimâğiyyesi hâl-i ibtidâiyyede olan yerlere hiçbir vâsıtasız zirâat müdür veya umûr-ı baytâriyye müfettiş ve me'mûru yollamakla ve... ilâhiri misillü bir sürü tâliatü'l-ulyata tercîhen ileri sürmekle meydana gelmez.

Bendeniz zannederim ki: Esas ıslâhat bir noktadadır. Zîra ıslâhattan maksat terakkiyat olduğuna, ve terakkiyatın da zirâate,

(s. 87)

ticârete, san'ata göre aksamı bulunduğu nazaran hükûmetin yapacağı iş; terakkiyat-ı zirâiyye, ticâriyye ve sînâiyyeye doğrudan doğruya hasr-ı mesâi etmek olmayıp evvel emirde bunların terakkîlerine mâni olan fenâlıkları ortadan kaldırmakta, izâle etmektedir.

Bunun için ibtidâî emirde emniyet ve âsâyışın te'mini ikinci derecede turuk ve meâbirin te'sis ve teksiri ve üçüncü derecede maârifin neşr ve tâmimi îcab eder.

Fikrimce;

Bir memleketteki: Emniyet ve âsâyış berkemaldir,

Bir memleketteki: Turuk ve meâbir ihtiyâcı def'a kâfidir,

Bir memleketteki: Maârif beyne'l-ahâlî hüsn-i telakkî ve hâl-i terakkîdedir; işte o memlekette zirâat kendi kendine terakkî eder, mevâşî ve hayvânât sürüleri kendi kendine çoğalır, hayvânât-ı ehliyyenin ve tohumların cinsleri kendi kendine ıslâh olunur, fikr-i ticâret kendi kendine uyanır; muâmelât-ı ticâriyye kendi kendine tevessü ve teksir eder. Çünkü: Bunlar hiçbir zaman doğrudan doğruya yapılabilen şeylerden değildir.

Vilâyetin ahvâl ve ihtiyât-ı umûmiyyesinin ancak bâzı hutût-ı esâsiyye ve asliyyesini müşa'r ve musavver bir rinde-i temenniyat olmak üzere nakîse-dar ve nâçiz

bırakılmak mahsûlü, teâlî-i vatan için büyük bir sabırsızlıkla per-helecân-ı darbân eden bir kalb-i hâlis ve nezihin bir sürü arzu ve istirhâmâtı demek olan şu mârûzat-ı sâfiyânenin fikr-i devletlerine tevâfuk etmeyen gayr-i musib cihetleri bulunduğu takdirde bunların; memleketi için saâdet ve selâmetten başka bir şey

(s. 88)

düşünmeyen ve onun için büyük bir ümîd, bî-pâyan bir muhabbet besleyen bir vatan evlâdının in'ikâsat samîm-i rûh ve temenniyatı olduklarına; emin olarak niyet ve hulûs-ı kalbine bağışlanması ricâsını da terdif eylemeğe en büyük bir vecîbe addeylerim.

Perâkende ve ibtidâî malzemeye benzeyen; bir yığın per-müjde-i efkâr ve mütâlaat demek olan şu mârûzat ve istirhâmât-ı âcizî; zât-ı sâmilîleri gibi bir san'atkar sermâyedar, bir nâzır-ı dirâyet âsârın dest-i âlî ve ihtimamına düşmek saâdetine mazhar oldukları için; saâdet-i vatanı, selâmet-i millet ve devleti kâfil olabilecek icrâat-ı mühimme-i devletlerinden velev en ufağının masdar-ı zuhur ve mâkes tecellîsi olabilmek ümîd ve ihtimâl-i zaîfine karşı bile daha şimdiden per-şevk büyük bir tesellî ve bahtiyârî ile kalp ve ruhumun çırpınmakta olduğunu duymağa başladım.

Bu def'a bu kadarla iktifâ ettim ve kalp ve fikrimi, müşâhedat ve mütâlaatımı, bilcümle mahsûsatımı şu sahifelere gayet saf ve nezih bir his ve îtiraf ile tevdî eyledim.

Vazîfe-i mevdûa ve vicdâniyyemin bir kısmın olsun böyle temiz ve serbestçe îfâ ederken hisseylediğim huzur ve bahtiyârîyi kısmen sizlere; evet ey yüksek nâsiyeler sizlere medyûn-ı şükran bilirim. Bu vesîle ile de hissiyat-ı tâzimkârânemin takdim ve kabulüne müsâade buyurulmasını istirham eylerim efendim ol-bâbda

(Bitlis) 28/29 Kânûn-ı evvel sene 1326

Gece saat 4.45

Vâli Vekîli

Hakkı

(s. 89)

1.8. Dâhiliye Nezâret-İ Celîlesine Nevâhî-i Şarkıyye Mes'elesi Hakkında Mütâlaat Siyâsiyye, Askeriyye. İktisâdiyye

Muhterem Nâzır Beyefendi Hazretleri

İran dâhilinde, hakk-ı akvâ kanunuyla, âmil ve hâkim olan Rus diplomasisi nevâhî-i şarkıyyede dahi, aynı hal ve vaziyeti ahz edemediğinden, bu tarafta a'mâl-i kuvvet yerine, îka-ı hiyel ve desâyise hasr-ı amel ve mesâî etmiştir.

İkaz ve tenmiye-i gavâilden başka bir şey olmayan bu tarz hareketten bittabi tevellüd eden ihtilâfat ve muhâsamat, Rusya ile İran arasına müteveccih safahatında el-hükmü'l-gâlib düstûrunun hükm-i biemanına muvâfık olduğu halde, devlet-i aliyye-i Osmâniyye ile Rusya hükûmeti beyninde, hemen yekdiğerine müsâvî ve muâdil kuvvetler arasında zuhûr-ı yafta olan vakayi ve hâdisat şekline munkalib olmakta bulunduğundan, Rus enâniyyet-i siyâsiyyesi, bununla bir kat daha inkisâra uğramaktadır.

Bir tarafta, kavâid-i esâsiyye-i insâniyyeye mugayyir zulümkâr, hûnin-i taaddiyat, ve diğerk tarafta, esâsat-ı hukukiyye-i düveliyyeye manâfi-i mazarrat, fâhiş-i müddeayat ile ağırâz-ı siyâsiyyesini – an'anât-ı asrîyye-i mâlûmesine göre – tâkib ve icrâya kıyam etmiş olan şimâlî komşumuzun, bizim, hakikat halde, menâfi-i esâsiyye-i devletin îcâbat ve mukteziyat-ı zarûriyye ve tabîiyyesine, ahlâk ve adâlet

(s. 90)

dâiresinde hâlisâne, müsâlemet-cûyana âmal ve efkâr ile inbâ etmekten başka bir sûretle tâbir ve tefsiri kabil olamayan meslek-i sulh ve müsâlemetimizi hüsn-i telakkî etmeyeceğı tabîîdir.

Biri, hukuk-ı düvelin âdilâne ve insâniyetperverâne îcâbatına ve diğeri el hükmü limen gâlib düstûrunun zâlimâne ve hûd-gâmâne te'sîrâtına tevfiğ-i harekât ve muâmelât eden iki kuvve-i siyâsiyye beyninde, ve alelhusus bu iki meslek-i mütezâdın bir zamanda ve mütehâliften müessir olduğu bir mes'elede husûl-i âmîziş ve îtilâf bittabi kesb-i müşkülât eyler.

Bir devlet, kendi hukuk ve hürriyetini; diğerk devletlerin hukuk ve hürriyetleriyle tehdid etmekte muztar kalır; o zaman ki: Kuvvetin hatta takaddümüne beynlerinde meydan ve imkân bulunmaz.

Cem'iiyyet-i düveliyyenin âzâyı muhtelifesi beyninde hukuk-ı mütesâviye meri ve müteber olur; o zaman ki: Her devlet ahlâk, adâlet ve mantık esaslarına kanâat-ı vicdâniyye ile riâyet eder.

Yoksa, hak kavînidir düstûr-ı şîrret-nümünü hüküm-fermâ olduğu bir yerde münâsebat-ı siyâsiyye-i beynel düvelde kanâat ve vicdâniyye-i hukukiyyeye itbâ aramak büyük bir safderunluk olur.

Kuvvetli ve haris komşusunun, pençe-i zulm ve istibdadı altında inlemekte olduğu görülen bîçâre İran'ın hâl-i felâket-i iştimali mârûzat-ı sâlifeye vâzih bir misaldir.

Bir zamanlar, dünyanın en güzel yerlerinde, şanlı ve şâşaalı günler yaşamış olan İran'ın Rus boyunduruğu içindeki hâl-i elim-i hâzırı kuvvetin hakka takaddümüne celî bir numûne teşkil etmekte olduğu gibi; hudûd-ı Îrâniyye bahsinde Rusya hükûmetiyle devlet-i aliyye-i Osmâniyye beyninde hüküm-fermâ olan ihtilâfat ve nünâkaşatın – aynı zamandaki – sûret-i câriyesi de kuvvetler beyninde bir dereceye kadar tevâzün ve taaddün mevcûd olduğu halde, muâmelât ve münâsebat-ı

(s. 91)

siyâsiyyenin nerenin kesb edeceğine ibret-bahş bir misal olur.

Ezmine-i kadîmede büyük ve mütemeddin bir devlet teşkil ve idâre etmiş ve aktâr-ı âlemin ekserine hükmeylemiş olan (İran)'ın, şimdiki zaman inhitâtında, bir tevekkül'l-elim ve dil-suz ile serfûrû-yı inkıyâd olduğu bu saht ve haşin Rus siyâsetine dîde-i nibahan ile nighban olan memûrin-i Osmâniyyenin nüfuz-ı fikr ve basîreti, hududun öte taraflarına doğru ihtar-ı tahazzür etmedikçe, yâni kuvvet ve mahârete karşı aynı evsâf-ı bâhire ile ahz-ı vaziyet olundukça, biri tarafta hakk-ı akvâ kanunu cây-ı tatbik bulamıyor şu var ki, hiyel ve desâyis-i siyâsiyye bir kat daha katmerleşiyor.

Bizim, nevâhî-i şarkıyye umûrunda bittabi tevessülден geri durmadığımız meslek-i tayakkuz Rus entrikası üzerinde – sûret-i mâneviyyede – tazyikkâr bir te'sir icrâ ettikçe, muhît-i müteessirin, taraf-ı müessirden endîş-nâk olacağına şübhe yoktur.

Bu, cem'iiyetler, devletler beyninde değil, hatta fertler arasında bile hüküm-fermâ olagelmiş olacak bir kanun-ı tabîîdir.

Rumiye ve havâlisindeki Rus memûrin-i siyâsiyye ve askeriyyesi agvaat ve tahrîkât-ı müşevver şîpervânelerini, memûrin-i devlet-i aliyye-i Osmâniyyenin fetânet-i temyizkârânelerine karşı ketm veya te'vile kudret-yab olamadıklarından dolayı dûçar olmakta bulundukları mâruz-ı endişeyi kalplerinden ref' ve izâle

edebilmek için isterler ki, biz, nevâhî-i şarkıyyenin emr-i idâresini, bî-temyiz, âtıl ve kâhil kafalara teslim edelim de; onlar, İran içlerindeki harekât-ı bâgıyânelerine nevâhî-i mütteküre mıntıkası dâhilinde de diledikleri gibi meydan ve imkân bulabilsinler.

(s. 92)

Me'mûrlarımızın, yalnız hukuk ve menâfi-i sarîha-i devletin emr-i muhâfaza ve müdâfaası için dâima müteyakkız bulunmaktan ibâret olan meslek-i bî-terâfâne ve devr-i endîşânelerini bu taraflara doğru da tevcih ve sevk etmek istedikleri ittisâat-i siyâsiyyelerine karşı bir sedd-i mukavim halinde görmekle infîâle dûçar olan Ruslardan, hakkımızda nikbînâne ve îtimad perverâne bir politika beklemek safderunluğu bu zamanda artık bizden çok uzaktır.

Bu halde zuhur edecek ihtilâfat ve münâkaşatı, hukuk ve vezâif-i müteakabile-i düvelin icâbat-ı mücâmelet perverânesine tevfikân hasm ve fasl etmek arzû-yı âşiti perverânesi yalnız bizim tarafımıza münhasır kalıp, taraf-ı muhâlif, ihlâlat-ı hak ve inkâr-ı muhakkakı muhakkak göstermek emel ve gayretiyle, hakikat ve insâniyet esaslarıyla kabil-i te'lif olmayan müddeayat-ı hûd-gâmâne ve şûr-ı şikesteranesinde muid ve muannid oldukça, tabîidir ki, tâlib ve hâdim-i müsâlemet olan tarafın mesâî-i sulhcûyânesinden muntazır olan netâic-i sâlime husûle gelemeyiz.

Hakikat ile bâtıl arasında tevâfuk-ı ahkâm husûli ne derecede müsteb'ad ise devlet-i aliyye-i Osmâniyye ile Rusya hükûmetinin İran umûrunda ve bunun bilhassa nevâhî-i şarkıyyeye âid kısmında – maslahatın şekl-i hâzırına nazaran – te'sis-i îtilâf edebilmeleri de o nisbette müşküldür.

Hoy, Rumiye, Savuçbulak mıntıkları mukabilindeki istatûko hattının öte taraflarında icrâ etmekte oldukları istilâ-yı askerî ve tevsî-i siyâsiyyelerini idâme ve takviyeye müsâid ve muvâfık olup mukaddemâ bîpervâ îka ederek, beşerîyyet-i mütemeddine nâmına siyah ve hûnin bir leke sûretinde hâlâ devam ettirmekte bulundukları

(s. 93)

fesat ve şûrişe mukabil bizim zîr-i idâre-i âdilânemizdeki kısımda hüküm-fermâ olan huzur ve sükûnun İran efkâr-ı umûmiyyesinde bittabi ve alel-tedrîc husûle getirmekte olduğu âsar-ı intibah, Rusların tasavvurat-ı harîsâne ve ihtirâsat-ı

gasibanelerine karşı müessirât-ı mâneviyye halinde îka-ı mevânî ettikçe tarafeyn beyninde husûl-i îtilâf elbette müşkül olur.

Binâenaleyh, hükûmet-i Îrâniyye ile devlet-i aliyye-i Osmâniyye arasında muhtelifünfih olup, fakat, arada en ziyâde Rus âmal ve ihtirâsat-ı siyâsiyyesinin, bir îtinâ-yı mahsus-ı gayûrâne, ve bir fikir devam ve tâkibkârâne ile âmil bulunduğu, nevâhî-i şarkıyye mıntikasının cihet-i âidiyeti kat'îyyen tahakkuk, yâni bütün bu arâzi-i işgale kaviyyen müteessis ve musaddık bir vaziyet-i hukukiyye ahz edinceye kadarki bu da hudud-ı Îrâniyyenin tamâmıyle tahdit ve tâyin olunmasına mütevakkıftır – ihtilâfat ve münâkaşat-ı hâzıranın devam edeceği şübhesizdir.

Bu ihtilâfat ve münâkaşatta, hayat-ı siyâsiyyesi hûnin ve mühlik bir şûriş-i azîm içinde boğulmakta olan zavallı (İran)ın sevk ve idâre edeceği efkâr ve müddeayat ekseren mâlûm taraflardan vâki olmakta bulunan ilkaat ve teşvîkata müstenid bulunacağından, mes'ele-i münâzau'n-fihaya mütedâir-i umûr ve muâmelâtta bu cihete atf-ı nazar-ı dikkat ve ehemmiyet etmek lazım gelir.

Tarafeynin İran'a karşı ahz ve tatbik edecekleri vaziyet-i siyâsiyyeye dâir olan¹⁴ 1907 İngiliz – Rus îtilâfından teşa'ub eden ihtilâfat-ı câriyede bir şahs-ı sâlis saffet ve mevkiini bittabi

(s. 94)

ahz etmiş olan hükûmet-i metbûamızın, bu dâvâda yalnız nevâhî-i şarkıyye ve havâlisindeki hukuk-ı sarîhanın muhâfaza ve müdâfaasına inhisar eden teşebbûsat-ı fi'liyyesi, arâzi-i işgaliyyenin memâlik-i devlet-i aliyye-i Osmâniyyeye âidiyeti hakkındaki vesâit-i mevcûde-i te'yîdiyye, ve delâil-i tevsikiyyeye mübtenî bulunan kanaat-i vicdâniyye-i hukukiyyeye istinâden muhaddis vaz'u hâli te'min ve tarsin etmekten ibâret olup, bu da havâli-i mezkûrede “emn-ü inzibat ve muaddeletin te'min ve tevsiki, ve ahâli-i mahalliyyeyi hükûmet-i Osmâniyyenin idâresinden tenfir ve dilgir edecek ahval ve harekât vukuuna meydan ve imkân bırakmayacak tedâbir ve muâmelâtın ittihaz ve tatbik, ve tarafeyn delegelerinden mürekkeb komisyon mârifetiyle tamâmen tahdid ve tâyinine kadar, istatûko hattının hüsn-i muhâfazasıyla tarafeynce tecâvüzât ve tahattiyât vukuunu mâni esbab ve tedâbirin istikmâli” gibi husûsat-ı mühimmeyi şâmil olduğundan, bu emr-i azîmin îcâbât-ı hâl ve mevkia, yâni,

¹⁴ 31 Ağustos

siyâset-i hâzıra-i devlete muvâfık bir sûrette hüsn-i îfâsına hasr-ı mesâî etmiş olan memûrin-i mahalliyye-i Osmâniyyenin der'uhde eylemiş oldukları vezâif, haddizâtında sehlü'l-îfâ olmamakla berâber – aynı zamanda – tahrîkât ve ifsâdat-ı hâriciyyenin ale'l-devam îka etmekte olduğu müşevveşiyet ve kararsızlık yüzünden husûle gelen buhran dahi umûr ve muâmelât-ı idâreyi bir kat daha dûçar-ı müşkülât ve suûbat etmektedir.

Buhran-ı mezkûr, esâsen bir nisbet-i mütealede tekabül eden menâfi-i mütezâdde beynindeki, – tabiîü't-husûl – tehâlûfât ve tesâdümâttan münbais bulunduğundan, tarafeynden biri hukuk ve menâfiini terk ve fedâ ve netîcede haysiyet-i siyâsiyyesine elvedâ etmedikçe izâle-i ihtilâfat mümkün olamayacak gibi görünüyor.

(s. 95)

Burada tarafeynden biri tâbir-i mübhemeyle, hakikat halde, devlet-i metbûamızın işâret edilmiş olduğu şüphesizdir. Çünkü: Rusya'nın acem işlerine müdâhaleden ferâgat etmesi hukuk-ı düvelin îcâbat-ı âdilânesine muvâfık ve şahsiyet ve mevcûdiyetleri mütekabilen hürmet-i kâmile hakkına mâlik olması lâzım gelen düvel-i müstakile beyninde muhâfaza-i makbûliyeti adâlet, hakikat ve insâniyet esaslarından olan kaide-i mücâmelele mutâbık bir hareket-i hâlisâne ve müsâlemet-perverâne olacağına göre, hükûmet-i Osmâniyyenin Rumiye ve havâlisine âid olan hukuk ve menâfiini terk ve fedâ etmesi vatanın selâmet-i mukadderatını ihlâl ve cism-i devletin göğdesi mesâbesinde bulunan bir kıt'a-i cesîmenin [Anadolu] emr-i muhâfaza ve müdâfaasını işkâl eylemek demek olacağından, devlet-i aliyye-i Osmâniyyenin havâli-i şarkıyyeye âid müddeayat-ı tasrifiye ve temellükiyesi bir hakk-ı zâhir ve bâhire, ve Rusya'nın müdâhalât vak'ası da min külli'l-vücûh bâtıla müstenid demek olur.

Mâmâfih hasren, yâni bilâ-kayd ü şart, fevâid ve menâfi cihetine tevcîh-i nazar tedkik olunursa, mesâile-i alâkadar olan tarafların hayat-ı siyâsiyyesiyle şedîd ve sedîd bir sûrette hâiz-i irtibat olduğundan, her iki tarafın da müddeayat ve mutâlebatından ferâgat edemeyecek bir hal ü vaz'da bulundukları anlaşılır.

Bu bahsi îzah etmek lâzım gelir.

Bugün Rusya hükûmetinin nevâhî-i şarkıyyede görmekte bulunduğu ehemmiyet, derece-i evvelide mülâhazat-ı askeriyyeye mübtenî olup – aynı zamanda – fakat ikinci derecede menâfi-i iktisâdiyyeyi de şâmilidir.

(s. 96)

Gerçi zamanımızda vuku bulmakta tevsî-i siyâsîler zâhiren hulûl-i iktisâdî şeklinde bulunuyorsa da Rusya hükûmetinin nevâhî-i şarkıyyeden, daha doğru ve eam bir tâbir ile, Rumiye ve havâlisinden, maksad-ı aslî ve esâsîsi, îcâbat-ı askeriyyeye müstenid olduğundan menâfi-i iktisâdiyye ancak dolayısıyla matlûbidir.

Mülâhazat-ı askeriyye ciheti aşağıda bir bahs-i mahsus ve müstakil halinde arz ve îzah olunacağından, burada cihet-i iktisâdiyyeye dâir bir nebze mâlûmat îtâsı silsile-i mârûzat-ı âcizânemin muhâfaza-i intizamı nokta-i nazarından muktezî addolunmuştur.

İran'ın, şimâl-i garbı cihetini teşkil edip $36^{\circ} - 38^{\circ} - 50'$ arz-ı şimâlî ile $41^{\circ} 50' - 46^{\circ} 25'$ tûl-ı şarkî beyinlerinde mümted olan Azerbaycan vilâyeti, şimâlen Rusya ve garben devlet-i aliyye-i Osmâniyye ile hemhuduttur.

Kürdistan unvân-ı umûmiyyesinin dâire-i şümûliyle muhat olan kıt'a-i cesîmenin hudud-ı Osmâniyye dâhilinde bulunan kısmı Azerbaycan vilâyetinin cihet-i garbiyyesinde, ve Acemistan dâhilindeki kısmı da vilâyet-i mezkûrenin taraf-ı cenûbiyyesinde kâindir.

Kaldı ki, taraf-ı devlet-i aliyyedeki Kürdistan'ın, İran'ın Rumiye havâlisine doğru girmiş bir kısmı Acemistan'a âid olduğu gibi¹⁵ İran dâhilindeki Kürdistan'ın Musul taraflarındaki hudud-ı Osmâniyye dâhilinde bulunan kısmı da mevcûddur.

Tûlen 100 ve arzen 80 saat kadar imtidad eden Azerbaycan vilâyetinin merkez-i kadim ve cedîdi olup, İran'ın en büyük ve en meşhur şehirlerinden biri olarak hâvi olduğu nüfûsu pâyitaht-ı İran'dan sonra ikinci derecede bulunan ve mensûcatı makbul ve kıymetdar ipek fabrikalarını hâvi olan “Tebriz” hudud-ı Osmâniyyeye 90 ve Rusya hudûduna 50 kilometre baid ve mesâfededir.

Dâhili vilâyette, gaz, petrol, altın, gümüş, bakır,

¹⁵ İddia-yı acemâneye nazaran?

(s. 97)

iyi cins demir ve kömür mâdenleriyle ihzâr-ı makbûleden zümrüt, peşm, beyaz mermer kesretle mevcûddur.

Azerbaycan vilâyeti, denilebilir ki, yalnız İran'ın değil belki bütün Asya'nın en güzel yerlerinden biridir.

İran'ın aksâm-ı sâiresi hilâfında olarak suları bol, toprağı münbit ve mahsuldar, hubûbat-ı mütenevviyası, bağ ve bağçeleri, işcar-ı müsemmeresi, söğüt ve çınar ve kavaktan mürekkeb cesim ağaçlıkları kesir, dağları yüksek ormanlarla mestur, mer'âları vâsi, atlarının cinsi kadimden beri makbul ve mûteber, havası mûtedil, yağmurları feyizli, Türk ve Kürd ahâlisi vâfir bir memleket olup evvel emirde kömür mâdenleri işletilerek, bilâhare bunun vâsıtasıyla da maâdin-i sâirenin ihrâcatına teşebbüs olunduğu halde servet-i mahalliyyesinin begayet-i tezâyüd edeceği tabii olduğundan Azerbaycan vilâyetinin istikbal-i iktisâdiyyesi pek parlak olacağına şimdiden hükmolunabilir.

Terakkî ve teâlîye olan istîdâdı bu derece-i mükemmelede bulunan Azerbaycan vilâyetinin en ziyâde kuvve-i inbâtiyyeyi hâiz olan aksamından biri de Rumiye Ovası ve havâlisi olduğundan buraya doğru ilerilemiş olan hudud-ı Osmâniyyenin bu acem vilâyetinin en mühim bir parçasını ihâta etmekte olmasından dolayı Rusların endîş-nâk olacakları şüphesizdir.

Bu endîşenin bir kısmı vilâyet-i Îrâniyyenin kıymet-i ma'rûza-i iktisâdiyyesi cihetiyle olduğu gibi en büyük bir kısmı da ehemmiyet-i siyâsiyyesi nokta-i nazarındandır.

Burada tekrar arzı muktezîdir ki, biri iktisâdî ve diğeri siyâsî olan bu iki kısım endişe, mülâhazat-ı askeriyyeye taalluk eden asıl endişelerine nazaran derece-i tâliyede birleşir, bir olur.

(s. 98)

Azerbaycan vilâyetinin, devlet-i Osmâniyye nokta-i nazarından hâiz olduğu kıymet ve ehemmiyet-i askeriyye ve siyâsiyyeden bu ikinci cihetini lâıykıyla anlayabilmek için, 10. asr-ı hicrîden îtibâren tedkîkata ibtidar etmek lâzım gelir.

Ricâl-i kadîme-i Osmâniyyenin ser-efrâzanından Sokullu Topal Mehmet Paşa'nın¹⁶ hayat-ı siyâsiyyesini tedkîke ircâ-i fikr u nazar edersek nevâhî-i şarkıyyenin ehemmiyet-i azîmesini istibtân mümkün olur.

Vüs'at-ı karîhası ve ulviyyet-i fikriyyesi cidden dâhiyâne olan bu vezîr-i muazzam, vatan-ı aslî-i Osmânî¹⁷ ile peydâ-yı münâsebat etmek, ve aynı zamanda, Hindistan yollarına da nâil olabilmek için Volga ve Don Nehirleri beyninde bir kanal hafr ve güşâdını tasavvur etmiş ve hatta 77-976 seneleri zarfında ameliyâtına da mübâşeret ettirmiştir.

Koca Sokullu'nun, bu teşebbüs-i azîm-i siyâsiyyeden maksadı Bahr-i Hazar'a girip çıkmak, ve bu sûretle dâire-i nüfûz-ı Osmânîyi Türkistan'a doğru tevsî eylemek idi.

Filhakîka, o zaman bizim için, Bahr-i Hazar'a doğru ilerilemek Türkistan ve Hindistan'a teveccüh etmek demek olurdu.

Bugün, Volga-Don kanalını tasvir etmek, vâdî-i hayâle sapmak demek olur. Fakat Azerbaycan vilâyet-i Îrânîyyesinin elde edilmesi tarikiyle, aynı maksada vusul, belki Volga cedvelinin güşâdı yolundan daha ziyâde sehlü'l-husûldür.

Şurada istitrad kabilinden bir fıkra halinde arz lâzımdır, ki: Mütâlaat-ı ma'rûza 31 Mayıs 1907 îtilâfını akdedenlerin zanniyat ve şübûhatından ibâret olup, yoksa devlet-i metbûamızın böyle bir emel-i siyâsiyyesi bulunmadığı gibi âcizleri de bu ciheti, makam-ı lüzum ve tavsiyede arz ve îzah etmiyorum. Fakat, İngiliz, Rus

(s. 99)

hissiyat-ı siyâsiyyesini tedkik ederek nevâhî-i şarkıyyedeki ve san'atımızın bunlarca, neden dolayı dâî-i endîşe olmakta bulunduğunu tâyin ve îzah edebilmiş olmak için devlet-i aliyye-i Osmâniyyeye hudud-ı şarkıyye mes'elesinde isnad edilmekte veyâhut isnâdı lüzumu, ba'z-ı esbâbın te'siriyle muvâfık ve muktezî görülmekte olan âmal ve teşebbüsât-ı siyâsiyye-i mevhûmeyi şerh etmek arzu ediyorum.

¹⁶ Cenâbıhak rahmet-i ilâhiyesine müstağrak eylesin.

¹⁷ Türkistan.

Binâenaleyh, bugün nevâhî-i şarkıyyedeki hal ve vaziyetimizi Türkistan ve Hindistan için veyâhut, daha umûmî ve muvâfık bir tâbir ile ittihad-ı âlem-i İslâm nâmına bir teşebbüs makamında telakkî etmek mevkiinde bulunan devleteyn mâlûmatını; hükûmet-i Osmâniyyenin bu husustaki teşebbüsât ve müddeayatı ittihad-ı İslâm'a doğru bir hareket emel ve maksadıyla olmayıp, ancak devletin bu taraflarda, Rumiye ve havâlisine münhasır bir hakk-ı sarîh-i mahdûdinin müdâfaasından ibâret olduğuna iknâ ederek nikbînâne bir sûrette celb-i emniyet ve îtimadlarına muvaffak olabilmek pek müteassir gibi görünüyor.

Husûsıyla Anglo-Sakson siyâset-i mâlûmesinin müthiş ve hayret-âver olan devr-i endîşeliği, hava-yı siyâsiyyenin tahavvülât ve tebeddülâtından en hassas bir barometre halinde müteassir olmak kuvvet ve idtîdâdını kemâliyle hâiz oldukça Azerbaycan vilâyetine, yâhut, Bahr-i Hazar sâhiline doğru kuvve-i siyâsiyye-i İslâmiyyenin en hafîf ve belki başkaları için gayr-i mahsus olacak bir milletin Taymis sâhilinde endîşeler tevlid etmemesi gayr-i kabil olur.

Yukarıda da istitrâden bir nebze arz etmiş olduğum üzere te'sis-i ittihad beyne'l-İslâm fikir ve emelinin siyâset-i hâzıra-i devletle gayr-i kabil-i te'lif olduğu hakkındaki telakkî-i resmiyyenin muhakkakıyyeti ne

(s. 100)

derece-i alâniyette olursa olsun İngiltere'nin bu hususa âid ve ittihazını muktezî addettiği tedâbirde ihtiyâr-ı ihmal değil, iltizâm-ı imhâle bile kat'iyen temâyül etmeyeceği âşikârdır.

Gerek İngiltere ve gerek Rusya'nın bu husustaki şübhe ve endîşelerini tezyid etmekte olan ahvâlden biri de İran'ın bugünkü zaif halidir.

İran, bugün 905 târihlerinde yâni mülûk-ı safevîyyenin şevketli zamanlarındaki derecede bulunsa, ve nevâhî-i şarkıyye mes'elesi de hatta şimdiki haliyle mevcûd olsa idi devleteyn-i mâlûmateyn belki bu kadar endîş-nâk olmazdı. Çünkü asıl Asya âlem-i azîm-i İslâmıyla devlet-i aliyye-i Osmâniyye arasında kuvvetli bir Şîa hükûmetinin mevcûd bulunması şübhesiz kendileri için medâr-ı tesellî olacaktı. Biri ictimâî ve diğeri siyâsî iki büyük âlem-i İslâm arasında, İslâm'ın fırka-i dâllesine mensûb bir kuvve-i hükûmetin vücûdu onlarca ittihâda en büyük mâni gibi telakkî olunacaktır.

Bugünkü İran'ın mezheb ihtilâfı kemâfissâbık bâkî ve âmil olmağla berâber kuvve-i siyâsiyyesinin münkariz bulunmasından dolayı mâruz-ı vazîfe-i engeliyyeti îfâya kudret-yab olamayacağına binâen, bu noksanı 1907 îtilâf-ı mâlûmiyle cebr ü telâfî etmek lüzumunu hisseden İngiltere ve Rusya hükûmetlerinin bu sebeple icrâ-yı müdâhalâtta bulundukları hafî değildir.

Alelhusus, Osmanlı ve İran şebâb-ı mütefekkirini beynlerinde yekdiğerinin sürûr ve kederine iştirak gibi ittihâd-ı âmal ve efkâr-ı âsârının bâzı vesîlelerle tecelliyatını gördükçe hükûmet-i îrânîyyenin,

(s. 101)

iki tarafındaki âlem-i Sünnî-i İslâm beyninde vücûhla muhâlif bir bî-taraf vazîfesinde sâdık kalamayacağını hissetmekte olan devleteyn-i mâlûmateyn, şîayetin bir kuvve-i mühimme-i siyâsiyye iktisâbından âciz kalmış olmasından tevellüd eden bu noksanı İran yerinde kendi mevcûdiyet-i siyâsiyyelerinin husûl-i temeyyüzüyle telâfî etmek emel ve gayretine düşmüşlerdir.

Buraya kadar arz ve îzah olunan husûsat, nevâhî-i şarkıyye mes'elesinde âmil olan esbâb-ı iktisâdiyye ve siyâsiyyeyi sûret-i muhtasarada mübeyyin olup, bir bahs-i mahsus ve müstakil halinde ilâve edileceği yukarılarda bir fıkra ile arz edilmiş olan “Mülâhazat-ı askeriyye” dahi bir vech-i âtî beyan olunur.

1.8.1. Mülâhazat-ı Askeriyye

Rusya hükûmet-i askeriyyesi, pekiyi hesap ediyor ve biliyor ki: Devlet-i Osmâniyye ile vuku bulacak bir harpte; vaziyet-i hâzıraya göre kendisi için mıntıkai taarruz, Bayezid'den Karadeniz'e kadar olan hududun, yâni Erzurum vilâyetinin, mâlûm ve muayyen olan noktalarından ibâret binâenaleyh, mahdud bir sâhaya münhasırdır.

Bu mıntıkada vuku bulacak bir taarruz, cephesinde Erzurum mevki-i müstahkemini, sol cenâhında bütün Kürdistan'dan müteşekkil bir kuvve-i azîmeyi bulacaktır. Şüphesiz ki: Bu vaziyette, Ruslar maksad-ı taarruz ve arzû-yı istîlâlarını sühûlet ve sür'atle hâsıl edemeyeceklerdir.

(s. 102)

Osmanlılar tarafından iyi ve muntazam bir sûrette sevk ve idâre edilmek şartıyla, bu vaziyet Rus ordu-yı mütearrızını sıkıştırmak, ilerlemesine mâni olmak, ve bir kolayını bulur sırasını getirir ise cepheden Erzurum istihkâmı karşısında, Rus ordusunun mühim bir kısmını tevkif edip işgal ederken, Bitlis, Van ve hatta Diyarbakır ile Musul vilâyetlerinin vereceği bir kuvve-i azîme ile Erciş'in şimal taraflarında, veyâhut Malazgirt Ovası'nda Rus ordusunun sol cenâhından şiddetli bir taarruz icrâsıyla muvaffakiyetli ve sür'at-i mümküne ile şiddetli bir darbe urulacak olur ise Rus ordusunu inhizâma da uğratmak ihtimâli vardır.

Böyle bir ihtimâl kabul edildiği takdirde Rus ordusunun arkası, kendisince pek de şâyân-ı îtimad görülememekte olan Kafkasya'daki anâsır-ı muhtelifenin, bu inhizâmdan istifâde ederek îka edecekleri bir kıyam ve ihtilâl musîbetiyle de tehdit edilmek ihtimâli vardır. Bu vaziyet karşısında, Azerbaycan eyâletinden bir ayaklanmak alâimi görülecek olur ise, ol-vakit Rus ordusunun vaziyeti bu hale karşı daha ziyâde kesb-i müşkülât ve vehâmet etmiş olacaktır.

Bütün bu ihtimâlât ve mütâlaatı Rus ordusu ekâbir-i memûrin-i askeriyyesiyle erkân-ı harbiyesinin düşünmemesi ve buna göre ittihaz-ı tedâbir ile çâre-i taharrî etmemesi şüphesizdir ki, kabul edilebilir ahvâlden değildir. Rus hey'et-i askeriyyesi bu tehlikeli vaziyet ve ihtimâle düşmemek, ordularının harekâtını selâmet ve muvaffakiyetle tetvic eylemek için kendilerince muvâfık ve münâsib görülecek

(s. 103)

ahvâl ve harekâta göre idâre-i harb ve harekâta bulunmağa sa'y edecekleri pek tabîi ve şüphesizdir.

Binâenaleyh, Rus ordusunun mutasavver taarruzunda bir kısmı Erzurum istihkâmıyla uğraşırken diğer mühim ve büyük bir kısmı bu orduyu soldan gelecek böyle bir taarruz ve tecâvüz tehlikesinden sıyânet etmek vazîfesiyle tavgiz edilecek ve asl-ı kısm-ı külliye'nin te'min-i serbestî-i harekât ve tecâvüzâtı çârelerini arayacaktır.

Muhârebe-i zâile, bize bu bâbdaki mütâlaamızın derece-i isâbetini gösterecek pek çok misalleri ihtivâ etmektedir.

Binâenaleyh, Ruslar, istikbalde aynı hatâlara düşmemek, istîlâ ve tecâvüzlerindeki muvaffakiyyâtı aynı akamete mahkûm kılmamak için soldan gelecek

böyle bir taarruz darbe-i mühlikesinin te'sir ve şiddetini tenkîs etmek ve onu netîcesiz bırakmak çârelerine teşebbüs edeceklerdir.

Bunun için Rusların, Kürdistan'ın vücûda getireceği bu kuvve-i azîme ve kitle-i mühîbeyi parçalamak, ikiye ayırmak sûretiyle zayıt düşürmek fırsatını arayacakları en basit bir mütâlâa ile de, derhal bulunup teslim edilecek hakayık-ı bedîhiyyedendir. Bunun için de yegâne çâre ordularını Bayezid cihetinden taarruz ettirerek Erzurum vilâyetini bir tarafta, Van, Bitlis, Musul, Diyarbakır ve kısmen de Bağdat vilâyetlerinden müteşekkîl asıl Kürdistan'ı da diğer tarafta bırakmak hiç şüphesizdir ki, işlerine göre bir tarz-ı taarruz ve hareket olmayacağını bilirler ve hesâb ederler.

Binâenaleyh, Ruslar, Kürdistan'ın ekseriyet-i azîmesini teşkil eden bu vilâyetlerin kuvvetini ayırmak için en muvâfık tarz-ı

(s. 104)

hareketi arayacaklardır; bu da Musul ile Van arasına girebilecek bir istikametten ilerlemek ile kabil olabilecek ve bu sûretle Bayezid'den ilerlediğine göre kendisini tehdit edecek olan kuvveti zayıflatmış ve ikiye ayırmış olacaktır.

Bu hareketi yaparak kendilerince pek mültezim olacağı şüphesiz olan muvaffakiyet-i mezkûreyi te'min edebilmek için tâkib edilecek istikamet Saray [Mahmudi kazâsı merkezi] – Van tarikiyle Cari – Deyr – Gevar Çölemerik – İmadiye istikametleri olduğu haritaya sathi bir nazar gezdirmekle anlaşılır. Her iki istikamette de muvaffakiyetle ilerleyebilmek için İran dâhilinde ve devlet-i aliyye ile İran hududu gerisinde; bu nokta-i nazardan sevkü'l ceyşçe Ruslar için hâiz-i ehemmiyet olduğu anlaşılan Hoy noktasının Rusların elinde bulunması îcab eder.

Çünkü: Hoy'dan Kızılçay Vâdîsi'ni tâkib eden şose doğruca Nahcivan ve Erivan havâlisine müntehî olur. Bu şose inşâ ve tanzim edilirse Hoy mihverü'l-harekât ittihaz edildiğine nazaran pek fâideli bir hattü'l-harekât vazîfesine îfâ eder. Ve Hoy-Kotur tarikiyle sevki edilecek bir kol doğruca Saray üzerinden Van'a istîlâ edebileceği gibi Hoy – Silav – Cari – Deyr üzerinden ilerleyecek diğer bir kuvvetli kolda Gevar – Çölemerik istikametini tâkib ederek Van ve Musul vilâyetleri kuvvetlerinin birleşmelerine mâni olmak sûretiyle Rus taarruz ordusunun te'min-i muvaffakiyyâtına hizmet etmiş olur.

Bu sûretle Bayezîd – Hoy – Saray ve – Hoy – Cari istikametlerinden ilerleyecek Rus kuvvetleri Kürdistan kuvvetinin

(s. 105)

birleşip Rusya için tehlikeli bir kuvvet vücûda getirmelerine mâni olmuş olur. Ve buralarda tâkib edeceği meslek şiddet ve iltifata göre havâli-i mezkûredeki rüesâyı kendi tarafına cezb ve celb ile lüzum gördüğü noktalarda mikdâr-ı kâfi kuvvet terk ve ikame ederek kuvâ-yı sâiresini matlûb istikamete tevcih ve bir noktada toplamakla dilediği harekât-ı tecâvüziyye ve kıt'a-yı icrâda serbest bulunacak ve bunu muvaffakiyetle sevk-i idâre için her zaman elinde kâfi bir kuvvet bulundurmuş olacaktır.

Bağdad cihetinden gelebilmesi muhtemel olan kuvâ-yı imdâdiye ile Musul vilâyetinin iştirakına mâni olmak için de Rumiye'den Şidu – Revandiz – Erbil – Kerkük veyâhut Püsuve – Vezine- Saniye üzerinden Kerkük istikametlerine de kuvvetli birer kol sevk etmesi kâfidir.

Bunun için de Rumiye'nin Rusların elinde bulunması kendilerince pek ziyade matlûb ve mültezim nikat-ı sevkü'l ceşşiyeden olduğuna şüphe yoktur. Bu vaz' ve ihtimâle göre Rumiye, Van'a istilâ için Hoy'un işgal ettiği ehemmiyet ve dereceyi hâiz bir noktadır. Hoy'dan Rumiye Gölü'nün garb kenarınca devam eden yol ile Tebriz, üzerinden göl tariki de Rumiye mihverü'l-harekâtı için güzel bir hattü'l-harekât vazîfesini îfâ eder. Gerek Hoy ve gerek Rumiye'den Zab-ı Kebir Vâdîsi'yle ilerleyecek olan bir düşman kuvveti Çölemerik istikametinden mezkûr vâdîyi tâkîben, Cizre ve Siird taraflarına istilâ ettikten sonra, dilediği istikamette ilerlemekte ve istediği gibi serbestî-i harekâtını muhâfaza ve icrâ etmekte hiçbir müşkülâta müsâdif

(s. 106)

olmayacaktır. Halbuki, yalnız Bayezid istikametinden ilerleyen bir düşman kolunun tâkib edeceği istikamet apleb-i ihtimâle göre Murad Vâdîsi olacaktır. Bu kol vâdî-i mezkûrî tâkîben Harput ve Diyarbakır cihetlerine istilâ edebilirse de vâdî-i mezkûrun manâatı ile mâruf olan Çabakçur Boğazı'nı geçmek mecbûriyeti vardır.

Çabakçur Boğazı böyle bir zamanda, bu sûrette bir hareketin men' ve tevkifi için güzelce müdâfaa ve tahkim edilirse, buradan ilerlemek isteyen bir düşman kolunun harekâtını dûçar-ı te'hir ve müşkülât edeceğini ve mezkûr boğazın geçilmesinin

oldukça büyük ve mühim zâyiat ve fedâkârlığa mütevakkıf olduğunu Rusların hesâb etmemiş olması kabil değildir. Fazla olarak, Rusların Çabakçur Boğazı'nı geçmek için uğraştıkları hengâmede, Siird – Diyarbakır – Bitlis cihetlerinde toplanacak bir kuvvetle Bitlis Boğazı'ndan çıkılarak birdenbire Muş Ovası'nda görünmek Rus ordusunun gerilerini, hatt-ı ric'atını tehdid edeceğini bilen Rusların, bu hareketi hiç şüphe yoktur ki, kendileri için o kadar fâideli ve emin göremeyeceklerinde tereddüd edilmemek lâzımdır.

Binâenaleyh, Murad Vâdîsi'ni tâkib etmek Ruslar için tamâmıyle emin bir hareket olamaz Rus erkân-ı harbiyesinin, bütün bu ihtimâlât ve harekâtı uzun uzadıya tedkik ve hesâb etmemiş olmasına ihtimal verilemez.

İşte bu mütâlaât ve ihtimâlâta mebnî Rusların Zab-ı Kebir Vâdîsi'yle Çölemerik üzerinden Cizre – Siird cihetlerine ilerlemeleri ve buradan sonra ahvâlin tâyin edeceği îcab

(s. 107)

ve göstereceği lüzum ve harekâta göre doğruca Diyarbakır üzerine de yürümeleri kabil ve âsândır. Ve bu kısımda Rusların harekâtını dûçar-ı sekte ve müşkülât edecek Bitlis ve Çabakçur Boğazları gibi avârız-ı tabîiyye-i mania mevcûd değildir.

Rus kuvvetinin, Siird cihetlerine yayıldığını müteâkib menâat ve imtidâdı Çabakçur Boğazı'ndan pek ziyâde olan Bitlis Boğazı'nın da hiçbir hükmü kalmaz. Ve şâyed mezkûr boğazı müdâfaa için tahsis edilmiş, hazırlanmış kıtaat olsa bile arkalarının alınmak tehlikesine karşı terk-i mevki ile geriye çekilmeleri zarûret hükmünü almış olur. Yâni, bu ikinci istikameti tâkibde Ruslar daha az müşkülât ve mevânia ve binâenaleyh, az mukavemete mâruz kalacaklardır ve daha az bir zâyiat ve fedâkârlık ile kolayca Cizre – Siird – Diyarbakır yolunu kendilerine açmış bulunacaklardır.

Diyarbakır'dan sonra Haleb'e kadar Rus ordusunun harekât-ı taarruzkârânesini tevkiif edecek sûrette ahvâl-i tabîiyyesinden istifâdeye değer hiçbir ârıza ve mevâni-i arziyye yoktur. Fazla olarak bu istikamet tâkib edildiği halde Kürdistan kuva-yı imdâdiyyesinin bâlâda şerh ve tafsîl olunduğu üzere ikiye tefrik olunması gibi Ruslar için fâidesi derkâr bir muvaffakiyeti de te'min etmiş olmak ihtimâli vardır.

Rusların bugün nevâhî-i şarkıyyeye atfettikleri ehemmiyet ve bu hususta göstermekte oldukları istîcal ve telâşın esbâb-ı ledünniyye ve ledünniyat-ı hakikiyyesi işte bu noktadan dolayıdır. Hoy ve Rumiye'nin Rusların elinde bulunmasının onlarca bu muvaffakiyetli

(s. 108)

harekât-ı askeriyyeyi teshil ve ihzar etmek gibi büyük fâidesi vardır. Bundan mâadâ Culfa'ya kadar temdid edilen, Aleksander ve pol şimendifer hattının Cenub'e doğru temdidini için Ruslar nazarında Hoy ve Rumiye belli başlı ve esaslı nikat-ı asliyyedendir. Bu gibi ahvâl ve mülâhazat Rusların bu iki noktaya pek ziyâde ehemmiyet vermelerini ellerinde bulundurmaları lüzumunu tevliid ettiriyor.

Novoye Vremya Gazatesi'nin îtirâfatı vechile Rumiye, işte bunun için Rusların bu havâlideki ukde-i hayatı olacak kadar kesb-i ehemmiyet ve kıymet ediyor.

Rumiye ve havâlisinin hâiz olduğu feyz ve bereket ve kuvve-i inbâtiyyesinden mâadâ Ruslar için esbâb-ı mesrud hasebiyle de nikat-ı mezkûre daha ziyâde iktisab-ı ehemmiyet ve nezâket eyliyor nevâhî-i şarkıyyenin ise Hoy ve Rumiye ile büyük bir râbıta ve alâkası olmak îtibâriyle Ruslarca, işgal-i askerimiz altında bulunmakta olan nevâhî-i mezkûrenin de kıymet ve ehemmiyeti Hoy ve Rumiye'den az değildir.

Bugün Rusların nevâhî-i şarkıyye mes'elesini bu kadar telâş ve harâretle tâkib etmelerinin sevâik ve avâmil-i yegânesi de işte budur.

Son zamanlarda Rumiye'deki Nestûrî ve Keldani rüesâ-yı rûhâniyyesi vâsıtasıyla el altından Çölemerik havâlisine te'sir-i nüfuz ettirmeğe sa'y ve gûşışte bulunmalarının esbâbı da bâlâda ta'dad edilen sebeplerden başka neye hamlolunabilir? Bugün Rusların nevâhî-i şarkıyye hakkında serdettikleri şikâyat ve îrad

(s. 109)

eyledikleri delâil ve müddeayât, Lafonten'in Kurd ile Kuzu hikâyesinde beyân eylediği şikâyat ve delâilden pek farklı değildir.

Osmanlıların İran arâzisi dâhilinde ve mıntika-i mezkûrede yeniden ilerlemeleri nüfus tahrîr etmeleri, meb'us çıkarmağa teşebbüsleri... Bir gün Rumiye ve Hoy'u da işgal etmek tasvir ve niyetinde bulundukları ve...ilâhiri sûretinde der-miyân olunan bir sûrî, hakikat ve sıhhatten ârî bî-rûh şikâyat ve Hoy'dan şimâle doğru cereyan eden

Kızılçay Vâdîsi'nin Osmanlılar tarafından Hoy'un işgal edilmesiyle Ruslar için Nahcivan taraflarında pek muzır olacak cereyan ve kıyımları hazırlamak hususunda gayet müsâid bir menzil hattı olabileceği ve binâenaleyh Kafkas ordusunun sol cenah ve gerilerinin tehlikeye mâruz bulunacağı hakkında zikredilen ifâdat ve müddeayât ve bu bâbda bil-iltizâm işâa ettirilen rivâyat; kendilerini haklı göstermeğe çalışmak ve bu müddeayât ve rivâyatı ortaya atmakla Kürdistan'ın dâhilinde kendilerinin tâkib etmek istedikleri ve el altından çalışmaktan bir an hali kalmadıkları maksad ve gayeye vâsıl olmak ve bunun netîcesinde bir harb-i müstakbel nokta-i nazarından kendilerince selâmet-i muvaffakiyetle tetvicini büyük bir harâretle arzu ve te'mine sa'y bulundukları harekât-ı askeriyyelerine müsâid olan vâdîler ile sâhayı bu sâyede daha şimdiden kendilerine açmak arzu ve emelini perverde eyledikleri ednâ bir mütâlaa ve tedkik ile derhal tezâhür edecek hakaik ve vazıhadından Rusların nevâhî-i şarkıyyeye atfettikleri kıymet ve ehemmiyetin sâik-i aslı ve hakîkiyyesi de bundan ibârettir.

(s. 110)

Hoy ve Rumiye noktaları etrafında Nahcivan'ı ve binâenaleyh Kafkas ordusunun arkasıyla sol yanının bir taarruz-ı nâgehânîden sıyânet ve muhâfazasını te'minden başka bir emel ve gaye tâkib etmediklerini meydana sürmekle asl u asl olmak istedikleri maksad ve gayeye kendilerini en emin ve sür'at ve muvaffakiyetle îsal edecek vesâit ve istikametleri kendilerine ihzar ve güşad etmek... işte Rus siyâset-i mâhirâne-i hîresinin bu noktadaki rûhî...

Binâenaleyh, Osmanlıların bu cihetleri şimdiden nazar-ı dikkate alarak ona göre ariz ve amik tedkîkat ve istihzârâtta bulunması hayat-ı âtîmiz nokta-i nazarından elzemdir. Aksi halde Ruslarla vuku bulacak bir harb-i müstakbelde muvaffakiyet te'mini ihtimâli şöyle dursun hakkıyla müdâfaa imkânı bile kalmaz. Bu hale göre netîcenin neye müncer olacağını keşf ve tâyin için uzun uzadıya düşünmeğe hâcet yoktur.

Gerek nevâhî-i şarkıyyenin ve gerek dolayısıyla Azerbaycan vilâyet-i îrânîyyesinin devlet-i aliyye-i Osmâniyye, Rusya, İngiltere hükûmetleri nokta-i nazarlarından ne gibi ehemmiyet-i siyâsiyye ve iktisâdiyye ve askeriyyeyi hâiz olduğu buraya kadar arz olunan mâlûmattan tezâhür edeceğine binâen; buradan îtibâren de, Rusya ve İngiltere hükûmetlerinin bu hususta ne gibi teşebbüsatta bulunmakta olduklarını nevâhî-i şarkıyye umur ve muâmelât-ı umûmiyyesine dâir makam-ı

vilâyetle mahalleri memûrini, ve hudud mumisleri beyninde cereyan etmiş ve etmekte bulunmuş olan muhâberat dosyasından bittabi arz eylemek lâzım gelir. Bunun için de, evvel emirde nevâhî-i mezkûrenin

(s. 111)

vilâyet-i âcizi mıntıkası dâhilinde bulunan kısmının teşkîlât-ı mülkiyesiyle ahâlî-i mahalliyyesinin ahvâl ve tabâyiinin mukaddeme-i bahs olarak beyânı iktizâ eder.

1.8.2. Teşkîlât-ı Mülkiyye

Nevâhî-i şarkıyyenin Van vilâyetine müsâdif kısmı, merkezleri Çehari, Mavane, Şino olmak üzere üç kazâyâ münkasımdır. Kazâların hâvi oldukları nâhiyeler ber-vech-i âtîdir.

Çehari Kazâsı

(Sekene-i Mahalliyye)	(Nevâhî)
Mamadi Aşîreti ve ahâli	Nefs-i Çehari
Halîfeler, Abdoyi Aşîreti, ahâli, Karabaş muhâcirini	Hudar
Aşâirimsi ahâli	Şipran
Şikak Aşîreti'nin Kardar, Dalav, Fenik kabâili	Somay
Ahâli	Anzel

Nevâhî-i mezkûreden Nefs-i Çehari'nin sekenesi Sünnî'dir. Hudar nâhiyesinde ahâlidenden tek tük Şîî vardır ve Şipran nâhiyeleri de aynı haldedir. Anzel nâhiyesinin sekenesi Sünnî ve Şîî ve Nestûrî muhtelittir.

(s. 112)

Mavane Kazâsı

(Sekene-i Mahalliyye)	(Nevâhî)
Ahâli	Nefs-i Mavane
Hinara Aşîreti, ahâli	Beradost
Begzâde Aşîreti, ahâli	Terkvar

Mavane kazâsının, Nefs-i Mavane kısmında sekene-i mahalliyye kısmen Sünnî ve ekseren Nestûrîdir. Beradost nâhiyesinde ekseren Sünnî ve az bir mikdârda Nestûrî ahâli ve aşîret sâkindir.

Şino Kazâsı

(Sekene-i Mahalliyye)	(Nevâhî)
Zerva ve Mameş Aşâiri, ahâli	Nefs-i Şino
Begzâde ve Herki Aşâiri, ahâli	Mergevar
Ahâli	Berandiz
Bâb-ı Ömer Aşîreti.	Deştebil

Şino kazâsının, Nefs-i Şino ve Mergevar ve Deştebil nâhiyelerinin sekenesi Sünnî olup Berandiz nâhiyesinde Sünnî ve Nestûrî bulunmağla berâber sekenesinin çoğu Şîî'dir.

Bu üç kazâdan yalnız Şino kazâsının ahâlisi ticârete münhemik olup aşâiri ağnam yetiştirmekle meşgul ve ahâli-i meskûnesi

(s. 113)

zürrâdır. Hudutta emn ve asâyîş takarrür ettikçe aşâirin de zirâat ve harâsete heveslendikleri görülüyor. Ekser köylerde mahalle mektepleri mevcûd olmakla berâber maârif hiç yok gibidir.

Ahâlinin asabiyyet-i diniyyesi pek kavîdir. Aşîretten, fuhuştan tevakkîleri sezâvar-ı medh olup fakat kattalı ve talan-geriyi mübah görmeleri teâmüle ve îtiyada müstenid bir fazîhadır. Beynlerinde taaddüd-i zevcat bir âdet-i umûmiyyedir. Bu kısım nevâhî-i şarkıyyedeki kuvve-i hâzıra-i askeriyye bir vech-i âfîdir:

Merkezleri; Silav, Çehari, Cemalâbâd Mavane, Göne olmak üzere ikişer yüz mevcûdlu beş hudud bölüğün; bunlara istinad olarak muvakkaten biri Çehari ve diğeri Mavane'de iki nizâmiye taburu mevcûd olduğu gibi Gevar'da bulunan üçüncü bir tabur da lede'l-îcab ihtiyat vazîfesini îfâ edebilir.

Aşâir-i mahalliyyeden de kıtaât-ı âtiyenin teşkili mümkündür.

1 – Kardar, Dalav, Fenik kabâilinden mürekkeş Şikak süvâri alayı.

2 – Herki Aşîreti'nin muhtelif kabâilinden mürekkeş Herki süvâri alayı.

3 – Nısfı Terkvar ve nısfı Merkevar’dan teşkil olunacak Begzâde süvâri alayı.

4 – Nısfı, Nefs-i Zerza ile Bâb-ı Ömer Aşâiri’nden ve nısfı Mameş’dan teşkil olunacak Şino süvâri alayı.

(s. 114)

5 – Bir bölüğü Mamedî’den ve bir bölüğü muhtelit olarak Abdoyî, Kureşeyn, Şipran’dan ve üçüncü bölüğü de Hinar’dan teşkil olunacak müretteb süvâri alayı.

Nevâhî-i şarkıyye sekene-i hükûmet-i Hamidiyye’nin seyyiât-ı idâresinden dilgir olmuş iken, Devr-i Meşrûtiyet’te efkâr-ı umûmiyye hükûmet-i hâzıra-i Osmâniyyeye celb ve imâle olunmuştur. Bi’l-umûm sekene-i mahalliyye-i İran’dan mütevahhiştir. Çünkü:

Nevâhî-i şarkıyyenin idâresi acemlerin eline geçerse dûçar oldukları taaddiyat ve iğtisabatı biliyorlar. Ancak İran idâresinde bulundukları esnâda o taraftan rütbe ve nişanlarla ihsanlara mebzûlen nâil olmuş bulunan birkaç kimse bittabi İran hükûmeti tarafına mütemayildir.

Mâmâfih nevâhî-i şarkıyyenin hâlihazırındaki muallâkiyyet ve kararsızlık, sekene-i mahalliyyeyi dûçar-ı endişe ve tereddüd etmekte olduğundan bu hal kendilerini kaide-i ihtiyâta riâyete sevk eylemektedir. Satvete meclûbiyetleri ise başkaca câlib-i dikkat ve ehemmiyettedir.

Nevâhî-i şarkıyyede vuku bulmuş el-hâletü hâzihi vuku bulmakta olan tahrîkât ve ifsâdât-ı siyâsiyyenin tedkik ve teşrihine gelince:

Bu hususta, ilk rolü mâhud Abdürrezzak oynamak istemiş ve sâde dilan ahâli ve aşâiri Kürdistan’da kendi idâresinde olarak bir beylik teşkili cihetine sevk ve imâle etmeğe hayli çalışmıştı.

(s. 115)

Bu maksad uğrunda icrâ ettiği müteaddid seyahatlerde dağıttığı mekâtib ve hedâyâ bir hayli yekûne bâliğ olmuş iken tarafına celb ve cezbedebildiği efkâr mahdud bir dâirede kalmıştır.

Müfsid-i merkumun ifsâdatı, memûrin-i mahalliyye-i Osmâniyye’nin takayyüdat-ı ciddiyesine karşı kökleşememiş olduğundan; aradan bir devre-i sükûn ve atâlet mürur ettikten sonra; bu son günlerde yeniden müfsedet nâmeler tevzîne

başladığı tahakkuk etmiştir. Abdurrezzak ifsâdat-ı mel'anet-kârânesinde, en ziyâde Rusların, Simko'dan, şakî Said ile emsâlinden ve biraz da Makû taraflarından muâvenet ve sühûlet görmektedir.

Abdurrezzak'ın bâzı nüshaları elde edilerek münderecat-ı hâinânesine ittîlâ hâsıl edilen mektupları, tâkib etmekte olduğu fikir ve emelin ne derecede mel'ûnâne olduğunu aynen göstermiştir. Bu mektublardan ahîren ele geçirilmiş olan birkaç dânesinde İttihat ve Terakkî müessisin ve erkânının hâin vatan mel'u nlar diye teşhir edildiği ve vükelâ-yı devlete gâvur ve farmason denildiği görülmüştür ve netîcede vatanın bütün bu hâinlerden tathiri için rüesâ-yı aşâirin mal ve canlarını fedâ etmekten geri durmayacaklarına îtimad edilmekte olduğu zehirli ifâdelerle beyan olunmuştur.

Bunu adam bütün mektuplarında beyne'l-aşâir ref' ve izâle-i muhâsamât olunarak maksad-ı mukaddes uğrunda ittihad ve ittifak tavsiye etmekte ve bu gibi bahslerde "...emrediyorum" tâbirlerini kullanmaktadır. Bu misillü tâbirata ve imzâları üzerindeki "emriniz" vaz'larına bakılırsa bütün bu ifâdat ve tahrîkâtın Kürdistan emâreti nâmına icrâ ve tâkib edilmekte olduğu görülür.

(s. 116)

Abdurrezzak'ın Ruslardan nakden muâvenet görmekte olduğu gibi; Hoy, Rumiye taraflarındaki Rus konsoloslarıyla müttehiden sarf-ı mesâî etmekte bulunduğu müsbittir.

Tahrîkât-ı müfsedet-kârânede İran müstebidleri de başka yollardan ilerlemektedirler. Bunlar, nevâhî-i şarkıyyenin istirdadı yolunda kudretlerinin yettiği derecede icrâ-yı mel'ûnetten geri durmamaktadırlar. Ve bu hususta Ruslardan bile muâvenet ve müdâhale taleb ve istirham etmekte olduklarına göre bu adamlarda habb-ı vatan ve mâye-i insâniyetten bir eser bulunmadığına şüphe kalmaz.

Nevâhî-i şarkıyyenin Osmanlılar tarafından tahliyesi bütün o havâlinin Ruslar eline geçmesi demek olacağını idrak edememekte bulunduklarına ihtimal verilemeyeceği âşikâr olan İran müstebidlerinin mahdud bir derecedeki menfaat-i şahsiyyeleri uğrunda Rus istîlâsını teshile hidmet etmelerine hayret etmemek gayr-i kabildir.

Rumiye hâkim-i sâbıkı iclâlül'l-mülkûn Simko'ya göndermiş olduğu bir mektubda, merkumun bize karşı îkâ etmekte bulunduğu şekaveti takdir ve tahsin

etmesi; ve dil-mânedeki sadrû'l-İslâm'ın mesâcidde îrad ettiği noktalarda aşâiri Ruslar tarafına imâleye sa'y eylemesi fesâd-ı ahlâkın mel'un numûnelerindendir.

Şakî Simko'nun sâlârû'l-aşâir unvan-ı takdiriyle telkib-i resmiyyesi ve Kuşçu Musa demesinin sebep ve sûret-i ihdâsı gibi âsar ve alâim pekâlâ irâe ve isbat eder ki nevâhî-i şarkıyyede cereyan etmekte olan müfsedet Rus âmal ve efkârına tevfikân İran müstebidleri tarafından Ruslar derecesinde bir faâliyetle sevk ve idâre edilmektedir.

(s. 117)

Bu hususta mevcûd ve mazbut olan âsar ve delâil iknâiyyât-ı kâmile halindedir.

Ezcümle: 326 senesi Teşrînisânî ayında Gazel nâhiyesini istirdad etmek ve buna muvaffak oldukları halde daha berilere gelmek tertib ve maksadıyla Somay Aşîreti'ni iğfal ve iğva ederek Kuşçu hâdise-i mâlûmesini vücûda getiren iclâlû'l-mülk ile Selmaslı sadru'l-İslâm ve Karabağlı Hacı Nazım'ın altı bini Rus bankasından ve sekiz bini de Rumiyeli Nasrüddevle tarafından tesviye ve îtâ olunmak şartıyla on dört bin tümen mikdârında tâyin olunan ücret-i mefsedet mukabilinde İbrahim Bey'in birâderi Aydın Paşa ile kırk kadar mücâhidini cerh ve itlâf ettirdikleri mâlûmdur.

Nevâhî-i şarkıyye hakkında rapor tanzîmi sûretiyle geşt ü güzar eden Rus ve İngiliz ajanlarının en büyük hisse-i mefsedet Rus ajanına âid olmak üzere – ittlâ peyda edilen ef'al ve harekât-ı şûrişperverânelerinden olmak üzere arz olunur ki, bunlar nerede hayırsız ve şakî makulesinden isâet-endiş adamlar varsa onların nezdlerine nâzil ve misâfir olarak bu fenâ adamlara muhitlerinde îtibar-bahş olmaktan geri durmadılar. Ve mâlûm idi ki bu bed-maya adamları ellerine İran memûrini ile Simko taraflarından verilmiş bir defter mûcibince bulup tanımakta edilir ve aynı zamanda adâlet-i Osmâniyyeye şükr-güzar olan kim varsa ona karşı izhâr-ı nefret ederlerdi hatta Musul dâhilindeki Sulduz kazâsında Kürd, Ermeni, Yahûdi gibi anâsır-ı muhtelifeye mensub bir cemm-i gafirin ellerinde Osmanlı bayrakları olduğu halde hükûmet-i Osmâniyyelerine

(s. 118)

nümâyişler ve şevket-meâb efendimiz hazretlerine duâlar etmesine karşı umum devletlere duâ ediniz sûretinde bedhâhâne ve müfsidâne beyânatta bulunan mezkûr ajanlar, ahâlinin hükûmet-i Osmâniyye'den memnûniyet ve hoşnûdiyyetlerini mübeyyen îtâ ettikleri umûmî mazbatayı mûndericâtına kesb-i vukuf ettikten sonra

tehevvürle yırtıp atmışlardır ve her gittikleri yerde Osmanlı askerinin aralardan çekileceklerini îlân eylemişlerdir. Buna dâir hanlara te'mînatta bile bulunmuşlardır. Rumiye'deki İran hanlarına, nevâhî-i şarkıyyedeki emlâk ve arâzilerinin Osmanlılar tarafından gasb u garet edildiğine dâir bir mazbata tanzim ve îtâ etmeleri hakkında tahrîkât ve teşvîkat icrâ etmişlerdir. İran köylerinden Rus tâbiyyetini arzu ve kabul ettiklerine dâir mazbatalar ahzetmişler ve köylerin Rusya teb'asına îcar edildiği sûrette menfaat ve hukuklarının lede'l-îcap kuvve-i askeriyye ile muhâfaza ve sıyânet olunacağını îlân ve ifham eylemişlerdir. Zâhiren hudud mesâilini tedkik etmek ve hakîkatte Abdürrezzak'ın proğramına tevfi-k-i hareket ve muâmele ile İran tarafında kazandıkları muvaffakiyetli yolu bizim tarafımızda da güşad ve tâkib eyleyerek Abdürrezzak'ın ifsâdatını tervic eder bir sûrette neşr-i efkâr eylemek maksadıyla geşt ü güzâr eden Mösyö Minorsky'nin Îrânîleri Kürdler ve Kürdleri Îrânîler aleyhinde tahrik eylediği ayânen görülmüştür.

Mösyö Minorsky esnâ-yı geşt ü güzârında Kardat Aşîreti rüesâsından İsmail ve Timur cankube ve rovelverler, elektrik fenerleri ve daha sâir dürlü hediyeler îtâ etmiş ve ellerinden Osmanlılar aleyhinde mazbatalar ahzeylemiş ve Osmanlıların karîben çekileceklerini işâa etmekle berâber aynı zamanda hudud komiseri Behcet Bey'i

(s. 119)

zâhiren bir eser-i nezâket ve iltifat halinde ve hakîkatte hükûmet-i Osmâniyye'nin nevâhî-i şarkıyyeyi tahliye ve terk etmeğe dâir Rus memûrini ile müzâkerat ve tertîbatta bulunmakta olduğu zannını neşreylemek maksad-ı iblisânesiyle Rumiye'ye dâvette ısrar eylediği halde muzmer derûnî keşfolunduğundan dolayı muvaffak olamamıştır.

Mûmâileyhin daha evvelce Tebriz'den hareketle ve sür'at-i fevkalâde ile Hudar cihetine ve ordan Hoy'a azîmetinde mahaller müstebidanına tâlîmat-ı hafîye îtâsından sonra Kotur'a geçip üç gün ikamet ve Simko'ya bir rovelver ihdâ ve Abdürrezzak'ın etraflarda icrâ etmiş olduğu ifsâdat ve tahrîkâtı resmî bir şekilde te'yid ve takviye ederek avdetini müteâkib Abdoyilerin altmış kişilik bir çetesi Şekeryazı istikametinde görülmüş ve o gece de Dilman'ın on iki re's koyunu gasb olunmak sûretinde bir nümâyîş vuku bulmuştur. Minorsky'nin bu devrinde Selmas Aşâiri de tahrik ve iğvâ olunarak o vakte kadar sâye-i hükûmet-i Osmâniyye'de masun taarruz kalmış olan taraflara mezkûr aşâir tecâvûze başlamıştır.

Çehari idâre-i mülkiyye me'mûru 27 Mart 1328 târihli muhtasar bir raporunda beyan ediyor ki: *Mösyö Minorsky'nin o civarda ikaina sa'y ettiği yangın, Osmanlı me'mûrlarının takayyüdat-ı ciddiyye ve ihtimamat-ı fevkalâdesi olmasa idi nevâhî-i şarkıyyeyi baştan başa ateş-i iğtişâş içinde bırakacaktı.*

Mösyö Minorsky şâyân-ı dikkattir ki, İran'dan munzam mıntıka-i nüfuzları hâricinde yâni dördüncü ordu müfettişliği dâiresinde buralarda göstermiş ve göstermekte bulunmuş olduğu derecede faâliyet ve asabiyet irâe etmemiştir. O taraflarda her şey sathî bir sûrette görüp geçmiştir.

(s. 120)

İşbu raporun bidâyetinden buraya kadar arz ve îzah edilmiş olan mütâlaat nevâhî-i şarkıyye üzerinde siyah kanatlarını açmış olan İngiliz ve Rus ihtirâsat-ı mâlûmesinin esbâb-ı husûlüne dâir olup iktisâdî ve siyâsî ve askerî sûretlerinde üç şikkî ihtivâ eden esbâb-ı mezkûre yalnız bir fikr-i umûmî ve icmâli verebilecek bir derecede beyan edilmiştir.

Esbâb-ı ihtiras tedkik olunursa tezâhür eder ki bizim nevâhî-i şarkıyye dâhilindeki usûl-i idâremiz ne derecede bîtarafâne, hakîmâne, muslihâne, sâkinâne, müsâlemet-perverâne olursa olsun Ruslar, bütün bu âsar-ı sulh ve sükûnu ef'al ve harekât şûriş-kesterâne ve fesâd-perverâne sûretinde görüp bize âmal ve efkâr-ı müfrita isnad etmekten geri durmayacaklardır.

Çehari idâre-i mülkiyye me'mûru târihi bâlâda mukayyed raporunda bir teessür-i muhak ile şöyle demek arzu ediyor.

Bizim hakîki dertlerimiz mevhumattan ve Rusların mevhum, fuzûlî müddeayâtı hakayıktan mıdır? Rusların avuçlarla saçtıkları tohm-ı nifak ve fesadı; bizim bin dürlü müşkülât ve mehâlik içinde dâne dâne toplamaklığımız mahal-i sükûn bir faâliyet midir?

Meselâ Selmas'ın han tahtı, Kabaktepe, Şuregil, Mikyas, Aliabad, Termice, Ahnan,... ve sâir köylerden bilâ-mukavemet geri aldirmek sûretiyle maddeten ve mânen ızzar ettiğimiz aşâiri; mahzâ hükûmetin beyninde bir ihtilâf hudus etmemek için nesâyih ve tâlîmat-ı mahsûsa ile teskin etmekteyiz tahrikât mıdır?

Mültecilerden bâzı kimselerin diyâr-ı zulm ve istibdada mâruz-ı mehâlik evlâd-ı ıyallerini nakletmek için avdetleri bir taarruz mudur?

Milel-i muhtelifeden mürekkeb ve usûlüne muvâfık olan hudud kıtaatı bir kuvve-i azîme-i askerîyye sûretinde mi telakkî olunmak lâzım gelir?

Meb'us çıkarmaktan, daha doğrusu Hakkâri meb'uslarının adedini

(s. 121)

artırmaktan başka bir emele müstenid olmayan vee bilâhare fesholunan tahrîr-i nüfus muâmelesi nevâhî-i şarkıyyenin ilhak-ı katîsi demek midir?

Te'min-i muvâsala için gidip gelen birer ikişer neferlik küçük postalar, sevkıyât-ı askerîyye sûretinde mi görülmek icab eder?

Ve elhâsıl bizim nevâhî-i şarkıyye dâhilinde izhâr-ı faâliyet ettiğimiz bir keyfiyet var ise o da, Rusların esâsından bozmak istedikleri emniyet ve âsâyişi muhâfaza etmekten başka bir şey değildir.

Bütün bu ahvâl ve muâmelâta atf-ı nazar-ı dikkat olunmağla anlaşıyor ki bizim nevâhî-i şarkıyye dâhilinde tatbik ve icrâ etmekte bulunduğumuz hüsn-i idâreyi Rusların bais-i fesâd ve şûriş bir idâresizlik sûretinde görüp bu yolda etrafa îlân etmeleri menfaatleri iktizâsındandır.

Ve hakikat-i hal bu sûrette olduktan sonra “Ruslara vesîle-i şikâyat olacak bir güne muâmelât ve harekâtta bulunulmaması” keyfiyeti kudret-i beşerîyye hâricinde bir iş olur. Bu keyfiyet, ancak bir sûretle mümkün olur ki: O da nevâhî-i şarkıyyedeki bütün hukuk ve menâfi-i hayâtiyyemizi Rusların ihtirâsat-ı siyâsiyye ve askerîyyeleri uğrunda terk ve fedâ ederek arâzi-i işgaliyyeyi tahliye eylemekten başka bir şey olamaz.

Hem nevâhî-i şarkıyyeyi işgal-i askerimiz altında bulundurmak ve aynı zamanda oraların icrâ-yı memâlik-i devlet-i aliyyeden olduğunu iddia etmek, ve hem Ruslara vesîle-i şikâyat olmamak ber-mahaldir ve bilâ-şüphe bilinmelidir ki istatüko hattı civarındaki memûrin-i Osmâniyye'nin ahvâl ve muâmelâtı hakkında şikâyat vâki olursa; bu bizim tarafta hukuk-ı hem-civârî ve dostîyye menâfi bir hal vukuundan meb'as olmayıp, belki Rusların Osmanlılara idâresizlik ve bedhahlık isnad etmek lüzumu siyâseten hissetmiş olmalarındandır.

(s. 122)

Esâsen menâfi üzerine mebnî bulunan siyâsette terk-i menâfi sûretiyle dostluk bulunmayacağından Ruslardan husûsat-ı mârûza da nikbînâne ve îtimad-perverâne muâmelâta intizâr etmek de siyâseten hakkımız da yoktur çünkü o tarafın menâfi-i siyâsiyyesi esâsen bizim mazarratımızda mündemic olduğundan bir tarafa müfid olacak bir halin taraf-ı diğere muzır olacağına iştibah edilemez.

Her iki taraf da celb-i menfaat ve def-i mazarrat mesleğinde bulundukça: Birinin menfaati diğerinin mazarratında aranacağına binâen beynlerinde husûl u fak ve âmîziş gayr-i kabil olur.

Menfaatlerin tekabül ve tevâfukunda ittihad ve ittifak ve bilakis tehâlûf ve tesâdümünde nizâ vukuu umûr-ı tabîyyedendir Rusya ile biz, nevâhî-i şarkıyye mes'elesinde kaziye-i mârûzanın şikk-ı sânisî dâhilinde ahz-ı mevki etmiş olduğumuz için dâima yekdiğerinden müteşekkî ve müteneffir olacağımıza şüphe yoktur.

Şu var ki bu teneffür ve iştikânın mekşûfesi taraf-ı mütecâviz olan Rusya'dadır zîra bizim meslek ve ef'alimiz hal-i müdâfaada muhâfaza-i hukuk ve menâfiden ibâret olduğundan, Ruslar bizim dâire-i hak ve salâhiyetimiz dâhilinde îka-ı şûriş etmedikçe bizden bir güne şikâyet sâdır olmaz. Halbuki onlar yukarıdan beri arz ve îzah edilmiş olduğu üzere sulhi şûriş ve salâhi, fesâd ve sükûnu, iğtişâş halinde görmekte olduklarından ve menâfî-i mahsûsa-i siyâsiyye ve askeriyyeleri de bu sûreti îcap ettiğinden şikâyet-i gayr-i muhik bir sûrette ve teneffür-i ağraz mâlûme-i siyâsiyyeden mütevellid olmak üzere bize karşı vâki olmaktadır.

Mâmâfih, nevâhî-i şarkıyye kazâlarının umur ve muâmelât-ı resmiyyesini

(s. 123)

bir kat daha ve mahallî sekenesi için min-küllî'l-vücuha bâis-i huzur ve refah olacak sûrette tanzim ve ıslâh edecek tedâbir ve vesâile ale'd-devâm teşebbüs lâzım geleceğine binâen bu babdaki mütâlaat-ı âcizînin dahi bir vech-i âtî arzına ibtidar olunur.

LÂHİKA

Gerek hasenat, gerek seyyiat nâmına olsun; hayat-ı içtimâiyyeye taalluk eden herhangi bir hâdisenin nüfuz ve te'sîratı; âid olduğu muhitin telakkiyat-ı rûhiyyesine tâbi olacağından, bu sebeptendir ki, aynı hâdisa, seviye-i dimâğiyye ve kabiliyet-i vicdâniyyece mütehallik bulunan muhitlerde muhtelif ehemmiyetlerce mâlik muhtelif te'sirat husûle getirir.

Binâenaleyh, bir tarafta, mahrûm-ı ehemmiyet olan bir halin; diğer bir tarafta azîm bir ehemmiyetle icrâ-yı nüfuz ve te'sir ettiği her vakit ve halde görülmektedir.

Bunun için nüfuz-ı hâdisatın, ihtilâf-ı muhite-i teb'a tahallüfündeki avâmil-i esâsiyyenin bihakkın istihrac ve tâyini mümkün olduğu zaman îcâbat-ı rûhiyye-i ferdiyye ve içtimâiyyenin hüsn-i sûretle sevk ve idâresi ve en muvâfık usûl-i idârenin tâyin ve tatbiki kabil olabilir.

Seviye-i dimâgiyyedeki tehâlûf, yalnız irfan ve iz'an-ı tefâvütünden münbais ise, avâmil-i esâsiyyenin istihracı husûsunda sühûlet-bahş olacak nisbet ve mâlûmlar bulmak kolay olur ve saf bir cehâlet dâiresindeki tehâlûf de bir derece daha ziyâde müşkülâta tesâdüf edilirse de emr-i taharrî ve teftişine

(s. 124)

güç olmaz. Fakat, sâfiyet-i rûhiyyesi ifsâd edilmiş ve tefessüh-i ahlâkiye boğulmuş bir muhitte vakayi ve hâdisatın sûr-ı tevellüdiyyesi müşkilü'l-hal bir muâdele sûretinde müşevveş ve karışık olduğundan, keyfiyet-i istihrac pek dolaşıklı yollar tâkib eder ve bu dolaşıklık içinde tehlikeli uçurumlar ve tâkat-şiken çıkmazlarda bulunur.

Bu hal ve keyfiyetteki bir muhitte, her dürlü iğvâat ve tahrîkâtın encam, nâ-kabil-i mukavemet bir kuvve-i mâneviyye teşkil etmek istîdad ve kudretini hâiz olduğu düşünülür ve bütün hâdisat-ı rûhiyyede tabiaten bir tesellül-i zarûrî bulunduğu pîş-i nazar-ı dikkat ve hesaba alınır, böyle yerlerde, alemü'l ruh ferdî ve içtimâî bi-hakkın tedkik ve tâyin olunmadıkça oralarda selâmet dâiresinde muâmelât-ı umûmiyye-i idâriyyenin hüsn-i sûret ve muvaffakiyetle sevk ve idâresi begayet güçleşir.

Tedkikat-ı rûhiyye ve içtimâiyye için yalnız halkın kabiliyet-i dimâgiyyesini tecrübe ve tedkik etmekle husûl-i maksad-ı müyesser olamaz. Min-küllü'l-vücuha vâkıfâne idâre-i umûr edilebilmek için, aynı zamanda te'sîrat-ı hâriciyyenin menâbiîyle berâber istinad ettiği âmal ve makasıdı da tâyin etmek lâzım ve zarûrîdir.

Şurada bilhassa arz ve ilâve olunur ki, ahvâl-i içtimâiyye ve rûhiyye hakkındaki vesâit-i tedkik ve teftişin gıl ü gışdan âzâde olması kayd ve şartı üzerine binâ-yı mütâlaat ve muhâkemat edilmektedir.

Umûr-ı idâre-i mülkte keşf ve tahmin ve ittihaz-ı tedâbir öyle iki muktezâdır ki, ikincisinde te'min-i muvaffakiyet için birincisinden istiâne olunur.

(s. 125)

Muhit-i münfesi ve hâdisat, meş'um olursa böyle ahvâlde keşf ve tahmine bir kat daha atf-ı dikkat ve ehemmiyet etmek iktizâ eder aksi takdirde, her an şedid ve nâgehânî vakayi gayr-i marziyye karşısında bulunulmak tehlikesi gayr-i kabil-i ictinab olur.

İdâre-i umûr-ı mülkte ahvâl ve tesâdüfata tâbi olmak, en tehlikeli, hal ve vaziyetlerdendir.

Halkın mukadderatını sevk ve tanzim etmekle muvazzaf olan müdîran-ı umûr için icâbat ve zarûriyat-ı içtimâiyye-i memleketi tedkik ve teftişte tahallûf-i mekân derecesinde tebeddül ezmânın dahi nazar-ı dikkat ve ehemmiyete alınması lâzımdır.

Çünkü: Bir zamanda ehemmiyetsiz ve te'sirsiz görünen herhangi bir hâdisenin bir müddet sonra, bir ehemmiyet-i azîme iktisab ettiği vâkidir. Veyâhut bugün için gayr-i kabilül' tatbik olan bir idârenin bir müddet sonra sühûlet ve muvaffakiyetle tatbik-i kabil olur.

Ve elhâsıl idâre-i umûrda, ferdî ve içtimâî ahvâl-i rûhiyyenin evvel emirde tedkîki, ve lüzum ve zarûretlere en mutâbık-ı ihtiyâcatın tâyininden sonra muktezâsının icab-ı hal ve zamana tevfikân îfâsı lâzım gelir.

Bütün bu mütâlaat sûret-i umûmiyye ve mutlakada vârid olabileceği gibi, nevâhî-i şarkıyyenin emr-i idâresi bahsinde bir ehemmiyet-i mahsûsa ile nazar-ı dikkate alınmak lâzım gelir.

Nevâhî-i şarkıyyenin – 5 Kânûnuevvel 1327 târih ve dört yüz yetmiş dört numaralı arıza-i âcizî de tafsil edilmiş olduğu üzere – bugüne kadar geçirdiği edvar-ı safahat, orası için te'sis-i iktizâ eden şekl-i idâreyi tâyin ve irâe etmiş olduğundan, mevcud

(s. 126)

olan bu “mâlûm”dan istifâde etmek zamanını beyhûde imrar etmemelidir.

Nevâhî-i şarkıyye, hükûmet-i Osmâniyye tarafından idâre edilmeğe başlandığı zaman ahâli ve aşâir-i mahalliyye bu işgali gayr-i müterakkib bir nîmet-i uzmâ olarak telâkki etmiş ve bize dört el ile sarılmıştır. Fakat, bir ihtimam-ı mahsus ile tâbiyen ve takriri lâzım gelen şekl-i idârenin ihtiyâcat ile mütenâsib olması lüzumuna mukabil birtakım

hatâ-yı harekât ve muâmelâtın netîce-i muzırrası olarak, orada tamâmıyle te'sis-i hükûmete muvaffakiyet mümkün olamamış ve bu sûretle, nevâhî-i şarkıyyenin gaili bir yer hükmünü almasına sebebiyet verilmiştir.

Nevâhî-i şarkıyyede, kendimize bir muvaffakiyet-i kâmile te'mini için evvel-be-evvel muvaffakiyyât-ı matlûbe ve muntazırının önüne sed çeken esbâbı ariz ve amik tedkik ve tâyin etmek lâzım gelir. Bu husustaki tedkîkata bidâyet-i iştigalden îtibâren mübâşeret olduğu zaman tezâhür eder ki, nüfuz-ı Osmâniyyenin orada muhabbet ve îtimadla mutâ' olmasına mâni olmuş bulunan esbabdan birincisi ilk zamanlarda tâbiyen edilmiş olan me'murların seyyiat-ı ahvâlinden ibârettir. Gerçi şimdiki me'murların hakkında ihanet-kârâne bir şey işitilmemekte ve hatta içlerinden pek nâmuslu ve kıymetli hamiyet perverâne de görülmekte ise de, esâsen orası için muvâfık ve lâzım bir sûrette teşkîlât-ı idâriyyenin ittihaz ve tatbik edilmemiş olması, adedî zâten had kifâyede olmayan bu erbâb-ı iktidardan muntazar-ı menâfî ve kavâidin husûlüne mâni olmakta bulunduğundan evvel emirde mahallin ihtiyâcat-ı içtimâiyyesine muvâfık ve ahvâl-i hâzıra-i siyâsete göre sevk ve idâre-i umûra imkân-bahş olacak bir usûl-i idârenin teşebbüsü iktizâ etmektedir.

(s. 127)

Bunun için de vücuhla mükemmel ve i'mâl-i fikr ve tedâbire kadar bir hey'et-i idârenin teşkiline ihtiyaç vardır bundan sonra ehem ve elzem olan keyfiyet de mahalline muvâfık bir idâre-i mülkiyye tâlîmatnâmesinin vücûda getirilmesidir.

Anadolu vilâyet-i şarkıyyesinin dertlerindeki avâmil mahallerine has bir keyfiyette olduğu gibi nevâhî-i şarkıyyenin dahi bu husustaki ihtiyâcatı bütün bütün başka bir sûrette bulunduğundan burası için marzî-i hükûmeti teshil ve te'min edecek bir usûle lüzum âşikârdır.

Nevâhî-i şarkıyyenin baştan başa yed-i vâhidle idâre altına alınması muktezî olup bu sûretle, taaddüd-i merci ve tenevvü-i muâmelât yüzünden husûle gelmekte olan müşevveşiyet ve kararsızlık izâle edilmiş olacağından tevhid ve tensik-i muâmelât ile mahallinin bil-umum menâtık-ı idâriyyesi beyninde muhâfaza-i irtibat ve münâsebat mümkün olur icâbat-ı idâriyyenin ale'l-vechü'l matlûb tedkik ve tâkibi için bir dimâğın âmil olması lüzumu bedîhiyyedir.

Havâli-i mezkûre, şimdiki halde, umûmiyetle asker elinde bulunduğundan bu zaman için merci-i umûmî olarak bir me'mur-ı askerîye ihtiyâc-ı zâhirî ile de – yukarıda da bi'l-münâsebe arz edilmiş olduğu üzere İran hududu tamâmıyle tahdid ve tâyin olunarak muhaddes vaz' u hal te'min ve tarsin edildikten sonra idâre-i mahalliyyenin askerî ve mülkî şıklarından hangisinden takriri lâzım geleceği tâyin edeceğinden ol zaman görülecek lüzum ve ihtiyâca göre idâreye bir şekl-i kat'î ve dâimî verilebilir.

Şimdiki halde, siyâset-i hâzıra-i hükûmete muvâfık olacak

(s. 128)

bir tarzda sevk ve idâre-i muâmelâta muktedir olabilecek bir me'mur-ı askerîyeye ihtiyaç vardır. Bunun için ve 4,5 Nisan 1328 târih ve 972/123 numaralı şifre telgrafnâme-i âcizî ile hudud komiseri, erkânıharbiye kaymakamlarından Behcet Bey'in – evsâf-ı matlûbeyi hâiz bulunması sebebiyle – tâyin-i arz u inha olunmuş idi bu ciheti, şu vesîle ile te'kid eylerim. Bunun müstâcelen tatbik ve icrâsı lâzım gelmektedir.

Çünkü: Rusların, beynlerindeki ihtilâf-ı din ve mezheb sebebiyle mevcûd ve hüküm-fermâ olan nefret ve husûmete rağmen, ahâlinin ahvâl-i rûhiyyesine göre tanzim ve bir îtinâ-yı mahsus ile tatbik etmekte oldukları proğram ve tâlîmat dâiresindeki hareket ve muâmeleleriyle bugün İran'ın rûh-ı mâneviyetine nüfuz ettikleri halde; biz, kendimize âidiyeti nâ-kabil red ve sâika-i müstenid bulunan nevâhî-i şarkıyyede ve aynı zamanda kendi halkımız arasında matlûb-ı vecihle te'min-i mevki edememiş olduğumuzdan bu husustaki bütün bu nevâkısı, şimdilik mehmâ-emken bir sûrette olsun itmam ve ikmal edebilmekliğimiz için emr-i idâreyi yed-ü vahde tevdî eylemek ve bütün ihtiyâcatı beynlerindeki nisbet ve irtibâta göre düşünmek mecbûriyetindeyiz. Merci-i emr ve istîzan olmak üzere de nezâret-i celîlelerinin tanılması lâzım gelir.

Hudud komisyonunun tedkikat ve müzâkeratı marzî-i hükûmete muvâfık sûrette intaç edilinceye kadar yapılacak başka muâmele yoktur. Mâmâfih netîce-i matlûbenin husûlüne kadar mürur edecek müddet zarfında emniyet ve âsâyışın şevâib-i halelden te'min-i masûniyeti için nevâhî-i şarkıyyenin emr-i idâresini yed ü vahde tevdî etmek

(s. 129)

lüzumu âşikârdır.

Hudud komisyonunun hal-i in'ikatta bulunduğu zaman mahallî âsâyışının vücuhla te'mini keyfiyeti bir kat daha ehemmiyet kesb eder ve aynı zamanda Rusların, tahrîkât ve ifsâdata germi verecekleri de tabîdir böyle bir sırada ahâli ve aşâir-i mahalliyyenin efkârı hükûmet-i Osmânîyye hakkında dâî-i tereddüd ve ıstibah olacak bir mecrâya düşürülürse bunun neticesi olarak idâre-i Osmânîyye aleyhine hamlolunacak her dürlü nümâyışın komisyondaki Osmanlı delegelerini müşkülâta ilka edecek sûrette te'sîrat husûle getireceğinden mahallî efkâr-ı umûmiyyesine karşı küçük bir nümâyışın bizim tarafımızdan irâe edilmesi muvâfık olur.

Aynı zamanda tabîdir ki, bu nümâyışın, Ruslara vesîle-i şikâyat olacak derecede siyâsî bir rengi hâiz olmaması cihetine dikkat edilir. Bunun için tarz-ı idârede küçük, fakat sath-ı beyn bir nazarın kudret-i basîta-i müşâhedesine karşı büyük addolunacak, bir tebdilin te'min-i maksada kifâyet edeceği bi't-tecrûbe mâlûmdur.

Zâten bidâyet-i ıstigalden beri geçen müddetin ilk zamanlarında ahâli-i mahalliyyeyi hal-i tereddütten kurtaracak ve idâre-i Osmânîyyenin kat'îyyeti hakkında emniyet-i îtimadlarını celb ve te'min edecek sûrette bir tarz-ı idâre tâkib edilmiş olsa idi; Rus tahrîkat ve ifsâdatının büyük bir kısmı akamete mahkûm olarak nevâhî-i şarkıyye mıntıkası feth-i kulûb sûretiyle mânen en kavî bir derecede bendedilmiş olacaktı. Bugün âsar-ı delâil-i kaviyye ile müberhendir ki Rus tahrîkâtı Îrânîlerin celb-i muhabbet ve îtimadları sûretiyle semere-dar olmayıp ancak idâre-i Osmânîyyenin muvakkat bulunduğu hakkındaki zehâb-ı

(s. 130)

umûmiyyenin yardımıyla meydan buluyor. Bidâyet-i ıstigaldeki gayr-i muvâfık tarz-ı idâre hükûmet-i sâbıkanın seyyiatından biri olup bunun te'sîrat-ı muzırrası son zamanlarda bir dereceye kadar tashih ve tâdil edilmiş ise de iki sahife kadar yukarıda arz edildiği üzere mahallinin idâre-i Îrânîyye zamanında tefessüh-i ahlâkiye müstağrak olmuş bulunan hâlât-ı rûhiyyesindeki şeâmet mesâî-i masrûfenin tamâmen müsmir olmasına mümânaat etmekte bulunduğundan bugün rûnümâ olan bâzı müşevveşiyet memûrin-i mahalliyye-i Osmânîyyenin gayretsizliğinden münbais olmayıp ancak ilk devre-i işgalde meydana getirilen sû-i idârenin tevlid ettiği buhranın âsar-ı bâkiyesinden addolunabilir.

1.8.3. Hülâsa

Nevâhî-i şarkıyyenin ehemmiyet-i siyâsiyye ve askeriyyesi Rusya ve İngiltere ile devlet-i aliyye-i Osmâniyyenin menâfi-i esâsiyyesine taalluk etmekte olduğundan keyfiyet şümullenmiş ve İran'ın bu meyândaki vaziyeti ipleri ayânen görülen bir kukla şeklini almıştır mıntika-i mezkûrede bugün en ziyâde âmil olan Rus siyâseti îka-ı şûriş ve fesâd sûretinde bulunduğu mahallince emniyet ve âsâyışın muhâfazası bahsinde memûrin-i Osmâniyye tâkat-şiken müşkülât ve suûbat içinde bulunmaktadır Rus tahrîkâtı idâre-i Osmâniyyenin muvakkat bulunduğu hakkındaki zehâb-ı umûmiyye-i mahallinin yardımıyla meydan bulmakta olduğundan ve nevâhî-i şarkıyye dâhilindeki ahâli ve aşâire tereddüd-bahş olacak her dürlü kararsızlık Rus âmalını teshil edecek sûrette te'sirat husûle getireceğinden bizce en ziyâde dikkat

(s. 131)

olunacak mes'ele budur. Husûsîyle İran hududunun hiç olmazsa muhaddis vaz' u hali marzî-i hükûmete muvâfık sûrette te'min ve tarsin edecek keyfiyette tâyin ve tahdidi için müteşekkil komisyonun hal-i in'ikadda bulunduğu esnâda mahallî efkâr-ı umûmiyyesine karşı idâre-i Osmâniyyenin kat'iyet ve dâimiyyeti hakkında icrâ-yı te'sir edecek küçük bir nümâyişin lüzumu tecrübeten âşikâr olduğundan yed-ü vahdle idâre maddesinin şu sırada tatbiki matlûb te'siri hâsıl etmeğe kifâyet eyleyecektir. Ve bu sûrette hiçbir renk-i siyâsî bulunmayacağına binâen tarz-ı idârenin keyfiyet tebdili Ruslara hiçbir vücutla vesîle-i şikâyat olamayacaktır. Bu sebeple 4 Nisan 1327 târih ve 973/123 numaralı şifre telgrafnâme-i âcizânın tesrî-i îcabı bu vesîle ile de te'kid olunur.

Hakk-ı âlî-i hazret-i nezâret-penâhîlerindeki tâzîmat-ı mahsûsa-i âcizânemin kabulü ricâsını hâtîme-i mârûzat olarak arz eylerim efendim.

Van 26 Cemâzü'l-evvel 1330 ve 30 Nisan 1327

(s. 132)

1.9. Dâhiliye Nezâreti Celîlesine

Van vilâyeti vâililiğinde bulunduğum esnâda 30 Nisan 1328 târihiyle nevâhî-i şarkıyyenin ehemmiyet-i siyâsiyye ve askeriyyesiyle kıymet-i iktisâdiyyesi hakkında nezâret-i celîlelerine takdim etmiş olduğum mufasssal rapordan sonra bugüne kadar ve bilhassa nevâhî-i şarkıyyenin tahliyesi için cereyan eden ahvâl ve vakayi ile Van

vilâyetine âid olmak üzere elde ettiğim mâlûmat-ı sâireyi; bu aralık fâideden hali olmayacağı mütâlaasıyla mezkûr rapora zeylen bir vech-i âtî pişgâh-ı muallâ-yı hazret-i nezâret-penâhîlerine arz ve takdim eylerim.

14 Nisan 1329

Esbak Van Vâlisi

İsmail Hakkı

Şöyle ki:

Nevâhî-i Şarkıyyede

Tahliye Hâdisesinin Sûret-i Cereyanı:

Nevâhî-i şarkıyyenin tahliyesine; bu karib zamanlarda şâyân-ı tezkâr başlıca iki hâdis mevcûd idi;

1. – Şikak Ömer Han’ın derdesti için tegafûlen istatüko hattını tecâvüz eden ve top ve mitralyözü müstashib bulunan kuvvetlice bir Rus müfrezesinin “Zemdeşt” de merkum Ömer Han’ın kurduğu bir pusuya düşerek ziyâdece telefata dûçar olması üzerine Ruslar tarafından Rumiye ve Hoy cihetlerinde, Osmanlı hudud bölükleri karşısına müfrezeler ikame edilmesi,

2. – “Merağa” hâkimi “Hamid Han” mal düşürmek

(s. 133)

bahânesiyle “Savuçbulak”da¹⁸ “Çavdarlı” atlılarını cem’ eylemesi idi.

Bir mes’ele-i sâlise olarak İstanbul’a celb edilmiş olan “Seyyid Taha”nın firârı da zikredilebilir. Seyyid Taha, Abdürrezzak ile birlikte Tebriz şebenderliğince derdest edilerek mahfûzen Van’a gönderildikleri esnâda Rusların teşviki ile hareket eden Simko tarafından salâh istîmaliyle müfreze-i askeriyenin elinden kurtarılmışlardır.

Nevâhî şarkıyyenin tahliyesine lüzum var mı idi?

1. – Rusların Osmanlı istatüko hattına mülâsık nikata müfrezeler ikame eylemesi; nevâhî-i şarkıyyenin tahliyesini müstevcib olmak şöyle dursun bilakis mezkûr istatükoyu bilfiil tasdik demek olduğu için memnûniyetle telakkîye şâyân bir

¹⁸ Savucubulak

mâhiyeti hâiz idi. Bununla berâber kendisine âid olmayan bir mülkün car-i mülâsıkı karşısına bekçi sıfatıyla çıktığından dolayı kuvvetli ve işini bilir bir hükûmet için îtirâzât-ı muhakkayı câlib olabilir idi.

Şâyet bu müfrezeler karîbü'l-vuku bir muhârebe için ehemmiyeti hâiz mevâki-i askeriyyede (Musul, Van)dan gelecek olan kuvâ-yı Osmâniyyenin harekâtına mâni olmak vazîfesini der'uhde etmiş idiseler; bu husus nevâhî-i şarkıyyeye daha ziyâde atf-ı ehemmiyet ve îtinâ edilmesini müstelzim bir keyfiyet idi.

Eğer Ruslarca bir harbe vesîle ittihaz edilmek mugannen idise; ne adem-i tahliyesi harbi tasmin etmiş etmiş olmayan Ruslar için muhârebeye sâik ve ne de tahliyesi o tasminin kuvveden fiile çıkmasına

(s. 134)

mâni olamayacağı ve belki de Osmâniyyeden hali bir nevâhî-i şarkıyye, Rus harekât-ı tecâvüziyyesine fevkalâde sühûlet-bahş olması îtibâriye bu babdaki Rus teemmülâtını mevki-i icrâya vaz' eylemeğe hâdim bulunacağı cihetle her şeyden ziyâde tahliyeden mütevakkî bulunmak menâfi-i Osmâniyye îcâbatından idi.

Şâyet Ruslar istatükoyu tecâvüz etse idiler mümânaatta bulunmak mahzuru dâî olduğu takdirde kendileriyle birlikte kalmak mümkün idi ve eğer tavır ve hareketleri tahliyeyi îcab ettirse idi o vakit çıkılır, fakat bu sûretle de son noktaya kadar sebat edilmiş olurdu ve bu sûret-i hareketin tevlid edebileceği muhtemel hiçbir mahzur da mevcûd değil idi.

Halbuki: Bir vech-i mâruz nevâhî-i şarkıyyeye mahsus ve mevziî bir Rus tecâvüzüne esbâb-ı adîdeden dolayı ihtimal verilemez idi.

Rusların Rumiye ve Hoy cihetlerindeki hudud bölüklerimizin karşısına müfrezeler ikamesinden maksadı ve elde edebilecekleri istifâdenin hadd-i âzamîsi; pek yanlış olarak çok nüfuza mâlik zannettikleri; İran tarafdarlarını ekseriyet-i azîmeyi hâiz bulunan Osmanlı prestîşkârânına karşı müsellaah harekâta teşvik ve teşcî eylemek ve bir de âtîde bahs edilecek olan “Hamid Han”ın harekât-ı tecâvüziyyesini himâye-kâr bir vaziyet alarak; Osmanlı idâre-i işgaliyyesini müşkülâta ilga eylemekten ibâret olabilir idi.

2. – “Hamid Han”ın Savuçbulak'ta mübâlağasıyla berâber bine karib atlı toplaması dahi i'zâm edildiği kadar

(s. 135)

mühim bir mes'ele değil idi.¹⁹ Zîra: Bunun tecâvüzâtını kuvâ-yı askeriyye ile def etmek bâzı şikâyatı dâî olacağı melhuz idiyse; işi Savuçbulak Kürdlerine bırakmak ile, bertaraf edivermek hepsinden âsân idi. Hatta Savuçbulak Kürdleri mal düşürmek istediğinden dolayı “Hamid Han”ın bu atlılarını olduğu yerde mahvetmek için harekete müheyyâ edilir.

Ciddî davransa idi Savuçbulak'ta olmadığı takdirde nevâhî-i şarkıyyede perîşan edilmesi hiçbir şey değil idi. Bundan mütevellid mes'ûliyet elbet ve elbet taraf-ı mütecâvize râci olurdu.

En sonra “Seyyid Taha”nın hâricî teşvîkata kapılarak dâhilde bâzı teşevvüşât ihdasa çalışması nokta-i nazarı var idi ki: Nevâhî-i şarkıyye halkının idâre-i Osmâniyyece gayr-i mültezim bir şahsa meyletmesi ihtimâli kuvvete fırt-ı meclûbiyetle mâruf ve müştehir olan Kürd hâlet-i rûhiyyesinden pek müsteb'ad olduğu için bu dahi tahliyeye bais ve sâik olamazdı.

Bu üç sebebin üçü bir araya cem' edildiği takdirde buna mukabil nevâhî-i şarkıyyedeki Osmanlı taraf-dâranında hükûmet-i Osmâniyyenin vaziyetine karşı hakîkî bir emniyet; İran taraf-dâranının kalbinde hiss-i ihtiyat uyandıracak ufacık birer kuvvetin Musul'dan “Suldus”a ve Van'dan “Mavane”ye i'zâmıyla memûrinin muhâfaza-i sükûnete isticlâb enzâr-ı ihtimamı bir tedbîr-i kâfi teşkil edebilirdi. Zîra: Nevâhî-i şarkıyyedeki idâre-i Osmâniyye; sunûf-ı ahâli ve tabaka-i ulemâ ve meşâyihî tamâmıyla celb, hanlarla rüesâ-yı

(s. 136)

aşâyirin ekseriyet-i azîmesini kendisine maddeten bend eylemiş bulunduğundan; İran'a mütemâyil ve bu temâyülünü izhara gayr-i muktedir birkaç şahsın bu muvâzene-i dâhiliyyeyi ihlâl tasaddî edemeyeceği âşikâr idi.

Esâsen bütün nevâhî-i şarkıyyede Şinolu (Süleyman Han Zerza) Lahicanlı (Karanu Ağa-yı Mameş) ve (Karapapak Hacı Emir Tümen)den başka İran'a mütemâyil görünen ferd-i vâhid yok idi alâik-i mezhebiyye ile İran'a merbut olmayan iki evvelki şahsın Kürd ve Sünnî oldukları halde Osmanlılığa ısındırılamadığının esbâbını;

¹⁹ “Müceddidü'l-devle” nâmıyla meşhur bir İran kumandanının Mavane'de Kürdler tarafından, maiyetindeki bin süvârisi ve bir topuyla birlikte dağıtılmış olması buna pek güzel bir delil olabilir.

İran'ın, rüesâ ve hanlara bahşeylediği imtiyâzat ile İran'a mahsus hâlât-ı içtimâiyye de araştırmak lâzım gelir.

Şöyle ki:

İran Halet-i İçtimâiyyesi

Yâhud

Mâlik ve Memlûkler!

“İran'da mâliklerin memlûkler üzerindeki tahakkümü kurûn-ı vustâ derebeglerinin sınıf-ı avama tagallübünden şiddetlidir” İran'da iki sınıf içtimâî nazar-ı dikkate çarpar ki: Bunlar mâlik ve memlûklerdir.

Mâlik,

Ecdâdının yâhud bizzat kendisinin devlet ve millete daha esah bir tâbir ile şâhın hâhişine muvâfık îfâ ettiği bir hizmetten dolayı mükâfâten bir kıt'a-i arâziye nâil edilmiş olan şahsa denir ki: Bu arâzi tapu kuyud-ı mahsûsa ile doğrudan doğruya hükümdârın fermânıyla kendisine tevcih edilmiştir.

(s. 137)

Ferman; aynı zamanda o toprağın üstündeki cevâmidi, hayvânatı, insanları mâlike bahşeylediği cihetle mâlik bunların hepsinde keyf-i mâyeşâ tasarruf eyler.

Memlûkleri toprağından ihrac yâhud diğer memlûklerle mübâdele veyâhut bey' u fûruht edebilir mevrûattan arâzinin kuvve-i inbâtiyyesine, çift ve tahmîk mâlik veya memlûkten birisi tarafından ortaya konulmuş olmasına göre nesebî ve külliyyetli bir hisse almakla berâber mâliyeti de hükûmet nâmına kendisi cibâyet eder.

Hayvânattan yüzde (5,6) yâni kırkta bir zekât alır. [Biz bunu arâzi kanunundaki yaylakiyeye muâdil addedebiliriz] Çift çubuktan mahrum (Kara) tâbir edilen kimselerden hâne başına muayyen bir icâre ahzeder bunların hepsine ilâveten toprağında yaşayanları [angarya] sûretiyle istihdam eyleyebilir ve aralarında bir uygunsuzluk tahaddüsünde îcab edenleri darb ve habs veya [cerime] ile tecziye eyler. Hatta bu gibi bir darbdan müteessiren vefat eden memlûkun keyfiyet-i vefatını hâkime iş'ar eylemek için “Abd-i memlûk falan tasadduk ser ikdası şehinşâhı şed” diye bir ihbâriye yazmasını bâzen büyük bir külfet sayar.

Bu hukuk ve imtiyâzatın hepsine mukabil hükûmetce arzu edilen bir zamanda maiyetindeki silahşörleriyle birlikte isbât-ı vücûd eylemekten başka hiçbir vazîfe ve hidmeti mevcûd değildir.

Mâlikler; ekseriyetle sınıf-ı ulemâdan, hanlardan rüesâ-yı aşâirden mürekkebirdir.

İşte Süleyman Han ve Karani Ağa kebirlerin İran’a temâyülündeki hikmet bu hâlet-i içtimâiyye içerisinde mündemidir. Halbuki: Devlet-i

(s. 138)

Osmâniyyece dahi birer sûretle tatmin ve iknâ edilmeleri mümkün idi İran’daki bu hâlet-i içtimâiyye; nevâhî-i şarkıyyenin hîn-i işgalinde rüesâ-yı merkumenin hâiz olduğu nüfuzu bir dereceye kadar irâe eylemektedir.

Bâlâda ismi geçen eşhâs mâliklerin en müteneffizlerinden bulundukları için akîb-i işgal-i Osmânîde mevki-i içtimâîlerini mülâhaza ile endîş-nâk olmaları tabîidir.

Filvâki idâre-i Osmâniyye; angarya ve cerîme usûlünü terviç ve tasdik edemez idise de Hacı Emir Tümen²⁰ ve Karani Ağa-yı Mameş²¹ ve Süleyman Han-ı Zerza²² gibi ileri gelen müteneffizan hakkında memlûklere gösterilen muâmelenin aynını tatbik-i sûretiyle adalet gösterilen etmekten hiçbir fâide iktitaf eyleyemez idi.

Bu gibi nâzik ve siyâsî cereyanlara gayet müsâid mevâkide müteneffizanı elden çıkarmak muvâfık siyâset ve hasâfet olmadığı için nevâhî-i şarkıyyede ekseriyet-i azîmeyi teşkil eden memlûkler sınıfı angarya ve cerîmeden kurtarılmakla berâber, memlûklerin zirâat ve felâhat hususundaki imtiyâzat-ı kadîmeleri muhâfaza edilmek menâfi-i azîme-i siyâsiyyeyi câmi idi.

Arâzi dâvâlarının rü’yetine ibtidar edilmemesi ve nevâhî-i şarkıyyede kat’î bir vaziyet peydâ olacağı zamana kadar kemâkân ibkası tahtu’l-zımmiyette idi. Zîra: Bir güne hakk-ı müntehâ veya kuyûdat-ı

(s. 139)

²⁰ Emir Tümen bizde ferikliğe muâdil bir İran rütbesidir.

²¹ Suldus’taki Lahican nâhiyesinde oturur idi işgalden evvel ve tahliyeden sonra “emîrül’-aşâyir”dir.

²² Şino Hakimi yâni mutasarrıf bulunmuş olan bu zât mansûrül’-memâlik unvanını hâizdir.

ahdîyyeye müstenid olmayan, İran mevcûdiyet ve müddeayatı, mâliklere te'min eylemiş bulunduğu imtiyâzat ve menâfi ile beka-pezir olduğu için aynı imtiyâzat ve menâfiin hükûmet-i Osmâniyyece de mâliklere te'min edilmiş olması ve bu sûretle hükûmet-i Îrâniyyenin nevâhî-i şarkıyyede istinad ve irtibattan mahrum bırakılması siyâset-i Osmâniyye için çok daha muvâfık bir tarz-ı hareket olacaktı.

Fakat ne çâre ki: İdâre-i Osmâniyye, Ferday işgalinde mâliklerin hukuk ve imtiyâzatını nazar-ı dikkate almamış ve kabilü'l-işgal Ezmine'ye râci arâzi dâvâlarıyla iştigale koyulmuş, bu tarz-ı hareket memlûkleri bile tamâmıyle memnun edemediğinden mâadâ bir kısım mâlikler arasında kendisine karşı büyük bir memnûniyetsizlik tevliid eylemiştir.

Tapu gibi kuyûdattan mahrum ve İran zamanından kalma arâzi dâvâlarının hal ve faslıyla tevaggulün mahâzir-i adîdesi bulunduğu ve umum vezâifi nefsinde cem' etmiş olan bir idâre-i mülkiyye memûrinin şöyle dursun birkaç müstakil mahkemenin bile senelerce içinden çıkamayacağı bu kabil daâvî ile iştigalin imkânsızlığı ve münâsib olamayacağı hakkında delâili mutazammın mahalinden vâki olan iş'ar üzerine keyfiyet; tahliyeden biraz evvel nazar-ı dikkate alınmış ve arâziye müteallik daâvî kabilü'l-işgaliyyenin teşkilât-ı icrâsına taallifen rü'yet edilmemesi karar-gir olarak mahaline teblîgat icrâ kılınmış olup keyfiyetin ahâliye îlânı ise; ihtirâsat-ı azîme tevliidine müstaid cereyanların önüne sed çekmiş ve teşkilâtın bahsedilmek sûretiyle de, nevâhî-i şarkıyyede Osmanlılığın beka ve istikrarından şübhe-dâr bulunup İran'a taraftar bir vaz'-ı ihtiyat takınan kesianın dahi tenkis-i zunûn ve evhamına yardımı olmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

İSMAİL HAKKI BEY'İN BİTLİS VE VAN VALİLİKLERİ DÖNEMİNE AİT RAPORLARIN GENEL DEĞERLENDİRMESİ

İsmail Hakkı Bey, ilk raporunu 1910 yılı Kasım ayında Bitlis'te valilik yaptığı dönemde yazmaya başlamıştır (İsmail Hakkı Bey, t.y., s. 3-4). Bitlis vilayeti valiliğinden sonra 1911 yılında Van vilayeti valiliği görevine getirildikten sonra da raporlarını yazmaya devam etmiştir. Bitlis ve Van vilayetleri valiliği yıllarına ait raporlar bu çalışmanın ana konusunu teşkil etmektedir. Raporlar; Bitlis merkez kazası, Ahlat, Malazgirt, Bulanık ve Muş livasını kapsayan geniş bir coğrafi alandaki sosyo-ekonomik idari yapıyı incelemektedir. Ayrıca “Nevâhî-i Şarkıyye” (Doğu Bölgeleri) başlığı altında Osmanlı-Rus-İngiliz hattındaki uluslararası rekabeti ve İran hududunda yaşananları anlatmaktadır.

İsmail Hakkı Bey, söz konusu raporları uzun süredir kaleme almayı düşündüğünü belirterek görev yaptığı bölgelerdeki durumu hükümete bildirmeyi ve tespit ettiği sorunlara çözüm üretilmesini amaçlamıştır (İsmail Hakkı Bey, t.y., s. 3). Dâhiliye Nezâreti'ne sunduğu raporlarda dile getirdiği eksiklik ve aksaklıkların dikkate alınmasını, zamanında tedbirler alınarak gerekli düzenlemelerin yapılmasını talep etmiş; hazırladığı raporların hak ettiği değeri görmesini arzu etmiştir (İsmail Hakkı Bey, t.y., s. 4). İsmail Hakkı Bey'e göre bu raporlara gereken önemin verilmesi, bu bölgelerin gelişimine ve halkın refahının artmasına katkı sağlayacaktır. Aksi takdirde, raporların hazırlanması için harcanan emek yalnızca bir yorgunluk olarak kalacaktır. Bu nedenle İsmail Hakkı Bey, raporlarının kâğıt üzerinde kalmasını değil, devletin somut uygulamalarla ilgili bölgelerde ilerleme ve kalkınmayı sağlamasını hedeflemiştir. Bununla birlikte söz konusu raporlar, İsmail Hakkı Bey'in kişisel gözlem, değerlendirme ve kanaatlerini yansıtmakta; dolayısıyla olaylara bakış açısını ve düşünce dünyasını ortaya koyan önemli bir kaynak niteliğini taşımaktadır (İsmail Hakkı Bey, t.y., s. 4-5).

2.1. Raporlarda Geçen Belli Başlı Yerler ve Bu Yerlere İlişkin Değerlendirmeler

Bitlis vilayeti genel olarak huzur ve emniyet içinde olmakla beraber ufak tefek gasp ve yaralama gibi hadiseler de yaşanmaktadır. İsmail Hakkı Bey, bu vilayette

yaşanan arazi çekişmelerini tedaviye muhtaç bir hastalık olarak tasvir etmektedir. Halkın işsizlik ve yoksulluk sebebiyle maddi ve manevi çöküş yaşadığını, bundan dolayı da ahlaki yapının bozulduğunu, fitne ortamının yayıldığını ifade etmektedir. Çözümün ise halkı üretime yönlendirmekten geçtiğini savunur. Ona göre devletin öncelikli görevi, fakir ve işsiz kesime iş imkânı sağlamak, ekonomik faaliyetleri canlandırmak ve özellikle ziraat, hayvancılık, sanayi ve ticareti geliştirmektir. Böylece insanlar hem geçimlerini sağlayabilecek hem de ahlaki ve toplumsal yönden güçlenecektir. Aksi halde, işsizlik ve sefalet bireyleri kötü yollara sürüklemeye devam edecektir. Kalkınma ve refah için bir müdahale yapılması mecburidir (İsmail Hakkı Bey, t.y., s. 7).

Bölgenin kalkınmasının öncelikle ekonomik yatırımların artırılması ve üretimin geliştirilmesiyle mümkün olacağını savunan İsmail Hakkı Bey, insanların refah ve zenginlik elde etme arzusunun güçlü olduğunu, bu nedenle bölgede gerçekleştirilecek yerinde yatırımların toplumsal gelişmeyi hızlandıracaklarını belirtmektedir. Ona göre ülkenin temel zenginlik kaynağı toprak ve tarımdır. Eğitim ise bu ekonomik gelişmeyi destekleyen ikinci bir unsur niteliğindedir. Doğrudan üretim faaliyetlerinde bulunan köylü ve çiftçilerin, devletin en faydalı ve devamlı üretim yapan kesimini oluşturduğu düşüncesiyle, onların refahının sağlanmasını son derece önemli görmektedir. İsmail Hakkı Bey'e göre, halkın geçim şartları iyileştirilip ekonomik açıdan güçlendirilmeden eğitim, medeniyet ve ilerleme gibi kavramların toplum tarafından benimsenmesi mümkün değildir. Bu nedenle kalkınmanın temel şartı, öncelikle ekonomik refahın sağlanmasıdır (İsmail Hakkı Bey, t.y., s. 10-11).

Bölgedeki toplumsal yapıya da değinen İsmail Hakkı Bey, bölge halkının Kürtler ve Ermenilerden oluştuğunu belirtmektedir. Kürtler ve Ermeniler arasındaki ilişkilere dair kendi değerlendirmelerde bulunan İsmail Hakkı Bey, uzun yıllar önce başlayan Ermeni meselesinin bölgedeki barış ortamını olumsuz etkilediğini ifade etmiş ve bir arada yaşayan Kürtler ile Ermenileri "*kurt ile kuzu*" benzetmesiyle tasvir etmiştir. Raporlarda dikkat çeken hususlardan biri de Kürtler ile Ermeniler arasındaki toplumsal ve ekonomik ilişkilerin niteliğine dair yaptığı değerlendirmelerdir. İsmail Hakkı Bey'e göre Kürtler "*Ağa, Bey, Paşa*" konumunda bulunurken, Ermeniler ise vergi veren ve hizmet eden kesimi oluşturmaktadır. Kürtlerin bu düzenin devamından memnun olduğunu belirten İsmail Hakkı Bey, üretimin büyük ölçüde Ermeniler tarafından

gerçekleştirildiği bu yapıyı eleştirel bir bakışla değerlendirmektedir.

Bir kesimin kendi emeğiyle geçinmek yerine başkalarının emeği üzerinden hayatını sürdürmesini zihinsel bir hastalık olarak nitelendiren İsmail Hakkı Bey, bunun sonucunda ortaya çıkan talan ve yağma kültürünün de bölgedeki huzursuzluğu beslediğini ileri sürmektedir. Bu değerlendirmeler, dönemin devlet yöneticilerinin bölgeye bakışını yansıtmaları bakımından önemli olmakla birlikte, olayların mutlak bir tasviri olarak değil, İsmail Hakkı Bey'in gözlem ve yorumlarını içeren öznel değerlendirmeler olarak ele almak gerekir. Özellikle Kürtler ile Ermeniler arasındaki ilişkilere dair tespitleri, dönemin valisi olarak sahip olduğu tecrübe ve bakış açısının bir yansıması niteliğindedir.

İsmail Hakkı Bey, Bitlis vilayetinin kayıtlı ve kayıtsız olmak üzere yaklaşık 600 bin nüfusa sahip olduğunu, bu nüfusun üçte birini Hristiyanların, üçte ikisini ise Müslümanların oluşturduğunu belirtmektedir (İsmail Hakkı Bey, t.y., s. 11). Bununla birlikte, nüfusça daha az olmalarına rağmen Hristiyanların ekonomik ve toplumsal faaliyetler bakımından Müslümanlara kıyasla daha üretken ve faydalı olduklarını ileri sürmektedir. İsmail Hakkı Bey, özellikle Kürt toplumunu tembellik ve çeşitli manevi zaafılarından eleştirmekte; bölgenin sosyal ve ekonomik açıdan geri kalmasını da bu zihniyet yapısıyla ilişkilendirmektedir. Ona göre bölgede gözlemlendiği kalkınma sorunlarının temel nedenlerinden biri, üretim ve çalışma anlayışındaki yetersizliklerdir.

Raporlarında II. Meşrutiyet sonrasında bölgede meydana gelen güç dengelerindeki değişimleri ve Kürtler ile Ermenilerin yeni düzene yönelik tutumlarını değerlendiren İsmail Hakkı Bey, bazı nüfuz sahibi kişilerin Meşrutiyet'in ilanı ile tesis edilmeye çalışılan eşitlik ve hukuk düzeninden rahatsızlık duyduklarını belirtmektedir. Ona göre bu kesimler, geçmişte Ermenilerin emeklerinden karşılıksız yararlanabilmekte ve onları kendi çıkarları doğrultusunda çalıştırabilmekteydi. Meşrutiyet'in getirdiği hukuki ve siyasi dönüşümler ise bu ayrıcalıkları sınırlandırdığından, söz konusu çevreler yeni yönetime karşı örtülü bir muhalefet geliştirmişlerdir.

Kürtler ve Ermenileri birçok açıdan karşılaştıran İsmail Hakkı Bey, Kürt toplumunun çalışma anlayışına yönelik eleştirel değerlendirmelerde bulunmaktadır. Ona göre bazı Kürtler, emek yoluyla geçinmeyi küçümsemekte; gasp ve talan gibi

davranışları ise bir cesaret ve kahramanlık göstergesi olarak algılamaktadır. Ayrıca Kürtlerin şöhret, makam ve nüfuz sahibi olmaya büyük önem verdiklerini, devlet dairelerindeki işlerinin süratle sonuçlandırılmasını beklediklerini ve uzun yargı süreçlerine karşı sabırsız davrandıklarını ifade etmektedir.

İsmail Hakkı Bey, Ermeni toplumuna ilişkin değerlendirmelerinde, onların “*Kuvvet ve servet, hüner ve marifetten doğar*” düsturunu benimsediklerini ve bu anlayışı hayatlarına rehber edindiklerini belirtmektedir. Ona göre Ermeniler, nüfus bakımından Müslümanlardan daha az sayıda olmalarına rağmen çalışma azimleri, ticari faaliyetleri ve ekonomik girişimleri sayesinde iktisadi alanda daha güçlü bir konuma ulaşmışlardır. Ayrıca eğitim kurumlarının geliştirilmesi için çaba sarf ettiklerini ve çocuklarının geleceğini güvence altına almak amacıyla eğitim faaliyetlerine önem verdiklerini ifade etmektedir. İsmail Hakkı Bey’in, Ermeni toplumunun bu özelliklerini takdir etmesi ve buna karşılık geleneksel ağalık düzenini eleştirmesi, dönemin modernleşme, kalkınma ve Batılılaşma yanlısı Osmanlı bürokrasisinin bakış açısını yansıtmaya bakımdan dikkat çekicidir.

II. Meşrutiyet’in ilanının ardından Ermenilerin Osmanlı Devleti’ne bağlılık duygularının güçlendiğini ve bu sayede ekonomik faaliyetlerini daha sağlam temeller üzerine kurmaya yöneldiklerini belirten İsmail Hakkı Bey, “*Vak‘a-i İrticâiye*” olarak nitelendirdiği 31 Mart Vakası’na da değinmektedir. Ona göre devletin bölgede güçlü bir otorite tesis edememesi durumunda, kolaylıkla yönlendirilebilen cahil kitleler yeni irticai hareketlerin etkisi altına girebilecektir. Bu değerlendirme, İsmail Hakkı Bey’in toplumsal istikrarın sağlanmasında devlet otoritesi ile eğitim seviyesini temel unsurlar olarak gördüğünü göstermektedir.

2.2. Bitlis Kazası

Bitlis kazasının 53.580 kişilik nüfusu Müslümanlar ve Hristiyanlardan oluşmaktadır. Yüksek dağlarla çevrili olan bu yerleşim yeri, üç akarsuyun birleştiği dar bir vadide konumlanmıştır. Havasının temiz ve manzarasının güzel olduğunu ifade eden İsmail Hakkı Bey, kasabadan geçen suların Dicle Nehri’ne karıştığını belirtmektedir. Eğimli yamaçlar üzerine dağınık bir şekilde kurulan kasabanın arazisinin büyük ölçüde dağlık olduğunu vurgulayan İsmail Hakkı Bey, bu nedenle bölgenin tarıma elverişli olmadığını düşünmektedir (İsmail Hakkı Bey, t.y., s. 20). Bu sebeple burada ziraat memurlarının istihdam edilmesini gereksiz bulmakta ve bunun

devlet kaynaklarının israfına yol açtığını söylemektedir. Ona göre devlet, bu memurlardan bölgede yararlanmanın bir yolunu bulamadığı takdirde, onları ihtiyaç duyulan başka yerlere göndermelidir.

Kasabada kayda değer ticari ve sınai faaliyetlerin bulunmadığını ifade eden İsmail Hakkı Bey, 20-30 yıl öncesine kadar Bitlis'te boyacılık ve dokumacılığın oldukça gelişmiş olduğunu ve buralarda önemli ölçüde refah sağladığını aktarmaktadır. Ancak Avrupa menşeli kumaş ve boya ürünlerinin Osmanlı pazarlarına girmesiyle bu geleneksel üretim kollarının büyük ölçüde ortadan kalktığını, geçimini bu işlerden sağlayan birçok ailenin de yoksullaştığını belirtmektedir. İsmail Hakkı Bey'in bu tespitleri, Sanayi Devrimi sonrasında Avrupa sanayi ürünlerinin Osmanlı iç pazarında yarattığı rekabet baskısını ve bunun yerel üretim üzerindeki olumsuz etkilerini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. (İsmail Hakkı Bey, t.y., s. 21-22).

İsmail Hakkı Bey, Bitlis kazasının genel durumunu ve refah seviyesini son derece üzücü olarak değerlendirmektedir. Kasabadaki evleri köstebek yuvalarına benzeten İsmail Hakkı Bey, halkın temel ihtiyaçlarını dahi karşılamakta zorlanacak derecede yoksulluk içerisinde bulunduğunu ifade etmektedir. Bölgenin dil yapısına da değinen İsmail Hakkı Bey, günlük hayatta en yaygın konuşulan dilin Kürtçe olduğunu, Ermenicenin de Kürtçe kadar yaygın kullanıldığını belirtmektedir. Bunun yanı sıra Türkçenin de konuşulduğunu kaydederek, bölgede farklı etnik ve dinî unsurların bir arada yaşamasının doğal sonucu olarak çok dilli bir iletişim ortamının bulunduğu dikkat çekmektedir. Bu gözlemler, Bitlis'in yalnızca etnik ve dinî açıdan değil, dilsel ve kültürel bakımdan da oldukça çeşitlilik arz eden bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

İsmail Hakkı Bey, bölgede refahın artmasına katkı sağlayabilecek çeşitli kaynakların bulunduğunu, ancak bunlardan elde edilecek faydanın ancak uzun vadede ortaya çıkabileceğini düşünmektedir. Ona göre bu kaynakların değerlendirilmesinin ön şartı ulaşım altyapısının geliştirilmesidir. Bu nedenle bölgenin en önemli ihtiyacının yol olduğunu vurgulamaktadır. Daha önce yol inşası için bazı girişimlerde bulunulmuşsa da bu çalışmalar ya tamamlanamamış ya da inşa edilen yollar gerekli bakım yapılmadığı için zamanla kullanılamaz hâle gelmiştir. Bölgedeki iktisadi ve sosyal hayatın canlandırılmasında ulaşım ağlarının belirleyici bir role sahip olduğunu düşünen İsmail Hakkı Bey, yol meselesine özel bir önem atfetmektedir. Özellikle

Bitlis-Diyarbakır yolunun genel yol ağına dâhil edilmemesini önemli bir hata olarak değerlendirmekte, bölgenin kalkınması ve ticari faaliyetlerin gelişmesi için bu kararın gözden geçirilmesini ve yolun bir an önce tamir edilmesini talep etmektedir.

İsmail Hakkı Bey, Bitlis'in Rusya sınırının gerisinde yer alması sebebiyle askerî bakımdan stratejik bir öneme sahip olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle bölgedeki ekonomik ve sosyal hayatın canlandırılmasının, yalnızca yerel refahın artırılması açısından değil, Osmanlı Devleti'nin güvenliği ve geleceği bakımından da zorunlu olduğunu düşünmektedir. Ayrıca bölgenin kalkınabilmesi için bir Sanayi Mektebi açılmasının gerekli olduğu kanaatini taşımaktadır. Sanayi eğitiminin geliştirilmesine yönelik bu talep, II. Meşrutiyet sonrasında güç kazanan modernleşme ve kalkınma anlayışının taşradaki yansımalarından biri olarak görülmektedir.

Rumeli'de bilinçsiz ve kontrolsüz ağaç kesimleri sonucunda meydana gelen orman tahribatına da değinen İsmail Hakkı Bey, gerekli önlemler alınmadığı takdirde Bitlis ve çevresindeki sınırlı orman varlığının da benzer bir akıbete uğrayacağından endişe duymaktadır. Bunun yanında bölgenin zengin maden kaynaklarına sahip olduğunu ifade etmekte, ancak bu kaynakların ekonomiye kazandırılmasının önündeki en önemli engelin ulaşım yetersizliği olduğunu vurgulamaktadır. Özellikle yol ağlarının yetersizliği hem doğal kaynakların işletilmesini hem de ticari faaliyetlerin gelişmesini engellemektedir. Bu durum, İsmail Hakkı Bey'in raporlarında ulaşım meselesini bölgesel kalkınmanın temel şartlarından biri olarak gördüğünü ortaya koymaktadır.

İsmail Hakkı Bey, Kürtlerin askerlik hizmetinden kaçınma eğiliminde olduklarını, nüfus kayıtlarındaki düzensizlik ve karışıklıkların da bu durumu kolaylaştırdığını söylemektedir. Bu nedenle emlak, arazi ve nüfus kayıtlarının gözden geçirilerek, daha düzenli ve sağlıklı bir şekilde tutulmasının gerekli olduğunu vurgulamaktadır.

Bölgedeki eğitim kurumlarına ilişkin verdiği bilgilerde, devlete ait on üç ilkokulun bulunduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte Ermeni toplumuna ait on bir ilkokulun mevcut olması ve bölgede Amerikan misyonerlerine bağlı okulların faaliyet göstermesi dikkat çekici unsurlar arasında yer almaktadır. Bu tablo, eğitim alanında gayrimüslim cemaatlerin ve yabancı misyonların bölgede önemli bir varlık gösterdiğini ortaya koymaktadır.

II. Meşrutiyet'in halk tarafından benimsenmesi ve yeni yönetim anlayışının topluma aktarılması sürecinde memurlara önemli görevler düştüğünü ifade eden İsmail Hakkı Bey, bölge halkının uzun yıllar ihmal edildiğini belirtmektedir. Ona göre halk, Meşrutiyet'in günlük hayatlarında belirgin ve maddi bir karşılığını göremediğinden, yeni rejim hakkında yeterli bilgi ve bilinç düzeyine sahip değildir. Bu nedenle halkın bilinçlendirilmesi ve Meşrutiyet'in temel prensiplerinin benimsetilmesi konusunda devlet memurlarının aktif rol üstlenmesi gerektiğini savunmaktadır.

Bu değerlendirmeler, İsmail Hakkı Bey'in II. Meşrutiyet'in başarısını yalnızca anayasal değişikliklere değil, aynı zamanda taşrada yürütülecek eğitim ve bilinçlendirme faaliyetlerine bağlı gördüğünü göstermektedir.

İsmail Hakkı Bey, Tatvan'ın, Van Gölü kıyısında kurulmuş bir Ermeni köyü olduğunu belirtmekte ve yerleşimin geri kalmışlığı üzerinde ayrıntılı biçimde durmaktadır. Buradaki konutları “*köstebek yuvasına*” benzeterek yaşam koşullarının olumsuzluğunu vurgulamaktadır. Tatvan'ın, Van ile Bitlis arasında önemli bir iskele noktası olmasına rağmen buraya kadar herhangi bir yol yapılmamış olmasını eleştiren İsmail Hakkı Bey, buna karşılık sahip olduğu coğrafi konum nedeniyle yerleşimin geleceğinin oldukça parlak olduğunu düşünmektedir. Hatta ilerleyen dönemde Tatvan veya Ahlat'ın Bitlis vilayetinin merkezi hâline gelebileceği öngörüsünde bulunmaktadır. Mevcut şartlar altında Van ve Bitlis'in ayrı ayrı birer vilayet olarak varlıklarını sürdürmelerini uygun bulmayan İsmail Hakkı Bey, idarî ve ekonomik bakımdan daha verimli bir yönetim sağlanabilmesi için iki vilayetin birleştirilmesinin faydalı olacağını savunmaktadır.

2.3. Ahlat Kazası

İsmail Hakkı Bey, Ahlat kazasını “*üç parçadan oluşan bir köye*” benzetmekte ve yerleşimin dağınık yapısına dikkat çekmektedir. Kazada Müslümanlar ile Hristiyanların yaklaşık olarak eşit oranlarda yaşadığını belirterek bölgenin demografik yapısına ilişkin bilgiler vermektedir. (İsmail Hakkı Bey, t.y., s. 31-32).

İdarî kurumların yetersizliği üzerinde de duran İsmail Hakkı Bey, özellikle Ahlat Ceza Mahkemesi'nde görev yapan bazı görevlilerin liyakat ve mesleki yeterlilik bakımından eksik olduklarını ileri sürmektedir. Hukuk ve adalet mekanizmasının yeterli bilgi ve kabiliyete sahip olmayan kişilerin elinde bulunmasından duyduğu rahatsızlığı dile getiren İsmail Hakkı Bey, bu durumun adaletin sağlıklı bir şekilde

işlemesini engelleyebileceğini düşünmektedir. Bu değerlendirmeler, onun bölgede idarî ve adlî kurumların güçlendirilmesine önem verdiğini ve kamu hizmetlerinde liyakati temel bir unsur olarak gördüğünü ortaya koymaktadır.

Ahlat'ın tarihine geniş yer veren İsmail Hakkı Bey, şehrin geçmişte birçok devlet ve hükümdar için önemli bir merkez olduğunu, bölgedeki Kürtlerin ise Hz. Ömer döneminde İslamiyet'i kabul ettiklerini belirtmektedir. Tarih boyunca çeşitli istilalara ve askerî mücadelelere sahne olan Ahlat'ı, Osmanlı ecdadının Anadolu'daki ilk karargâhlarından biri ve geçmişin parlak bir hatırası olarak değerlendirmektedir. Bununla birlikte, Ahlat'ın tarihî ihtişamı ile kendi dönemindeki harap ve terk edilmiş görünümü arasındaki keskin zıtlığa dikkat çekerek bu durumu eleştirmektedir.

İsmail Hakkı Bey'e göre, Ahlat'ın yeniden canlandırılması ve kalkınması için öncelikle ulaşım altyapısının geliştirilmesi gerekmektedir. Bu kapsamda civar yerleşimlerle bağlantıyı sağlayacak yolların yapılmasını, demiryolu hatlarının inşa edilmesini ve Van Gölü'nde düzenli vapur seferlerinin işletilmesini zorunlu görmektedir. Ona göre söz konusu altyapı eksiklikleri giderildiği takdirde Ahlat'ın geleceği, geçmişteki ihtişamını dahi aşabilecek bir potansiyele sahiptir.

Ahlat'taki tarihî mezarlar ve diğer kültürel miras unsurlarının korunarak onarılması amacıyla ilgili bakanlıktan ödenek talebinde bulunan İsmail Hakkı Bey, bu konuda çektiği telgraflara uzun süre cevap alamamış olmasını sitemkâr bir dille dile getirmektedir. Bu durum, İsmail Hakkı Bey'in tarihî ve kültürel mirasın korunmasına verdiği önemi göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Ayrıca söz konusu şikâyetler, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde merkez ile taşra arasındaki iletişim ve bürokratik işleyişte çeşitli aksaklıklar yaşandığına, taşradan gelen taleplerin karşılanmasında zaman zaman güçlüklerle karşılaşıldığına işaret etmektedir.

İsmail Hakkı Bey, Maarif Nezâreti'ni mektep inşası ve eğitim hizmetlerindeki yetersizlikler, Nâfia Nezâreti'ni ise yol yapımındaki ihmaller nedeniyle eleştirmektedir. Ona göre her iki nezaretin de temel hatası, devletin bütün vilayetlerini aynı şartlar içinde değerlendirerek ortak bir uygulama anlayışı benimsemeleridir. Hâlbuki Osmanlı vilayetleri arasında ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmişlik bakımından önemli farklılıklar bulunmaktadır. Bu nedenle geri kalmış bölgelerin ihtiyaçlarına öncelik verilmesi ve kaynakların buna göre dağıtılması gerekmektedir. İsmail Hakkı Bey, özellikle Maarif Nezâreti'nin Doğu vilayetlerine daha fazla bütçe

ayırmasını ve eğitim kurumlarının eksikliklerini süratle gidermesini talep etmektedir. Aksi takdirde cehaletin devam edeceğini ve bu bölgelerin devlete beklenen katkıyı sağlayamayacağını düşünmektedir.

Ona göre adalet, her bölgeye aynı miktarda hizmet götürmek değil, her bölgenin ihtiyaçlarını dikkate alarak eşit gelişme imkânı sağlayacak politikalar uygulamaktır. Bu sebeple İzmir, Selanik, Sivas ve Kastamonu gibi gelişmiş vilayetlerle Bitlis ve Van'ın aynı ölçütlerle değerlendirilmesini doğru bulmamaktadır. Aralarındaki farkı “şark ile garp kadar” şeklinde ifade eden İsmail Hakkı Bey, öncelikli ihtiyaçlar karşılanmadan gerçekleştirilen harcamaları ve kaynak israfını da eleştirmektedir.

Bölgenin sosyoekonomik ve idarî yapısına ilişkin değerlendirmelerinde ise sanayi ve ticaret faaliyetlerinin yeterince gelişmediğini, tarım ve hayvancılığın büyük ölçüde geleneksel yöntemlerle sürdürüldüğünü belirtmektedir. Buna karşılık, Çerkes muhacirlerinin yaşadığı Yaramış köyünün çevredeki diğer yerleşimlere kıyasla daha mamur ve düzenli bir görünüm arz ettiğine dikkat çekmektedir. Bu gözlem, İsmail Hakkı Bey'in yerleşimlerin gelişmişlik düzeyini üretim, çalışma disiplini ve ekonomik faaliyetlerle ilişkilendirdiğini göstermektedir.

2.4. Malazgirt Kazası

İsmail Hakkı Bey, Malazgirt merkezinin etrafını çevreleyen eski bir surdan dolayı halk arasında “*Kale*” olarak adlandırıldığını ifade etmektedir. 1903 yılında meydana gelen şiddetli deprem sonucunda yerleşimin büyük ölçüde yıkıma uğradığını; çok sayıda evin harap olduğunu, insanların hayatını kaybettiğini ve önemli miktarda hayvanın telef olduğunu aktarmaktadır. Deprem sonrasında inşa edilen yapıların ise yeterli özen ve sağlamlık gözetilmeksizin yapıldığını belirterek bu durumu eleştirmektedir (İsmail Hakkı Bey, t.y., s. 43-44).

Bölgedeki dinî yapılarla ilgili olarak da değerlendirmelerde bulunan İsmail Hakkı Bey, Yaramış karyesi dışında ne kasaba merkezinde ne de köylerde cami bulunmamasının Müslüman halk arasında üzüntüye yol açtığını ifade etmektedir. Depremde zarar gören camilerin onarılması amacıyla ilgili bakanlıktan ödenek talebinde bulunduğunu, ancak gönderdiği telgraflara cevap alamadığını da sitemkâr bir dille dile getirmektedir. Bu durum, bir yandan bölgedeki dinî ve sosyal ihtiyaçların yeterince karşılanmadığını ortaya koyarken, diğer yandan Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde taşradan merkeze iletilen taleplerin karşılanmasında yaşanan bürokratik

aksaklıklara işaret etmektedir.

İsmail Hakkı Bey, Murad Çayı üzerinde bulunan ve deprem sonrasında büyük ölçüde harap hâle gelen köprünün bir an önce tamir edilmesinin zorunlu olduğunu belirtmektedir. Ona göre söz konusu köprü, yalnızca ulaşım açısından değil, askerî ve stratejik bakımdan da büyük önem taşımaktadır. Zira bu yapı, kazanın çevredeki diğer yerleşim merkezleriyle bağlantısını sağlayan başlıca ulaşım güzergâhı durumundadır. Ayrıca bölgenin Rusya sınırına yakın bir konumda bulunması, köprünün askerî değerini daha da artırmaktadır. Bu nedenle İsmail Hakkı Bey, köprünün onarılmasını bölgenin güvenliği, ulaşımı ve ekonomik canlılığı açısından öncelikli bir mesele olarak görmektedir.

İsmail Hakkı Bey, Malazgirt'te görev yapan bazı memurları, kamu yararından ziyade şahsî çıkarlarını gözetmeleri nedeniyle eleştirmektedir. Özellikle kâtiplerin yol açtığı usulsüzlüklere dikkat çekerek, yolsuzluk ve yetki istismarının halkın devlete ve hükûmete olan güvenini sarstığını ifade etmektedir. Bu duruma örnek olarak, vefat eden ve iki kızı bulunan Sadun Ağa'nın bir kâtip tarafından çocuk sahibi olmadan öldüğü şeklinde kayıtlara geçirildiğini yazmaktadır. Ayrıca aynı kâtibin kendisini Sadun Ağa'nın kayınbiraderi olarak göstererek, mirasçılarının bilgisi dışında ona ait arazileri sattığını aktarmaktadır.

İsmail Hakkı Bey, görevi kötüye kullanmaya ilişkin bir başka örnek olarak ise yıllar önce görev yapan Fakı Mustafa adlı bir hâkimin davranışlarını göstermektedir. Onun, vefat eden bir kızın mezarını açtırarak kulağındaki küpeyi aldırıldığını ifade etmekte ve bu olayı sert bir dille eleştirmektedir. Kamu görevlilerinin kul hakkını gözetmeyen ve görevlerini şahsî menfaatleri için kullanan tutumlarını eleştiren İsmail Hakkı Bey, bu tür uygulamaları gördükçe halkın Meşrutiyet idaresinden henüz bir fayda göremediği yönündeki görüşlerine hak vermeye başladığını belirtmektedir.

Malazgirt'te yaşanan idarî aksaklıklar ve memur kaynaklı usulsüzlükler nedeniyle yaklaşık üç yüz davanın biriktiğini ifade eden İsmail Hakkı Bey, bu yükü hafifletmek amacıyla Ahlat'taki bazı memurların Malazgirt'e gönderildiğini kaydetmektedir. Ayrıca Malazgirt'teki memurlar hakkında kapsamlı bir soruşturma yürütüldüğünü, bir fezleke hazırlandığını ve verilecek cezalarla ilgili ayrıntılı bir rapor hazırlayacağını da belirtmektedir.

Bu değerlendirmeler, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde sınır

bölgelerindeki taşra idaresinin işleyişine, yerel yönetimlerde karşılaşılan sorunlara, memurların gerçekleştirdiği usulsüzlüklere ve bunları denetlemeye yönelik mekanizmalara dair önemli bilgiler vermektedir. Aynı zamanda İsmail Hakkı Bey'in, devlet otoritesinin ve Meşrutiyet yönetiminin başarısını büyük ölçüde dürüst, liyakatli ve hesap verebilir bir bürokratik yapının varlığına bağladığını göstermektedir.

İsmail Hakkı Bey, Malazgirt İdare Meclisi karar defterlerini geriye dönük olarak incelediğinde, bazı memurların keşif görevi bahanesiyle çeşitli yerlere giderek halktan “keşif ücreti” adı altında rüşvet aldıklarının tespit edildiğini belirtmektedir. Ayrıca bu görevlendirmeler nedeniyle devlet dairelerinin günlerce kapalı kaldığını ve kamu hizmetlerinin aksadığını ifade etmektedir. Ona göre bu durum, devletin taşradaki görevlerini gereği gibi yerine getirememesine ve halkın devlet kurumlarına duyduğu güvenin zedelenmesine yol açmıştır.

İsmail Hakkı Bey, jandarma yüzbaşısı dışında görev yapan memurların büyük kısmının bu usulsüzlük ağına dâhil olduğunu ileri sürmekte ve bu nedenle mevcut memurların tamamının değiştirilmesinin gerekli olduğunu savunmaktadır. Raporda davaların yaklaşık %85'inin arazi ve mülkiyet meseleleriyle ilgili olduğunun belirtilmesi de dikkat çekicidir. Bu durum, bölgede mülkiyet ilişkilerinin önemli bir ihtilaf konusu hâline geldiğini ve adalet mekanizmasının işleyişi konusunda ciddi sorunlar yaşandığını göstermektedir. İsmail Hakkı Bey'in aktardığı rüşvet ve görevi kötüye kullanma örnekleri ise söz konusu davaların çözüm sürecinde usulsüzlüklerin etkili olabildiğine işaret etmektedir.

Bu değerlendirmeler, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde taşra yönetiminde karşılaşılan yolsuzluk, denetim eksikliği ve adli işleyiş sorunlarını ortaya koyması bakımından önem taşımaktadır. Aynı zamanda Meşrutiyet döneminde hukukun üstünlüğünü tesis etme çabalarının, taşradaki yerleşik uygulamalar ve yerel çıkar ağları karşısında çeşitli güçlüklerle karşılaştığını göstermektedir.

Raporda, Malazgirt kazasının verimli tarım arazilerine sahip olduğu ve tarımsal üretimin büyük ölçüde geleneksel yöntemlerle gerçekleştirilmesine rağmen kayda değer miktarda ürün elde edildiği belirtilmektedir. Ne var ki, bu üretimden doğan ekonomik gelirin halka yeterli ölçüde yansımadağı vurgulanmaktadır. İsmail Hakkı Bey, söz konusu tablonun sorumluları arasında bazı aşiret reisleri ile Hamidiye Alayları sonrasında da bölgesel nüfuzlarını muhafaza eden yerel güç odaklarını

göstermektedir. Raporda yer alan "*Devr-i Hamîdiye'nin yâdigârı olan Kürt alayları*" ifadesi, Hamidiye Alayları döneminde güç kazanan aşiret liderlerinin, II. Meşrutiyet yıllarında da etkilerini sürdürdüklerine işaret etmektedir.

İsmail Hakkı Bey'e göre söz konusu yerel güç sahipleri, halkın emek ve üretimini üzerinde fiilî bir denetim kurmakta, köylülerin elde ettiği mahsulün önemli bir kısmına el koyarak bir nevi sömürüye neden olmaktadır. Bununla birlikte, halkın bu düzene yönelik rahatsızlığının giderek arttığı ve mevcut uygulamalara karşı bir tepkinin oluşmaya başladığı da anlaşılmaktadır. Buna karşılık aşiret reisleri, sahip oldukları ekonomik ve toplumsal nüfuzu kaybetme endişesiyle halktaki bu uyanıştan rahatsızlık duymaktadır. İsmail Hakkı Bey, bu çevrelerin kendi çıkarlarını korumak amacıyla köylülerin arazi ve mülkiyet hakları üzerinde baskı kurmaya devam ettiklerini ileri sürmektedir.

Rapordan anlaşıldığı üzere, bölge halkı maruz kaldığı uygulamalardan rahatsız olmakla birlikte devletin kendilerini koruyabileceğine dair yeterli güven duymamaktadır. Bu durum, taşrada devlet otoritesinin etkinliği konusunda ciddi bir güven sorununun varlığına işaret etmektedir. İsmail Hakkı Bey'in değerlendirmeleri, II. Meşrutiyet döneminde gerçekleştirilen reformların taşrada başarıya ulaşabilmesi için yalnızca yasal düzenlemelerin yeterli olmadığını göstermektedir. Reformların hayata geçirilebilmesi, yerel güç odaklarının direncinin kırılmasına, devlet otoritesinin güçlendirilmesine ve halkın devlete duyduğu güvenin yeniden tesis edilmesine bağlı görülmektedir. Bu yönüyle rapor, II. Meşrutiyet reformlarının taşradaki uygulanma güçlüklerini ve merkezî otoritenin karşılaştığı yapısal engelleri ortaya koyan önemli bir kaynak niteliğindedir.

İsmail Hakkı Bey, kendisine sunulan yaklaşık yetmiş dilekçenin kırk beşinin arazi anlaşmazlıklarıyla ilgili olduğunu belirtmektedir. Ancak mevcut Osmanlı hukuk düzeninin bu ihtilafları çözmekte yetersiz kaldığını ifade etmektedir (İsmail Hakkı Bey, t.y., s. 55). Bu durum, taşrada modern hukuk usulleri ile yerleşik örfî uygulamalar arasında ciddi bir uyumsuzluk bulunduğunu ve devletin mülkiyet ilişkilerini düzenleme konusunda çeşitli güçlüklerle karşılaştığını göstermektedir. Aynı zamanda devletin taşrada mülkiyet güvenliğini tam anlamıyla sağlayamadığına da işaret etmektedir.

Eğitim meselesine de değinen İsmail Hakkı Bey, kazada yeni açılan bir ilkokul

ile bir ortaokul dışında ne kasaba merkezinde ne de köylerde herhangi bir eğitim kurumunun bulunmadığını belirtmektedir. Ona göre bölgenin cehaletten kurtulmasının yolu eğitim hizmetlerinin yaygınlaştırılmasından geçmektedir. Bu nedenle Maarif Nezâreti'nin 1327 yılı bütçe layihasını onaylayarak taşrada yeni mekteplerin inşasına başlaması gerektiğini savunmaktadır.

Kısacası Malazgirt'e ilişkin İsmail Hakkı Bey'in yaptığı bu değerlendirmeler, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde taşrada karşılaşılan yapısal sorunları açık biçimde ortaya koymaktadır. Arazi ihtilafları, eğitim yetersizliği, altyapı eksiklikleri, yerel güç odaklarının etkisi ve mali kaynakların sınırlılığı, modernleşme politikalarının uygulanmasını zorlaştırmıştır. Bu bakımdan İsmail Hakkı Bey'in raporları, II. Meşrutiyet döneminde merkezî idarenin reform programlarının taşrada neden istenilen ölçüde başarı sağlayamadığını göstermesi açısından önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Bununla birlikte raporlar, devletin modernleşme çabalarının yalnızca hukuki düzenlemelerle değil, eğitim, ulaşım, güvenlik ve yerel yönetim alanlarında gerçekleştirilecek kapsamlı dönüşümlerle desteklenmesi gerektiğine dair dönemin bir bürokratinin değerlendirmelerini de yansıtmaktadır.

2.5. Bulanık Kazası

İsmail Hakkı Bey, Bulanık kazasında da Malazgirt'e benzer idarî, sosyal ve ekonomik sorunların yaşandığına dikkat çekmektedir. Raporda kullandığı "*devr-i sâbık*" ifadesiyle II. Abdülhamid dönemini kastederek, bu dönemde bölge halkının hem memurların usulsüz uygulamalarından hem de yerel güç odaklarının baskılarından zarar gördüğünü ifade etmektedir. Ona göre aşiret reislerinin zorbalıkları ve kamu görevlilerinin yolsuzlukları karşısında bunalan halk, II. Meşrutiyet'in ilanını mevcut sorunların çözümü için bir umut olarak karşılamıştır. Ancak Meşrutiyet sonrasında beklenen iyileşmenin gerçekleşmemesi, halk arasında hayal kırıklığına yol açmıştır.

İsmail Hakkı Bey, bu durumun temel sebeplerinden birinin rejim değişikliğine rağmen taşradaki bürokratik kadroların ve yönetim anlayışının büyük ölçüde değişmeden kalması olduğunu düşünmektedir. Bu nedenle II. Meşrutiyet'in getirdiği yenilikler ve reformlar, taşrada beklenen ölçüde hissedilememiştir. Raporda ayrıca, Malazgirt'te olduğu gibi Bulanık mahkemelerinde de biriken dava dosyalarının önemli bir kısmının arazi anlaşmazlıklarından oluştuğu belirtilmektedir. Bu durum, bölgede

mülkiyet ilişkilerinin temel ihtilaf alanlarından biri olmaya devam ettiğini ve arazi meselesinin yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda idarî ve hukukî bir sorun niteliği taşıdığını göstermektedir.

Bulanık'a ilişkin bu değerlendirmeler, II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte ortaya çıkan reform beklentilerinin taşrada tam olarak karşılanamadığını ortaya koymaktadır. Aynı zamanda merkezî idarenin hukuk, adalet ve güvenlik alanlarındaki düzenlemelerinin yerel güç odakları, bürokratik alışkanlıklar ve yapısal sorunlar nedeniyle uygulamada çeşitli engellerle karşılaştığını göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

2.6. Muş Kazası

İsmail Hakkı Bey, Muş Ovası'nın, Murad Çayı ile Karasu arasında uzanan son derece verimli bir havza olduğunu belirtmektedir. Ancak bölgenin sahip olduğu tarımsal potansiyele rağmen halkın bu imkânlardan yalnızca kendi ihtiyaçlarını karşılayacak ölçüde yararlanabildiğini ifade etmektedir. Ona göre bunun başlıca nedenlerinden biri ulaşım altyapısının yetersizliğidir. Civar bölgelerle bağlantıyı sağlayacak yolların eksikliği, üreticilerin ürünlerini başka yerlere ulaştırmalarını zorlaştırmakta ve tarımsal üretimin ticari bir iş koluna dönüşmesini engellemektedir.

İsmail Hakkı Bey, Muş Ovası'nın sulanmasına yönelik proje hazırlamak üzere Nâfia Nezâreti tarafından görevlendirilen Mühendis Unciyan Efendi'yi de eleştirmektedir. Rapora göre Unciyan Efendi'nin bölgede yalnızca üç gün kaldığını, Murad Çayı çevresinde incelemelerde bulunmasına rağmen Karasu havzasına gitmediğini ve buna rağmen yaptığı çalışma karşılığında beş yüz lira ücret aldığını belirtmektedir. İsmail Hakkı Bey'e göre bu harcama, kamu kaynaklarının verimsiz kullanılmasına örnek teşkil etmektedir.

Ona göre söz konusu ödenek, Karasu üzerinde harap durumda bulunan köprü'nün tamirine tahsis edilmiş olsaydı bölgenin ulaşım sorunlarının çözümüne daha iyi bir katkı sağlayabilirdi. Özellikle ilkbahar aylarında su seviyesinin yükselmesi nedeniyle yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya kalan bu köprü'nün onarılması hem ulaşım hem de ekonomik faaliyetlerin yürütülmesi açısından daha faydalı olacaktır. Bu değerlendirmeler, İsmail Hakkı Bey'in devlet kaynaklarının bölgenin acil ve öncelikli ihtiyaçlarına göre kullanılmasını savunduğunu göstermektedir. Aynı zamanda rapor, II. Meşrutiyet döneminde taşradaki kalkınma politikalarının uygulanmasında

planlama, denetim ve kaynak tahsisi konularında yaşanan sorunlara da işaret etmektedir.

Muş'ta bir Alman tarafından okul, bir Rus tabip tarafından ise hastane açıldığını belirten İsmail Hakkı Bey, bu gelişmeleri dikkat çekici bulmaktadır. Yabancı şahıs ve kuruluşların eğitim ile sağlık alanlarında faaliyet göstermesi, Osmanlı Devleti'nin taşrada yeterince karşılayamadığı bazı sosyal hizmetlerin dış güçler tarafından üstlenilmeye çalışıldığını göstermektedir. Bu durum aynı zamanda yabancı devletlerin ve misyoner çevrelerinin bölgeye yönelik artan ilgisine göstermektedir. Dolayısıyla rapor, XX. yüzyılın başlarında Doğu Anadolu'da yabancı nüfuzunun, eğitim ve sağlık faaliyetleri aracılığıyla hissedilmeye başlandığını göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Bölgede görülen hayvan hastalıklarına da değinen İsmail Hakkı Bey, bu salgınlar nedeniyle beş ila sekiz bin arasında hayvanın telef olduğunu belirtmektedir. Orman ve Maâdin ve Ziraat Nezareti'nden talep edilen ilaç ve baytar desteğinin ya hiç sağlanamadığını ya da çok geç ulaştığını ifade etmektedir. Hayvancılığın bölge ekonomisindeki önemi dikkate alındığında bu durum ciddi ekonomik kayıplara yol açmıştır. İsmail Hakkı Bey'in aktardığı bu bilgiler, merkezî idarenin taşradaki krizlere müdahale kapasitesinin sınırlılıklarını ve kamu hizmetlerinin ulaştırılmasında yaşanan aksaklıkları ortaya koymaktadır.

İsmail Hakkı Bey, raporunun sonunda bölgenin gerçek ihtiyaçları ile mevcut idarî teşkilatlanma arasında bir uyumsuzluk bulunduğunu vurgulamaktadır. Bu nedenle tespit ettiği eksiklikleri ve çözüm önerilerini "*Noksanlarımız*" başlığı altında toplayarak Dâhiliye Nezâreti'ne sunmuştur. Bu bölüm, yalnızca Muş kazasının sorunlarını ortaya koymakla kalmamakta; aynı zamanda İsmail Hakkı Bey'in taşra yönetimine, kalkınmaya ve devlet hizmetlerinin örgütlenmesine ilişkin görüşlerini de yansıtmaktadır. Onun değerlendirmelerine göre, bölgenin temel meseleleri ulaşım, eğitim, sağlık, tarım ve idarî denetim alanlarında yoğunlaşmakta; bu sorunların çözümü ise kaynakların yerel ihtiyaçlar doğrultusunda planlı ve etkin bir şekilde kullanılmasına bağlı bulunmaktadır.

2.7. İsmail Hakkı Bey'in Noksan Gördükleri ve Çözüm Önerileri

İsmail Hakkı Bey, raporlarında görüşlerini ast-üst ilişkilerinin gerektirdiği nezaket ve tevazu çerçevesinde ifade etmeye özen göstermektedir. Ülkeyi büyük ve

bakıma muhtaç bir bahçeye, kendisini ise bu bahçenin eksiklerini görmeye çalışan acemi bir bahçıvana benzetmektedir. Zaman zaman kullandığı üslup ve ifadelere farklılıklar bulunabileceğini kabul etmekle birlikte, bütün değerlendirmelerinin temel amacının devletin ve ülkenin menfaatlerine hizmet etmek olduğunu vurgulamaktadır. Bu çerçevede Osmanlı idarî yapısında kökleşmiş ve gelenekselleşmiş olan hantallığı eleştiren İsmail Hakkı Bey, bir devlet adamının sistemdeki aksaklıkları giderebilmesi için öncelikle mevcut sistemi bütün yönleriyle tanınması ve anlaması gerektiğini savunmaktadır.

Yönetim hizmetlerini bir “*sanat*” olarak nitelendiren İsmail Hakkı Bey’e göre başarılı idarecilik, yalnızca teorik bilgiye sahip olmakla değil, bu bilgiyi şartlara uygun şekilde uygulayabilme maharetine sahip olmakla mümkündür. Bu düşünceden hareketle jandarma teşkilatını da eleştirmekte ve teşkilatın büyük ölçüde Avrupa ülkelerinin toplumsal şartları dikkate alınarak oluşturulduğunu belirtmektedir. Osmanlı Devleti’nin farklı bölgelerinin kendilerine özgü sosyal, kültürel ve ekonomik özelliklere sahip olduğunu vurgulayarak, özellikle Kürdistan ve Arabistan gibi bölgelerde Avrupa’da uygulanan idarî ve güvenlik modellerinin aynen uygulanmasını doğru bulmamaktadır.

İsmail Hakkı Bey’e göre bir subay veya memur, Avrupa’daki idarî sistemleri ne kadar iyi bilirse bilsin, görev yaptığı bölgenin toplumsal yapısını, ihtiyaçlarını ve insanların tanımadığı takdirde başarılı olamayacaktır. Nitekim Rumeli’de görev yapan bazı yabancı subayların kendi ülkelerindeki yöntemleri doğrudan uygulamaya çalışmaları da beklenen sonuçları vermemiştir. Bu nedenle asayiş ve güvenliğin sağlanabilmesi için öncelikle bölge halkının zihin dünyasının, sosyal yapısının ve psikolojik durumunun doğru biçimde analiz edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Ona göre devlet yönetimi masa başında değil, sahada gözlem yaparak ve mevcut şartları yerinde inceleyerek yürütülmelidir.

İsmail Hakkı Bey, reformların başarısını doğru teşhis ile ilişkilendirmektedir. Bu bağlamda devlet yönetimini bir hastalığın tedavisine benzetmekte; nasıl ki bir hastalığın tedavisi doğru teşhis olmadan mümkün değilse, idarî ve toplumsal sorunların da doğru analiz edilmeden çözülemeyeceğini ifade etmektedir. Mevcut durum tespit edilmeden ve gerçek ihtiyaçlar belirlenmeden gerçekleştirilecek reform girişimlerinin faydadan çok zarar getireceğini düşünmektedir. Ayrıca bu ilkenin

yalnızca güvenlik ve asayiş alanında değil, eğitim, bayındırlık, ekonomik kalkınma ve diğer kamu hizmetlerinde de geçerli olduğunu vurgulamaktadır.

Bu değerlendirmeler, İsmail Hakkı Bey'in yönetim anlayışının temelinde yerel şartlara uygun idare, o yerin kendine has özelliklerine göre karar alma, liyakat ve ihtiyaç odaklı reform anlayışının bulunduğunu göstermektedir. Onun görüşleri, II. Meşrutiyet döneminde yaygınlaşan merkezî reform düşüncesinin taşradaki uygulamalarına yönelik önemli eleştiriler içermekte ve ıslahatların ancak yerel gerçeklikler dikkate alınarak başarıya ulaşabileceğini savunmaktadır.

İsmail Hakkı Bey, Bitlis'te yapılacak ıslahatlar için bölgenin kendine özgü ihtiyaçları eğitim, güvenlik, bayındırlık gibi alanlarda ayrı ayrı analiz edilerek, yerel şartlara göre reform yapılması gerektiğini düşünmektedir. Merkezden dayatılan tek tip yönetim politikasına karşıdır. Bunun için Fransa örneğini vermektedir. *“Fransa'nın her yeri Fransa'dır.”* diyerek Fransa'nın her yerinin aynı şartlarda bulunduğu için her yerde aynı kanunların uygulanabilir olduğunu doğal karşıladığını belirtmektedir. Ancak Osmanlı Devleti için bu söz konusu değildir. Çünkü Osmanlı Devleti geniş bir alana yayılan bir coğrafyaya sahiptir. Her yerin farklı ihtiyaçları vardır. İsmail Hakkı Bey, Yemen'in Kürdistan'a ve bu ikisinin ise Arnavutluk'a benzemediğini ve dolayısıyla buraları aynı yönetim modeli ile yönetmenin doğru olmadığını, esnek ve ihtiyaca göre bir yönetim modeli esas alınması gerektiğini savunmaktadır.

Bitlis vilayetindeki jandarma teşkilatının yapısına da değinen İsmail Hakkı Bey, jandarma kadrolarının büyük ölçüde yerel unsurlardan oluştuğunu belirtmektedir. Ona göre bu durum, adlî vakaların tarafsız ve etkin bir şekilde soruşturulmasını güçleştirmektedir. Yaralama, hırsızlık ve cinayet gibi olaylarda akrabalık ilişkileri, aşiret bağları ve kişisel yakınlıkların devreye girmesi nedeniyle birçok olayın üzeri örtülmekte veya soruşturmalar sağlıklı bir şekilde yürütülememektedir. Bu sebeple İsmail Hakkı Bey, tarafgir davrandığını düşündüğü ve yeterli mesleki liyakate sahip olmayan personelin görevden uzaklaştırılarak yerlerine farklı bölgelerden memur ve jandarma görevlilerinin atanmasını önermektedir.

İsmail Hakkı Bey'in bu önerisi, onun kamu hizmetlerinde tarafsızlık ve liyakat ilkelerine verdiği önemi göstermektedir. Yerel aidiyetlerin ve sosyal bağların güvenlik hizmetlerinin yürütülmesinde sakıncalar doğurabileceğine dikkat çekerek, devlet otoritesinin ancak tarafsız bir idarî mekanizma aracılığıyla tesis edilebileceğini

savunmaktadır. Bu yönüyle değerlendirmeleri, günümüz modern kamu yönetiminde önem verilen tarafsızlık, profesyonellik ve kurumsal bağlılık ilkeleriyle benzerlik göstermektedir. Dolayısıyla İsmail Hakkı Bey'in tespitleri, Osmanlı taşra güvenlik teşkilatının işleyişine ilişkin bir reform önerisi olarak değerlendirilebilir.

İsmail Hakkı Bey, jandarma teşkilatı içerisindeki disiplinsizlik ve görev suiistimallerine ilişkin çarpıcı örnekler vermektedir. Bunlardan biri, jandarma üniforması taşımasına rağmen suçlular adına muhbirlik yaptığı belirtilen Mahmud isimli şahıstır. İsmail Hakkı Bey'e göre Mahmud, bir cinayet olayını soruşturmak amacıyla köye hareket eden jandarma birliğinin durumunu, önceden suçlulara haber vermiştir. Bunun sonucunda köye ulaşan jandarma müfrezesi silahlı saldırıya uğramış, üç asker hayatını kaybetmiş, iki asker ise yaralanmıştır. Bu olay, güvenlik teşkilatı içerisine sızan unsurların asayişin sağlanmasını nasıl güçleştirdiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Raporda aktarılan bir başka olayda ise hakkında yakalama kararı bulunan Şaki Ali Rami adlı kişinin saklandığı yer yetkililere bildirilmiş olmasına rağmen, kırk kişilik bir jandarma müfrezesinin iki ay boyunca farklı bölgelerde sonuçsuz aramalar yaptığı ve şahsı yakalayamadığı ifade edilmektedir. İsmail Hakkı Bey, bu durumu görevin ihmal edilmesi, teşkilat içindeki düzensizlik ve yerel ilişkilerin etkisiyle açıklamakta; güvenlik güçlerinin etkinliğini ciddi biçimde zedeleyen bir sorun olarak değerlendirmektedir.

İsmail Hakkı Bey, jandarma teşkilatı içerisinde görülen bu tür uygulamaları sert bir dille eleştirmekte ve suç işleyen görevlilere yönelik cezaların geciktirilmeden uygulanması gerektiğini savunmaktadır. Ona göre suç ile ceza arasındaki sürenin uzaması, kamu vicdanını zedelediği gibi suçun toplum tarafından sıradanlaştırılmasına da neden olmaktadır. Bu durum ise asayiş problemlerinin daha da derinleşmesine yol açmaktadır.

Söz konusu sorunların giderilmesine yönelik olarak İsmail Hakkı Bey dikkat çekici bir idarî reform önerisinde bulunmaktadır. Jandarma personeli hakkında yürütülecek soruşturmaların doğrudan valilik tarafından açılması ve disiplin cezalarının da yine valilik aracılığıyla uygulanması gerektiğini savunmaktadır. Mevcut sistemdeki yetki dağınıklığını ve karar alma süreçlerindeki karmaşıklığı “*taaddüd-i merci*” (çok başlılık) kavramıyla eleştirmektedir. Ona göre jandarma teşkilatı;

donanım, eğitim, terfi ve askerî görevler bakımından askerî makamlara bağlı olmalı, ancak mülkî ve adlî konularda valiliğin denetimi altında bulunmalıdır.

Bu değerlendirmeler, İsmail Hakkı Bey'in güvenlik sorunlarının çözümünü yalnızca personel sayısının artırılmasında değil, disiplin ve idarî yetkilerin açık biçimde tanımlanmasında gördüğünü ortaya koymaktadır. Aynı zamanda rapor, II. Meşrutiyet döneminde taşra güvenlik teşkilatının karşı karşıya bulunduğu yapısal sorunlara ve merkezî otoritenin bunları gidermeye yönelik arayışlarına ışık tutmaktadır.

İsmail Hakkı Bey, maarif alanına ilişkin değerlendirmelerinde Maarif Nezâreti'nin uyguladığı politikaların Bitlis vilayetinin gerçek ihtiyaçlarıyla örtüşmediğini belirtmektedir. Doğu ve Batı vilayetleri arasındaki gelişmişlik farklarına dikkat çekerek, İzmir ve Selanik gibi eğitim kurumlarının yaygınlaştığı bölgelerde maarif müfettişlerine ihtiyaç duyulmasını doğal karşılarken, Bitlis vilayetinde öncelikli sorunun denetim değil eğitim altyapısı olduğunu savunmaktadır. Ona göre Osmanlı Devleti'nin farklı sosyal, ekonomik ve kültürel şartlara sahip heterojen yapısı dikkate alınmadan geliştirilen standart uygulamalar, taşrada beklenen sonucu vermemektedir.

İsmail Hakkı Bey, birçok okulun cam ve çerçevesi dahi bulunmayacak derecede fizikî yetersizlikler içinde olduğunu belirtmekte, bu şartlar altında maarif müfettişlerine yüksek miktarda bütçe ayrılmasını doğru bulmamaktadır. Öncelikle okul binalarının tamir edilmesi, eğitim araç ve gereçlerinin temin edilmesi ve yeni mekteplerin açılması gerektiğini düşünmektedir. Ancak bu temel ihtiyaçlar karşılandıktan sonra denetim mekanizmasının güçlendirilmesinin anlam kazanacağını ifade etmektedir. Bu nedenle müfettiş kadrolarına ayrılan kaynağın okul yapım ve onarımına yönlendirilmesini önermektedir.

Vilayetteki Müslim ve gayrimüslim okullarında görev yapan öğretmenlerin toplam maaşlarının 18.000 kuruş olmasına karşılık, bu öğretmenleri denetleyecek müfettişler için 9.000 kuruş ödenek ayrılmasını da eleştirmektedir. İsmail Hakkı Bey'e göre mevcut şartlarda bu harcama eğitim hizmetlerinin geliştirilmesine katkı sağlamaktan uzaktır. Bu eleştirisini, okulu bulunmayan veya son derece yetersiz durumda olan bir bölgeye müfettiş atanmasını *“Ayakları çıplak kalan bir adamın başına sırma püsküllü serpuş takması”* şeklindeki dikkat çekici benzetmeyle ifade

etmektedir.

Bu değerlendirme, İsmail Hakkı Bey'in yönetim anlayışının temelinde ihtiyaç öncelikli kaynak kullanımı düşüncesinin bulunduğunu göstermektedir. Aynı zamanda söz konusu benzetme, Osmanlı modernleşme sürecinde merkezde tasarlanan bürokratik reformlarla taşranın gerçek ihtiyaçları arasındaki uyumsuzluğu ortaya koyan önemli bir eleştiri niteliğindedir. İsmail Hakkı Bey'e göre modernleşmenin başarısı, yeni kurumlar ve kadrolar oluşturmaktan ziyade, bölgenin gözle görülür ihtiyaçlarını karşılayacak uygulamaların hayata geçirilmesine bağlıdır. Bu bakımdan onun eleştirileri, II. Meşrutiyet döneminde reformların uygulanmasında karşılaşılan merkez-taşra gerilimini anlamak açısından önemli veriler sunmaktadır.

İsmail Hakkı Bey, Nâfia Nezâreti'ni özellikle ulaşım politikaları üzerinden eleştirmektedir. Bitlis vilayetinde yalnızca yaklaşık otuz kilometrelik şose yol bulunduğunu, mevcut yolların büyük bölümünün ise gerekli bakım ve onarım yapılmadığı için kullanılamaz hâle geldiğini belirtmektedir. Ona göre yeni yolların inşası kadar mevcut altyapının korunması da önemlidir. Ancak yolların bakımına yönelik yeterli kaynak ayrılmaması, yapılan yatırımların kısa sürede işlevsiz hâle gelmesine yol açmaktadır. İsmail Hakkı Bey'in bu eleştirileri, Osmanlı taşra yönetiminde altyapı anlayışının yeterince gelişmediğine işaret etmektedir.

İsmail Hakkı Bey, idarî meselelerin yanı sıra yönetim anlayışına ilişkin görüşlerini de ortaya koymaktadır. Ona göre başarılı bir yönetimin temel şartı, kişilere bağlı olmayan, belirli esas ve kurallara dayalı bir sistemin varlığıdır. Kurumsal ilkelere dayanmayan ve yöneticilerin şahsî inisiyatiflerine bırakılan uygulamalar kalıcı sonuçlar doğuramaz. Çünkü kişiler değiştğinde bu uygulamaların devamlılığı da tehlikeye girmektedir. Bu nedenle devlet idaresinin sağlam kurallar ve kurumsal mekanizmalar üzerine inşa edilmesi gerektiğini savunmaktadır.

İsmail Hakkı Bey, kurumsal esaslardan uzak ve kişisel tercihlerle yürütölen yönetim anlayışını, *“fırtınalı bir denizde rotasız biçimde ilerlemeye çalışan bir gemiye”* benzetmektedir. Bu benzetme, onun yönetimde istikrarı, kurumsallaşmayı ve sürekliliği esas aldığını göstermektedir. Dolayısıyla İsmail Hakkı Bey'in eleştirileri yalnızca Bitlis vilayetindeki sorunlara değil, Osmanlı Devleti'nin son dönem idarî yapısında gördüğü yapısal eksikliklere de yöneliktir. Bu yönüyle raporları, II. Meşrutiyet döneminde taşra idaresi, kurumsallaşma ve modern devlet anlayışına

ilişkin önemli fikirler içermektedir.

İsmail Hakkı Bey, bürokratik işlemlerde ve hükûmete iletilen taleplerin karşılanmasında yaşanan gecikmelerin devlete önemli mali yükler getirdiğini belirtmektedir. Ona göre kamu kurumlarında zamanında ve düşük maliyetle çözülebilecek birçok sorun, merkezden ödenek talep edilmesi ve bürokratik süreçlerin tamamlanmasının beklenmesi nedeniyle aylarca, hatta yıllarca çözümsüz kalmaktadır. Bu gecikmeler ise başlangıçta küçük masraflarla giderilebilecek eksikliklerin ilerleyen dönemlerde çok daha büyük maliyetlere yol açmasına neden olmaktadır. Bu durumu eleştiren İsmail Hakkı Bey, kamu yönetiminde zamanında müdahalenin ve hızlı karar almanın önemini vurgulamaktadır.

Bu görüşünü somut bir örnekle açıklayan İsmail Hakkı Bey, birkaç yıl önce yalnızca bin kuruş harcanarak onarılabilecek durumdaki bir askerî kışlaya gerekli ödeneğin verilmediğini, bu nedenle yapının zamanla harap hâle geldiğini belirtmektedir. Sonraki yıllarda aynı yapının misafirhane olarak kullanılabilmesi için yaklaşık yüz bin kuruşluk bir masraf gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre burada temel sorun mali kaynak yetersizliği değil, kaynakların zamanında ve doğru şekilde kullanılmamasıdır. Bu nedenle idaredeki isabetsiz kararların ve gecikmelerin devlet bütçesine doğrudan zarar verdiğini savunmaktadır.

İsmail Hakkı Bey, taşra yönetiminde görülen bürokratik gecikmelerin azaltılması amacıyla idarî teşkilata yönelik bazı reform önerileri de sunmaktadır. Bu çerçevede vilayet ile kaza arasındaki idarî kademelerden biri olan livaların kaldırılmasının yazışma süreçlerini hızlandıracaklarını düşünmektedir. Ona göre mülkî idaredeki çok kademeli yapı, karar alma ve uygulama süreçlerini gereksiz şekilde uzatmaktadır. Bu durumu “*kulağı ters taraftan tutmak*” deyiimiyle eleştirerek, daha kısa ve pratik bir yol varken işlemlerin bürokratik prosedürler nedeniyle gereğinden fazla uzatıldığını ifade etmektedir.

Benzer şekilde tahrirat kalemlerinin işleyişini de eleştiren İsmail Hakkı Bey, alt makamlardan gelen yazıların çoğu zaman herhangi bir değerlendirmeye tabi tutulmaksızın üst makamlara aynen iletildiğini, bunun ise faydasız bir kırtasiyecilikten ibaret olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle idarî şubelerin yazışmalarının doğrudan vali veya mutasarrıflıklara gönderilmesini, aradaki tahrirat kalemlerinin ise kaldırılmasını önermektedir. Böylece bürokratik işlemlerin sadeleşeceğini, karar alma

süreçlerinin hızlanacağını ve önemli ölçüde zaman tasarrufu sağlanacağını düşünmektedir.

Bu değerlendirmeler, İsmail Hakkı Bey'in yönetim anlayışında etkinlik, hız, kurumsal verimlilik ve kaynakların yerinde kullanımı ilkelerinin önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Aynı zamanda onun eleştirileri, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde merkezî bürokrasinin aşırı kademeli yapısı ile taşranın acil ihtiyaçları arasındaki uyumsuzluğa işaret etmektedir. Bu yönüyle İsmail Hakkı Bey'in önerileri, yalnızca Bitlis vilayetine özgü çözüm arayışları değil, Osmanlı idarî yapısının daha verimli hâle getirilmesine yönelik kurumsal reform önerileri olarak da değerlendirilebilir.

İsmail Hakkı Bey, idare meclislerine ilişkin değerlendirmelerinde, bu kurumların kuruluş amaçlarının taşradaki yolsuzlukları ve usulsüzlükleri denetlemek olduğunu, ancak zamanla bu işlevlerini büyük ölçüde kaybettiklerini ileri sürmektedir. Ona göre idare meclisleri, karar alma süreçlerine gerçek anlamda katkı sunan denetim mekanizmaları olmaktan ziyade, alınan kararları onaylayan şekli kurumlara dönüşmüştür. Hatta taşrada yolsuzlukları önlemek yerine, nüfuz sahibi kişilerin menfaatlerini koruyan ve usulsüz uygulamalarına zemin hazırlayan yapılar hâline geldiklerini düşünmektedir. Özellikle aşar vergisinin toplandığı dönemlerde meclis üyelerinin şahsî çıkarlarını korumak amacıyla çeşitli usulsüzlüklere başvurduklarını belirtmekte ve bu sebeple idare meclislerinin mevcut yapılarıyla faydadan çok zarar ürettiklerini savunmaktadır. Bu nedenle söz konusu meclislerin kaldırılmasını veya işlevlerinin köklü biçimde yeniden düzenlenmesini gerekli görmektedir.

İsmail Hakkı Bey'e göre devlet idaresinin başarısı, öncelikle ekonomik kalkınmanın sağlanmasına bağlıdır. Bu bağlamda kaynakların ihtiyaçlar doğrultusunda ve belirli bir öncelik sırasına göre kullanılması gerektiğini savunmaktadır. Yol ve köprü gibi temel altyapı eksiklikleri giderilmeden mektepler açılmasını yahut yeterli eğitim kurumu bulunmayan bir vilayete müfettiş kadroları tahsis edilmesini isabetsiz politikalar olarak değerlendirmektedir. Ona göre hükûmetin öncelikli görevi emniyet ve asayiş sağlamak, ardından ulaşım altyapısını geliştirmek, daha sonra ise eğitim hizmetlerini yaygınlaştırmaktır. Bu temel unsurların bir araya gelmesiyle tarımın, ticaretin ve sanayinin doğal bir gelişim sürecine gireceğini düşünmektedir.

İsmail Hakkı Bey, Dâhiliye Nezâreti'ne sunduğu raporlarda bütün bu görüşlerini bir devlet görevlisi ve vatan evladı sorumluluğuyla kaleme aldığını ifade etmektedir. Devlete ve millete duyduğu bağlılığı vurgulayarak, Osmanlı Devleti'nin geleceğinin ancak görev ve sorumlulukların liyakatle yerine getirilmesiyle güvence altına alınabileceğini savunmaktadır. Bu yönüyle raporları yalnızca Bitlis vilayetinin sorunlarını ortaya koyan idarî belgeler değil, aynı zamanda II. Meşrutiyet döneminde taşra yönetimi, kalkınma, bürokrasi ve devlet anlayışına dair önemli fikirler içeren siyasal ve idarî değerlendirmeler niteliği taşımaktadır.

2.8. Doğu Vilayetleri Meselesi

İsmail Hakkı Bey, Osmanlı Devleti ile İran üzerinde XX. yüzyılın başlarında hissedilen Rus baskısını ayrıntılı biçimde ele alarak Dâhiliye Nezâreti'ne sunmuştur. Ona göre Rusya, İran üzerindeki nüfuzunu artırmak amacıyla siyasi ve ekonomik baskı uygulamakta, bu süreçte uluslararası hukuk ve devletlerarası teamülleri göz ardı ederek hareket etmektedir. Rus dış politikasını güç merkezli bir anlayış üzerine kurduğunu düşünen İsmail Hakkı Bey, bu yaklaşımı *“hüküm güçlü olanındır”* düşüncesiyle açıklamaktadır.

Raporunda geçmişteki İran ile kendi dönemindeki İran'ı karşılaştıran İsmail Hakkı Bey, bir zamanlar bölgenin en güçlü ve ihtişamlı devletlerinden biri olan İran'ın Rus nüfuzu karşısında zor durumda kaldığını belirtmektedir. Bu karşılaştırma üzerinden Osmanlı Devleti için de çeşitli sonuçlar çıkarmaya çalışmakta ve dış baskılar karşısında devletin güçlü ve dikkatli bir siyaset takip etmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

İsmail Hakkı Bey, mevcut şartlar altında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında belirli bir güç dengesinin bulunduğunu düşünmektedir. Bu nedenle Rusya'yı kısa vadede Osmanlı Devleti için doğrudan bir tehdit olarak görmemekle birlikte, gelecekte bu dengenin nasıl değişeceğinin öngörülemeyeceğini ifade etmektedir. Bu sebeple Osmanlı yöneticilerinin Rus siyasetini yakından takip etmelerini, sınır bölgelerinde meydana gelen gelişmeleri dikkatle değerlendirmelerini ve muhtemel tehlikelere karşı hazırlıklı olmalarını gerekli görmektedir.

Raporda ayrıca Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetlerinde oluşturduğu psikolojik etkiler üzerinde de durulmaktadır. İsmail Hakkı Bey'e göre Rus nüfuzu ve propagandası, bölgede yaşayan halk arasında çeşitli endişelerin ortaya çıkmasına

neden olmaktadır. Bunun yanında Rusya'nın, Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarında güçlü ve idareetli idareciler yerine zayıf yöneticilerin görev yapmasını kendi çıkarlarına daha uygun gördüğünü ileri sürmektedir. Böylece hem İran hem de Osmanlı'nın doğu vilayetleri üzerindeki etkisini artırmayı amaçladığını düşünmektedir.

İsmail Hakkı Bey, Osmanlı Devleti'nin İran'ın yaşadığı tecrübelerden ders çıkarması gerektiğini savunmakta ve devletin dış tehditlere karşı sürekli teyakkuz hâlinde bulunmasının zorunlu olduğunu belirtmektedir. Bu yönüyle rapor, yalnızca Rusya'ya ilişkin bir dış politika değerlendirmesi değil, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin sınır güvenliği, istihbarat faaliyetleri ve doğu vilayetlerindeki idarî yapıya ilişkin kaygılarını da yansıtmaktadır.

İsmail Hakkı Bey, Osmanlı Devleti'nin, Rusya'nın bölgedeki faaliyetlerine karşı tedbir almasının ve kışkırtmalara karşı direnç göstermesinin Rus yönetiminde rahatsızlık yarattığını belirtmektedir. Bu nedenle Rusya'dan uzlaşmacı ve iyi niyetli bir politika beklemenin gerçekçi olmadığını düşünmektedir. Ona göre Rusya, bölgedeki hak ve hukuku gözetmekten ziyade kendi siyasî ve stratejik çıkarları doğrultusunda hareket etmekte, bu nedenle Osmanlı Devleti'nin uzlaşma ve barış temelli girişimleri çoğu zaman karşılıksız kalmaktadır.

İsmail Hakkı Bey, Rusların Hoy, Urmiye ve Savuçbulak hattı gerisinde gerçekleştirdikleri askerî faaliyetleri sert bir dille eleştirmekte ve bu gelişmeleri insanlık adına utanç verici hadiseler olarak değerlendirmektedir. Buna karşılık Osmanlı Devleti'nin idaresi altındaki bölgelerde güvenlik ve huzurun korunmasının, İran kamuoyunda da olumlu bir etki yarattığını ileri sürmektedir. Ayrıca Osmanlı Devleti ile İran arasında zaman zaman ortaya çıkan sınır ihtilaflarının arkasında Rusya'nın etkisinin bulunduğunu düşünmekte ve bu tür anlaşmazlıkların sona erdirilebilmesi için Osmanlı-İran sınırının kesin biçimde tespit edilerek belirlenmesi gerektiğini savunmaktadır.

İsmail Hakkı Bey, 31 Ağustos 1907 tarihli İngiliz-Rus Antlaşması ile İran'ın iki devlet arasında nüfuz bölgelerine ayrılmasının bölgedeki siyasî dengeleri önemli ölçüde değiştirdiğini belirtmektedir. Ona göre bu gelişme, yalnızca İran'ın bağımsız hareket alanını daraltmakla kalmamış, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarına ilişkin güvenlik kaygılarını da artırmıştır. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin

temel görevinin doğu vilayetlerinde hukuk düzenini korumak, emniyet ve asayişî sağlamak ve merkezî otoriteyi güçlendirmek olduğunu vurgulamaktadır.

Bu değerlendirmeler, İsmail Hakkı Bey'in Rusya'yı yalnızca dış politik bir rakip olarak değil, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin sınır güvenliğini ve iç istikrarını tehdit eden bir unsur olarak gördüğünü ortaya koymaktadır. Raporlar, II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı bürokrasisinin doğu sınırlarına ilişkin güvenlik algısını, Rus nüfuzuna dair kaygılarını ve bölgede hissedilen kuşatılmışlık duygusunu yansıtmaları bakımından önemli tarihî kaynak niteliğindedir. İsmail Hakkı Bey'e göre Rusya'nın uluslararası hukuka riayet ederek İran'ın iç işlerine müdahaleden vazgeçmesi bölgesel istikrar açısından gerekli bir adımdır; aksi takdirde İran üzerindeki nüfuz mücadelesinin Osmanlı Devleti'nin egemenlik ve güvenlik menfaatlerini de tehdit edeceği düşünülmektedir.

XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın İran'a bağlı bir vilayet ve merkezinin Tebriz olduğunu belirten İsmail Hakkı Bey, bu bölgenin hem Osmanlı Devleti'ne hem de Rusya'ya komşu olması nedeniyle önemli bir askerî ve stratejik konuma sahip olduğunu vurgulamaktadır. Tebriz'i *“yalnız İran'ın değil, belki bütün Asya'nın en güzel yerlerinden biri”* olarak nitelendiren İsmail Hakkı Bey, bölgenin tarımsal verimliliğini, yeraltı zenginliklerini ve elverişli iklim şartlarını övgüyle anlatarak Azerbaycan'ın parlak bir iktisadî geleceğe sahip olduğunu ifade etmektedir.

Özellikle Urmiye ve çevresindeki yüksek tarımsal üretim kapasitesine dayanan Osmanlı sınırının Rusya açısından dikkatle takip edilen bir bölge olduğunu belirtmektedir. Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti açısından taşıdığı tarihî öneme değinen İsmail Hakkı Bey, Sokullu Mehmed Paşa döneminde Don ve Volga nehirlerini bir kanalla birleştirerek, Karadeniz'i Hazar Denizi'ne bağlama düşüncesinin temelinde Türkistan ve Hindistan istikametinde nüfuz alanı oluşturma hedefinin bulunduğunu ifade etmektedir. Ancak XX. yüzyılın uluslararası şartlarında, İngiltere ve Rusya gibi büyük güçlerin bölgede artan nüfuzları nedeniyle bu tür projelerin gerçekleştirilmesinin artık mümkün olmadığını belirtmektedir.

İsmail Hakkı Bey'e göre Azerbaycan, Osmanlı Devleti'nin Türkistan coğrafyasıyla doğrudan temas kurabilmesi açısından stratejik bir geçiş sahası niteliğindedir. Bununla birlikte 1907 tarihli İngiliz-Rus Antlaşması ile İran'ın nüfuz bölgelerine ayrılmış olması, bu tür hedeflerin önündeki en önemli engellerden biridir.

Bu nedenle Azerbaycan meselesini yalnızca bölgesel bir sorun olarak değil, uluslararası güç dengeleri çerçevesinde değerlendirmektedir.

Bu değerlendirmeler, İsmail Hakkı Bey'in yalnızca taşra idaresi ve yerel sorunlarla ilgilenen bir bürokrat olmadığını, aynı zamanda uluslararası gelişmeleri yakından takip eden ve bunları Osmanlı Devleti'nin stratejik çıkarları açısından yorumlayan bir devlet adamı olduğunu göstermektedir. Raporları, Osmanlı bürokrasisinin XX. yüzyılın başlarında Kafkasya, İran ve Türkistan coğrafyasına yönelik bakışını ortaya koymasının yanı sıra, dönemin uluslararası rekabet ortamının Osmanlı karar vericileri tarafından nasıl algılandığını anlamak açısından da önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Özellikle bu değerlendirmeler, Osmanlı yöneticilerinin yalnızca coğrafi ve askerî unsurları değil, büyük devletler arasındaki diplomatik ilişkileri, nüfuz mücadelelerini ve uluslararası güç dengelerini de dikkate aldıklarını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

İsmail Hakkı Bey, Osmanlı Devleti'nin "*İttihad-ı İslam*" düşüncesini Türkistan ve Hindistan coğrafyasında canlandırma arzusuna değinmekle birlikte, asıl önceliğin sınır güvenliğinin sağlanması olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre Doğu vilayetlerindeki siyasî gelişmeler giderek daha endişe verici bir hâl almakta ve bu durum Osmanlı Devleti'ni yeni tedbirler almaya zorlamaktadır. Bu çerçevede Azerbaycan ve Hazar havzasında güç kazanacak bir İslami dayanışmanın yalnızca dinî veya siyasî bir ideal değil, aynı zamanda jeostratejik bir unsur olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşünmektedir. İsmail Hakkı Bey'e göre böyle bir oluşum, Hindistan'a uzanan sömürge yollarının güvenliğini korumaya çalışan İngiltere üzerinde caydırıcı bir etki meydana getirebilir ve İngiliz siyaset çevrelerinde kaygı yaratabilir.

Bu değerlendirmeler, İsmail Hakkı Bey'in sınır güvenliği meselesine yalnızca askerî bir perspektiften değil, diplomatik ve jeopolitik bir bakış açısıyla da yaklaştığını göstermektedir. Nitekim raporlarında Dâhiliye Nezâreti'ne sunduğu öneriler, Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarında ortaya çıkabilecek tehditlere karşı siyasî ve stratejik tedbirler geliştirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

İsmail Hakkı Bey, İran'ın geçmişte olduğu gibi güçlü ve istikrarlı bir Şii devleti olarak varlığını sürdürmesi hâlinde Osmanlı Devleti ile arasında doğal bir güç dengesi oluşabileceğini düşünmektedir. Ona göre böyle bir durumda İngiltere ve Rusya'nın bölgedeki nüfuz mücadelelerinde aynı ölçüde başarılı olmaları mümkün olmayacaktı.

Ancak İran'ın siyasî ve askerî bakımdan zayıflaması, büyük güçlerin müdahalelerine elverişli bir ortam meydana getirmiştir. Bu durumun aynı zamanda Osmanlı Devleti ile İran arasında ortak tehditlere dayalı bir kader birliği oluşturduğunu da belirtmektedir.

İran'daki mezhep temelli çatışmalara da değinen İsmail Hakkı Bey, Sünni-Şii ayrışmasının devletin siyasî ve askerî yapısını olumsuz etkilediğini ifade etmektedir. Ona göre iç bölünmeler ve mezhep merkezli mücadeleler, İran'ın dış müdahalelere karşı direncini azaltmış ve ülkeyi yabancı nüfuzuna daha açık hâle getirmiştir. Bu değerlendirmeler, İsmail Hakkı Bey'in güçlü bir devletin varlığını yalnızca askerî kapasiteye değil, aynı zamanda toplumsal birlik, siyasî istikrar ve dış müdahalelere karşı durabilen bir idarî yapıya bağladığını göstermektedir. Bu yönüyle raporları, Osmanlı bürokrasisinin XX. yüzyıl başlarında İran, Kafkasya ve Doğu vilayetlerine ilişkin güvenlik algısını yansıtan önemli kaynaklar arasında yer almaktadır.

2.9. Askerî Mülahazalar

Bu bölümde İsmail Hakkı Bey, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında meydana gelebilecek muhtemel bir savaşta Rus ordusunun takip edebileceği stratejileri değerlendirmekte ve bu konudaki görüşlerini Dâhiliye Nezâreti'ne sunmaktadır. Amacı, Rusya'nın olası askerî hamlelerini önceden tahmin ederek Osmanlı Devleti'nin gerekli tedbirleri zamanında almasına katkıda bulunmaktır. Bu yönüyle rapor, yalnızca idarî bir değerlendirme değil, aynı zamanda stratejik ve istihbarî bir analiz niteliği taşımaktadır.

İsmail Hakkı Bey'e göre Rusya'nın bölgedeki coğrafi hareket alanı belirli hatlarla sınırlıdır ve bu durum Rus ordusunun harekât kabiliyetini kısmen daraltmaktadır. Ona göre Osmanlı kuvvetleri etkin bir şekilde sevk ve idare edilebilirse Rus ilerleyişi Erzurum önlerinde durdurulabilir. Böyle bir durumda Bitlis, Van, Diyarbakır ve Musul bölgelerinden sevk edilecek takviye birlikler aracılığıyla Rus ordusunun sol kanadına taarruz düzenlenmesi mümkün olabilecektir. İsmail Hakkı Bey, bu tür bir askerî başarının yalnızca cephe hattını etkilemekle kalmayacağını; aynı zamanda Kafkasya ve Azerbaycan'da Rus idaresine karşı ayaklanmaların ortaya çıkmasına zemin hazırlayabileceğini düşünmektedir. Böyle bir gelişme ise Rus ordusunu hem askerî hem de siyasi bakımdan zor durumda bırakabilecektir.

Bununla birlikte İsmail Hakkı Bey, Rus askerî makamlarının da bu ihtimalleri

öngördüğünü ve gerekli tedbirleri almaya çalıştığını belirtmektedir. Ona göre olası bir savaşta Rus kuvvetleri iki ayrı harekât eksenini üzerinden hareket edecektir. Bir taraftan Erzurum cephesine yoğunlaşırken, diğer taraftan Van, Bitlis, Diyarbakır ve Musul yönlerinden gelebilecek tehditleri bertaraf etmeye çalışacaktır. Bu değerlendirme, İsmail Hakkı Bey'in Rus ordusunu küçümsemeyen, aksine rakibin kapasitesini ve geçmiş tecrübelerini dikkate alan gerçekçi bir yaklaşım benimsediğini göstermektedir. Nitekim Rusların geçmiş savaşlardan ders çıkardıklarını ve aynı hataları tekrarlamamak için yeni stratejiler geliştirdiklerini de özellikle vurgulamaktadır.

İsmail Hakkı Bey'e göre Rusların temel hedeflerinden biri, Kürdistan coğrafyasının meydana getirdiği askerî ve stratejik bütünlüğü parçalamaktır. Bu amaçla Bayezid (Doğubayazıt) hattından ilerleyerek Erzurum'u bir tarafta bırakırken, Van, Bitlis, Diyarbakır ve Musul bölgelerinin birbirleriyle olan irtibatını zayıflatmayı hedefleyebileceklerini düşünmektedir. Böylece Doğu Anadolu'daki askerî dayanışmanın kırılması ve Osmanlı savunmasının parçalanması amaçlanacaktır.

Bu değerlendirmeler, İsmail Hakkı Bey'in Rus stratejisinin merkezinde bölgesel güç unsurlarını birbirinden tecrit etme düşüncesinin bulunduğunu kabul ettiğini göstermektedir. Nitekim onun analizlerinde Rusya'nın yalnızca askerî üstünlük sağlamaya değil, aynı zamanda bölgesel birlik ve dayanışmayı zayıflatmaya yönelik bir politika izlediği anlaşılmaktadır. Bu yönüyle rapor, Rusya'nın Doğu Anadolu'ya yönelik muhtemel askerî stratejilerinin Osmanlı bürokrasisi tarafından nasıl algılandığını göstermesi bakımından önemlidir.

İsmail Hakkı Bey, İran topraklarında bulunan Urmiye ve Hoy şehirlerinin stratejik önemine dikkat çekerek, Rusya'nın bölgedeki hedeflerine ulaşabilmesi için bu merkezleri kontrol altına almasının gerekli olduğunu belirtmektedir. Ona göre Rus ordusu, yalnızca askerî kuvvetine dayanmayacak; aynı zamanda bölgedeki aşiret liderlerini baskı, nüfuz ve çeşitli vaatler yoluyla kendi yanına çekmeye çalışacaktır. Bu durum, İsmail Hakkı Bey'in olası bir Osmanlı-Rus savaşını yalnızca askerî bir mücadele olarak değil, aynı zamanda siyasî ve psikolojik boyutları olan bir nüfuz mücadelesi şeklinde değerlendirdiğini göstermektedir.

İsmail Hakkı Bey'e göre Rus kuvvetlerinin Doğubayazıt hattı üzerinden ilerleyerek Murad Vadisi vasıtasıyla Harput ve Diyarbakır'a ulaşabilmeleri için Çapakçur (Bingöl) Boğazı gibi zorlu geçitleri aşmaları gerekecektir. Bu güzergâhın

hem coğrafi şartları hem de savunmaya elverişli yapısı nedeniyle Rus ordusuna önemli kayıplar verdirebileceğini düşünmektedir. Bu nedenle Rus askerî planlamasının söz konusu güçlükleri dikkate alacağını ve olası bir savaşta Murad Vadisi hattından ziyade Zab-ı Kebir (Büyük Zap) Vadisi üzerinden Cizre, Siirt ve Diyarbakır istikametine yönelmeyi tercih edebileceğini ileri sürmektedir.

İsmail Hakkı Bey'e göre Rus ordusunun bu hattı tercih etmesi durumunda daha az direnişle karşılaşması ve ilerleme kabiliyetini artırması mümkün olabilecektir. Hatta böyle bir harekâtın Halep istikametine kadar uzanabilecek sonuçlar doğurabileceğini düşünmektedir. Bu senaryonun gerçekleşmesi hâlinde Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu'daki toprakları ile Anadolu arasındaki bağlantının ciddi şekilde tehlikeye gireceği değerlendirmesinde bulunmaktadır. Bu nedenle Rusya'nın Doğu vilayetlerine yönelik ilgisini yalnızca sınır güvenliği meselesi olarak değil, Osmanlı Devleti'nin askerî, siyasî ve coğrafi bütünlüğünü hedef alan daha geniş kapsamlı bir stratejinin parçası olarak yorumlamaktadır.

Bu değerlendirmeler, İsmail Hakkı Bey'in savaşın sonucunu yalnızca cephedeki askerî güce bağlı görmediğini, coğrafi şartlar, aşiretlerin tutumu, ulaşım güzergâhları ve bölgesel nüfuz mücadeleleri gibi unsurları da dikkate aldığını göstermektedir. Dolayısıyla raporları, Osmanlı bürokrasisinin XX. yüzyılın başlarında Rus tehdidini nasıl algıladığını ve muhtemel bir savaş senaryosunu hangi stratejik değişkenler üzerinden değerlendirdiğini ortaya koyan önemli kaynaklar arasında yer almaktadır.

İsmail Hakkı Bey, Rusya'nın Culfa'ya kadar ulaşan demiryolu hattını daha güneye uzatma çabasının temelinde Hoy ve Urmiye'nin stratejik önemi bulunduğunu düşünmektedir. Bu görüşünü desteklemek amacıyla dönemin önemli Rus gazetelerinden **Novoye Vremya**'da Urmiye bölgesinin Rusya için bir "*hayat düğümü*" olarak nitelendirildiğini de aktarmaktadır. Ona göre Rusya, yalnızca askerî araçlarla değil, dinî ve toplumsal nüfuz kanallarıyla da bölgede etkinlik kurmaya çalışmaktadır. Nitekim son dönemde Rusların Urmiye'deki Nasturi ve Keldani dinî liderleri aracılığıyla Çölemerik (Yüksekova) ve çevresinde nüfuz tesis etmeye çalıştıklarını belirtmektedir.

İsmail Hakkı Bey, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne yönelik itham ve şikâyetlerini değerlendirirken bunları La Fontaine'in "*Kurt ile Kuzu*" masalına benzetmektedir. Bu benzetmeyle Rusya'nın, kendi siyasî emellerini meşrulaştırmak amacıyla çeşitli

bahaneler ürettiğini ve Osmanlı Devleti'ni haksız göstermeye çalıştığını ifade etmektedir. Güçlünün, haklıyı suçlu göstermesini ele alan bu masala yaptığı atıf, İsmail Hakkı Bey'in Rus politikasını nasıl algıladığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

İsmail Hakkı Bey'e göre Rusya'nın asıl hedeflerinden biri, Kürdistan coğrafyasında nüfuzunu artırarak gelecekte yaşanabilecek büyük bir askerî çatışma için uygun şartlar oluşturmaktır. Bu nedenle bölgedeki siyasî, askerî ve toplumsal gelişmelerin dikkatle takip edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Askerî mülahazalarına ilişkin raporunu sonlandırırken, Osmanlı Devleti'nin doğu sınır bölgelerinde daha kapsamlı inceleme ve araştırmalar yürütmesinin zorunlu olduğunu vurgulamakta; sınır vilayetlerinden gelen raporlar ile istihbarat bilgilerinin dikkatle değerlendirilmesini önermektedir. Ayrıca olası bir Osmanlı-Rus savaşına karşı askerî ve idarî hazırlıkların zamanında yapılmasının devletin güvenliği açısından hayati önem taşıdığını belirtmektedir.

Bu değerlendirmeler, İsmail Hakkı Bey'in Rus tehdidini yalnızca sınır hattında ortaya çıkan askerî bir mesele olarak görmediğini, aynı zamanda demiryolları, yerel nüfuz ağları, dinî unsurlar ve propaganda faaliyetlerini de kapsayan çok boyutlu bir güvenlik sorunu olarak değerlendirdiğini göstermektedir. Bu yönüyle raporları, Osmanlı bürokrasisinin XX. yüzyılın başlarında Rusya'nın bölgedeki faaliyetlerini nasıl algıladığını ve sınır güvenliğini hangi unsurlar üzerinden değerlendirdiğini ortaya koyan önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Özellikle istihbarat toplama, sınır yönetimi ve yerel unsurların dış politika üzerindeki etkisine yaptığı vurgu, İsmail Hakkı Bey'in dönemin birçok taşra yöneticisinden daha kapsamlı bir stratejik bakış açısına sahip olduğunu göstermektedir.

2.10. Mülkiye Teşkilatı

İsmail Hakkı Bey, bu başlık altında kaleme aldığı raporlarında XX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin sınır güvenliği çerçevesinde taşradaki idarî ve askerî yapılanmayı, aşiret ilişkilerini, nüfus yapısını ve dinî-mezhebî durumu ele almaktadır. Özellikle Van vilayetine bağlı kazalar üzerinden yaptığı değerlendirmelerde bölgenin toplumsal ve siyasî özelliklerini ayrıntılı biçimde incelemektedir. Bölge halkının dinî bağlılığının güçlü olduğunu belirtmekle birlikte, bazı aşiret çevrelerinde yağma ve talan kültürünün yaygınlık gösterdiğini, çok eşliliğin ise sık rastlanan bir uygulama

olduğunu ifade etmektedir.

İsmail Hakkı Bey'e göre, sınır güvenliğinin etkin biçimde sağlanabilmesi için bölgedeki aşiretlerden askerî bakımdan yararlanılması gerekmektedir. Bu doğrultuda mevcut birliklerin yanında yeni askerî bölüklerin kurulmasını önermekte, hatta raporunda bu birliklerin teşkil edilebileceği aşiretleri ve bölgeleri ayrıntılı biçimde sıralamaktadır. Böylece yerel insan kaynağının devletin güvenlik politikalarıyla bütünleştirilmesini amaçlamaktadır.

Bölge halkının II. Abdülhamid döneminde yaşanan kötü idare uygulamaları nedeniyle bir süre devlete karşı kırgınlık duyduğunu belirten İsmail Hakkı Bey, II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığın yeniden güçlenmeye başladığını ifade etmektedir. Ayrıca halkın, İran'daki siyasî istikrarsızlığı yakından takip ettiğini ve İran idaresi altına girme ihtimalinden kaygı duyduğunu da vurgulamaktadır. Ona göre bu durum, Osmanlı Devleti'nin bölgede hâlen önemli bir meşruiyet ve güven kaynağı olarak görüldüğünü göstermektedir.

Bu değerlendirmeler, İsmail Hakkı Bey'in sınır güvenliğini yalnızca askerî tedbirlerle açıklamadığını, güvenlik ile halkın devlete bağlılığı arasındaki ilişkiye de önem verdiğini ortaya koymaktadır. Nitekim önerdiği askerî teşkilatlanma modeli, yerel halkın desteğine dayanan ve bölgenin sosyolojik gerçekliklerini dikkate alan bir anlayışa dayanmaktadır. Bu yönüyle raporlar, II. Meşrutiyet döneminde doğu sınırlarının korunmasında askerî güç kadar halk desteğinin ve siyasî meşruiyetin de önemli unsurlar olarak görüldüğünü göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Raporlarda Abdürrezzak isimli bir şahsın bölgede yürüttüğü faaliyetlere de yer verilmektedir. İsmail Hakkı Bey'e göre Abdürrezzak, halka çeşitli hediyeler dağıtmak ve mektuplar göndermek suretiyle kendisine taraftar kazanmaya çalışmaktadır. Bu faaliyetlerdeki en önemli destekçilerinden birinin Simko olduğu da belirtilmektedir. Ele geçirilen mektupların incelenmesi sonucunda, Abdürrezzak'ın, İttihat ve Terakki mensupları ile devlet ileri gelenleri hakkında “*gâvur*” ve “*farmason*” gibi ifadeler kullandığı görülmektedir. İsmail Hakkı Bey, bu söylemlerin bölgedeki aşiret reisleri ve halkın dinî hassasiyetlerini kullanarak Osmanlı Devleti aleyhine bir propaganda zemini oluşturmayı amaçladığını düşünmektedir.

Abdürrezzak'ın yazışmalarında yer alan “*emrediyorum*”, “*Emiriniz*” gibi ifadeleri ve kullandığı imzaları değerlendiren İsmail Hakkı Bey, onun bir tür

“*Kürdistan Emareti*” kurma hedefi taşıdığı kanaatini taşımaktadır. Ayrıca raporda yer alan istihbarat bilgilerine göre Abdürrezzak’ın faaliyetlerinin Rusya tarafından maddi ve manevi olarak desteklendiği, Hoy ve Urmiye çevresindeki Rus konsolosluklarıyla temas hâlinde bulunduğu ileri sürülmektedir.

Bu değerlendirmeler, Osmanlı Devleti’nin son döneminde doğu sınırlarında güvenlik meselesinin yalnızca askerî bir sorun olarak görülmediğini, aynı zamanda propaganda faaliyetleri, dış müdahaleler, aşiret ilişkileri ve istihbarat mücadeleleriyle iç içe geçtiğini göstermektedir. İsmail Hakkı Bey’in raporları, özellikle Rus nüfuzu, sınır bölgelerindeki ayrılıkçı faaliyetler ve yerel aktörlerin uluslararası güçlerle ilişkileri konusunda Osmanlı bürokrasisinin taşıdığı kaygıları yansıtmaları bakımından önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Ayrıca bu belgeler, II. Meşrutiyet döneminde devletin doğu vilayetlerinde siyasi sadakati ve sınır güvenliğini birlikte ele aldığını göstermektedir.

İsmail Hakkı Bey, “*İran müstebidleri*” olarak adlandırdığı bazı İranlı siyasal hüviyeti olan kişilerin, Doğu vilayetlerini Osmanlı Devleti’nden koparmak amacıyla Rusya ile iş birliği yapmalarını şaşkınlıkla karşıladığını belirtmektedir. Ona göre bu bölgelerin Osmanlı hâkimiyetinden çıkması, gerçekte Rus nüfuz ve işgali altına girmesi anlamına gelecektir. Bu nedenle söz konusu çevrelerin kendi çıkarları uğruna Rusya ile iş birliği yapmalarını siyasî bir basiretsizlik olarak değerlendirmektedir.

İsmail Hakkı Bey, Urmiye hâkiminin, Simko’yu öven açıklamalarda bulunduğunu ve aşiretleri Rusya’ya yakınlaştırmaya çalıştığını ileri sürmektedir. Ayrıca Kasım 1910’da Gazel nahiyesinin yeniden ele geçirilmesi amacıyla Somay aşiretinin Ruslar tarafından teşvik edildiğini, Rus Bankası aracılığıyla da bazı aşiret mensuplarına maddi destek sağlandığını belirtmektedir. Bu faaliyetleri, Rusya’nın bölgedeki nüfuzunu artırmaya yönelik girişimlerinin bir parçası olarak yorumlamaktadır.

Raporda, Doğu vilayetleri hakkında bilgi toplamak amacıyla bölgeye gönderilen Rus ve İngiliz görevlilerin faaliyetlerine de değinilmektedir. İsmail Hakkı Bey’e göre bu kişiler gittikleri yerlerde halk üzerinde etki kurmaya çalışmakta, çeşitli propaganda faaliyetleri yürüterek Osmanlı idaresine olan güveni sarsmayı amaçlamaktadırlar. Özellikle Osmanlı askerlerinin bölgeden çekileceği yönündeki söylentilerin yayılması, aşiretler arasında kaygı ve güvensizlik oluşturmakta; bu durum bölgedeki toplumsal

ve siyasî istikrarı tehdit etmektedir.

İsmail Hakkı Bey, bu tür faaliyetlerin Kürtler ile İranlılar arasındaki ilişkileri olumsuz etkilediğini ve bölgedeki hassasiyetleri derinleştirdiğini düşünmektedir. Raporda adı geçen kişilerden biri de Rus diplomat Mösyö Minorsky'dir. İsmail Hakkı Bey, Minorsky'nin İran sınırında yürüttüğü faaliyetleri, Rus nüfuz siyasetinin bir parçası olarak değerlendirmektedir. Bununla birlikte Osmanlı memurlarının aldığı tedbirler sayesinde söz konusu girişimlerin istenilen sonucu veremediğini ve Doğu vilayetlerinin daha büyük karışıklıklardan korunduğunu ifade etmektedir.

Bu değerlendirmeler, Osmanlı Devleti'nin son döneminde Doğu vilayetlerinde güvenlik meselesinin yalnızca askerî bir sorun olarak görülmediğini; aşiret ilişkileri, propaganda faaliyetleri, istihbarat çalışmaları ve büyük devletlerin nüfuz mücadeleleriyle birlikte ele alındığını göstermektedir. İsmail Hakkı Bey'in raporları, Osmanlı bürokrasisinin Rusya'nın bölgedeki faaliyetlerini nasıl algıladığını ve sınır güvenliğine yönelik tehditleri hangi çerçevede değerlendirdiğini ortaya koyması bakımından önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Ayrıca bu belgeler, II. Meşrutiyet döneminde dış tehdit algısının iç güvenlik, aşiret siyaseti ve taşra yönetimiyle ne derece iç içe geçtiğini göstermesi açısından da dikkat çekicidir.

İsmail Hakkı Bey, bu başlık altındaki değerlendirmelerinin sonunda, Osmanlı Devleti ne kadar barışçıl ve ihtiyatlı bir siyaset takip ederse etsin, Doğu vilayetlerinde düzen ve refahı sağlamak amacıyla atacağı adımların Rusya tarafından daima kuşkuyla karşılanacağını düşünmektedir. Ona göre Osmanlı Devleti'nin güvenlik, asayiş ve idarî düzeni tesis etmeye yönelik en sınırlı girişimleri dahi Ruslar tarafından "yayılmacılık" veya "saldırganlık" şeklinde yorumlanmakta ve Avrupa kamuoyuna bu şekilde sunulmaktadır. İsmail Hakkı Bey, Rusya'nın bu tutumunu eleştirerek, Osmanlı Devleti'nin meşru egemenlik haklarını kullanmasının dahi dış müdahale ve baskılara konu edildiğini ifade etmektedir.

Bu durum, İsmail Hakkı Bey'e göre Osmanlı Devleti'ni önemli bir diplomatik açmazla karşı karşıya bırakmaktadır. Bir yandan devletin kendi sınırları içerisinde güvenliği sağlama ve kamu düzenini koruma sorumluluğu bulunmakta, diğer yandan ise Rusya ve İngiltere gibi büyük güçler bu faaliyetleri müdahale gerekçesi hâline getirebilmektedir. İsmail Hakkı Bey, bu nedenle Osmanlı Devleti'nin izlediği aşırı ihtiyatlı ve uzlaşmacı siyasetin beklenen faydayı sağlamadığını, aksine bazı

durumlarda devletin hareket kabiliyetini sınırlandırdığını düşünmektedir.

Ona göre Rusya'ya karşı safiyane bir güven duymak siyasî bir hatadır. Çünkü devletler arasındaki ilişkiler dostluk ve iyi niyetten ziyade çıkarlar temelinde şekillenmektedir. Menfaatlerin çatıştığı yerde iş birliğinden çok rekabet ve mücadele ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle Doğu vilayetleri meselesinde Osmanlı Devleti ile Rusya'nın farklı hedeflere sahip olduğunu ve iki devletin çoğu zaman birbirine zıt pozisyonlarda yer alacağını belirtmektedir. Böyle bir ortamda Osmanlı Devleti'nin kendi güvenliğini ve egemenliğini koruyacak tedbirleri kararlılıkla uygulaması gerektiğini savunmaktadır.

Bununla birlikte İsmail Hakkı Bey, çözümü yalnızca askerî önlemlerde aramamaktadır. Ona göre Doğu vilayetlerinin elde tutulabilmesi için güvenlik tedbirlerinin yanında ekonomik kalkınmayı sağlayacak, eğitim seviyesini yükseltecek, ulaşım altyapısını geliştirecek ve halkın devlete olan bağlılığını güçlendirecek kapsamlı ıslahat programlarına ihtiyaç vardır. Bu değerlendirme, İsmail Hakkı Bey'in devletin geleceğini sadece askerî güçte değil, aynı zamanda toplumsal refah, idarî etkinlik ve halk desteğinde gördüğünü ortaya koymaktadır. Dolayısıyla raporları, Osmanlı bürokrasisinin Doğu vilayetlerini koruma ve güçlendirme meselesini yalnızca askerî bir problem olarak değil, sosyal, ekonomik ve idarî boyutları bulunan çok yönlü bir devlet meselesi olarak değerlendirdiğini göstermesi bakımından önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır.

2.11. Lâhika

İsmail Hakkı Bey, bu bölümde yönetim anlayışına ilişkin ayrıntılı tespit ve önerilerde bulunmaktadır. Ona göre toplumsal hayatı etkileyen olumlu ya da olumsuz gelişmelerin sonuçları, meydana geldikleri yerlerin sosyolojik ve psikolojik şartlarına bağlı olarak değişmektedir. Bir bölgede önemsiz görülen bir olay, başka bir bölgede ciddi sonuçlar doğurabileceği gibi, belirli bir dönemde önem taşımayan bir gelişme farklı bir tarihsel bağlam içerisinde büyük etkiler yaratabilmektedir. Dolayısıyla devlet idarecilerinin görev yaptıkları bölgelerin toplumsal yapısını, psikolojik eğilimlerini ve yerel dinamiklerini iyi analiz etmeleri gerekmektedir.

İsmail Hakkı Bey'e göre ahlaki çözülmenin yaşandığı toplumlarda asayişî tesis etmek ve güvenlik sorunlarının temel nedenlerine ulaşmak son derece güçtür. Bu nedenle yöneticilerin yalnızca mevcut olaylara müdahale etmekle yetinmemeleri, aynı

zamanda gelişmeleri önceden öngörebilecek bir idare anlayışına sahip olmaları gerekmektedir. Ona göre toplum psikolojisinin doğru yönetilemediği yerlerde devlet mekanizması zamanla işlemez hâle gelebilir. Bu sebeple başarılı bir yönetim için yalnızca halkın düşünce dünyasını tanımak yeterli değildir; aynı zamanda toplum üzerinde etkili olabilecek, kısırtma potansiyeli olan kişi ve grupların faaliyetlerinin de yakından takip edilmesi gerekir. Bu anlayış doğrultusunda mülkî idarenin başarısı, etkili bir istihbarat ağı ile güçlü bir icra mekanizmasının birlikte işletilmesine bağlıdır.

Bu bağlamda İsmail Hakkı Bey'in değerlendirmeleri, XX. yüzyıl başlarında Doğu vilayetlerinde yaşanan sınır ihlalleri, aşiret meseleleri ve dış müdahalelerin devlet tarafından nasıl algılandığını göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Ona göre bu sorunlar zamanında kontrol altına alınmadığı takdirde yalnızca yerel güvenlik meseleleri olmaktan çıkacak ve devletin bütünlüğünü tehdit eden daha büyük problemlere dönüşecektir. Bu sebeple liyakatsiz memurların devlet işleyişine verdiği zararları da eleştiren İsmail Hakkı Bey, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerindeki yönetim zafiyetlerin önemli nedenlerinden birinin ehliyet ve liyakat eksikliği olduğunu düşünmektedir.

İsmail Hakkı Bey'e göre Doğu vilayetlerini genel ve standart bir yönetim anlayışıyla idare etmek mümkün değildir. Bölgenin toplumsal yapısı, coğrafi şartları ve güvenlik ihtiyaçları dikkate alınarak kendine özgü bir yönetim stratejisi geliştirilmelidir. Ayrıca idarî yapıda görülen çok başlılığın ortadan kaldırılması ve yönetim işlerinin tek merkezden, yani “*yed-i vâhid*” anlayışıyla yürütülmesi gerektiğini savunmaktadır. İran sınırının kesin olarak belirlenmesini ve askerî ağırlıklı idare yerine kalıcı bir sivil yönetimin tesis edilmesini önermesi ise Osmanlı Devleti'nin son dönemlerindeki modernleşme ve kurumsallaşma arayışlarının taşradaki yansımalarından biri olarak değerlendirilebilir.

İsmail Hakkı Bey, bu bölümde dikkat çekici bir karşılaştırma da yapmaktadır. Rusların, İranlılarla aynı din ve mezhebe mensup olmamalarına rağmen İran üzerinde önemli bir nüfuz kurabilmelerini örnek göstererek, Osmanlı Devleti'nin kendi dindaş tebaası üzerindeki etkisinin zayıflamasını eleştirmektedir. Ona göre Rus propagandasının etkisiyle bölge halkının Osmanlı Devleti'ne olan güveninin sarsılması, sınır meselelerinin görüldüğü uluslararası platformlarda Osmanlı heyetini diplomatik açıdan zayıf bir konuma düşürebilecektir. Bu nedenle iç güvenlik,

kamu düzeni ve halkın devlete bağlılığı yalnızca yerel meseleler değil, aynı zamanda dış politika ve sınır güvenliğini doğrudan etkileyen unsurlardır.

İsmail Hakkı Bey, Doğu vilayetlerindeki idarî ve güvenlik sorunlarının büyük ölçüde geçmiş dönemlerden devralınan yapısal problemlerin sonucu olduğunu düşünmektedir. Bununla birlikte bölgenin yalnızca Osmanlı Devleti açısından değil, Rusya ve İngiltere gibi büyük güçlerin çıkarları bakımından da stratejik öneme sahip olması, meseleyi uluslararası bir boyuta taşımaktadır. Bu çerçevede İran'ı, *“ipleri ayanen görülen bir kukla”* şeklinde nitelendirerek, ülkenin büyük devletlerin nüfuzu altında bağımsız hareket etme kabiliyetini kaybettiğini ifade etmektedir. Bu değerlendirme, İsmail Hakkı Bey'in İran meselesini yalnızca bir sınır güvenliği sorunu olarak değil, büyük güçler arasındaki jeopolitik rekabetin bir parçası olarak gördüğünü ortaya koymaktadır.

2.12. Nevâhî-i Şarkıyye'nin Tahliyesi

İsmail Hakkı Bey, bu ek raporu, Van Valiliği görevinden ayrıldıktan sonra, “Eski Van Valisi” sıfatıyla 27 Nisan 1913 tarihinde kaleme alarak, Dâhiliye Nezâreti'ne sunmuştur. Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşları'nın yol açtığı askerî ve siyasî krizlerle mücadele ettiği bir dönemde, Doğu Anadolu sınırlarında da ciddi güvenlik sorunlarının yaşandığına dikkat çekmektedir.

Bu çerçevede Osmanlı hükûmetinin, Rus askerî baskısına karşı sınır hattında konuşlandırılmış birlikleri geri çekme yönündeki uygulamasını sert bir dille eleştirmektedir. İsmail Hakkı Bey'e göre bu politika, sınır güvenliğini zayıflatmakta ve Rusya'nın bölgedeki hareket alanını genişletmektedir. Askerî bakımdan geri çekilmenin caydırıcılığı ortadan kaldıracağını düşünen İsmail Hakkı Bey, mevcut kuvvetlerin sınır hattındaki mevzilerini korumasının en doğru strateji olduğunu savunmaktadır.

Bu değerlendirme, İsmail Hakkı Bey'in güvenlik anlayışında savunmanın yalnızca savaş sırasında değil, barış dönemlerinde de sürekli bir caydırıcılık unsuru olarak görülmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Aynı zamanda rapor, Balkan Savaşları sırasında Osmanlı Devleti'nin askerî kaynaklarını farklı cepheler arasında paylaşmak zorunda kalmasının, doğu sınırlarında yarattığı güvenlik kaygılarını göstermesi bakımından da önem taşımaktadır. İsmail Hakkı Bey'in eleştirileri, Osmanlı bürokrasisinin bir kısmının Rus tehdidini geçici değil, uzun vadeli ve stratejik

bir tehlike olarak değerlendirdiğini ortaya koymaktadır.

SONUÇ

Askerî ve idarî alanlardaki tecrübesiyle II. Meşrutiyet dönemi öncesi ve sonrasında kritik bölgelerde ve önemli görevlerde bulunan İsmail Hakkı Bey, 1872 yılında Piriştine’de doğmuştur. Kendisi Harp Okulu’ndan mezun olduktan sonra önemli görevlerde bulunmuştur.

XX. yüzyılın başlarında II. Meşrutiyet’in ilanının ardından yaşanan siyasal ve toplumsal gelişmelerin şekillendirdiği bir ortamda İsmail Hakkı Bey, Dâhiliye Nezâreti tarafından 1910 yılında Bitlis vilayetine vali vekili olarak atanmıştır. Buradaki görev sürecinin ardından 1911 yılında Van valiliğine getirilmiştir. İsmail Hakkı Bey, görev yaptığı bu vilayetlerde merkezi idarenin taşraya hizmet ulaştırmakta karşılaştığı güçlükleri, memurlar arasında görülen usulsüzlükleri, bölgenin jeopolitik durumunu, aşiret yapılarını, nüfus özelliklerini, Kürt-Ermeni ilişkilerini ve bölgenin kalkınması için gerekli gördüğü tedbirleri ayrıntılı raporlar hâlinde kaleme alarak Dâhiliye Nezâreti’ne sunmuştur.

Söz konusu raporlar, İsmail Hakkı Bey’in kişisel gözlem, değerlendirme ve kanaatlerini yansıtmaması nedeniyle eleştirel bir bakışla değerlendirilmelidir. Bununla birlikte, II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı taşrasının idarî, sosyal ve siyasî yapısını bir bürokratin perspektifinden ortaya koyması ve dönemin taşra siyasetinin işleyişine ışık tutması bakımından önemli tarihî kaynaklar arasında yer almaktadır.

İsmail Hakkı Bey raporlarında, adli ve idari kurumlardaki liyakatsizliği, memurların yaptığı usulsüzlükleri, rüşvet ve menfaat üzerine kurulu adli ve idari mekanizmayı sert bir dille eleştirerek şahit olduğu ve gözlemlediği olayları raporlarında yazmıştır. Devlet kurumlarında işlerin işleyişindeki yavaşlığın halkın devlete olan güveninin sarstığını da belirtmiştir. İsmail Hakkı Bey, raporlarında sorunları merkezi hükümete bildirmekle kalmayıp, sorunlara çözüm önerilerini de bakanlığa sunmaktadır. Raporlarda çözüm odaklı bir bürokratik bakış açısı gözlenmektedir. Vali İsmail Hakkı Bey, II. Meşrutiyet’in ilanının taşrada karşılık bulamadığını belirterek bunun nedeninin taşradaki idari kadronun hantallığı ve liyakatsizliği olduğunu düşünmektedir.

Raporlarda halkın derin bir sefalet ve işsizlik içinde olduğu belirtilmektedir. İsmail Hakkı Bey, bu durumun, halkı ahlaki ve toplumsal çürümeye ittiğini

düşünmektedir. Ona göre bu durumdan kurtulmak için her şeyden önce yol yapmak gerekir. Bu konuda Nâfia Nezâretini sert bir dille eleştirmektedir. Mevcut yolların bakımsızlığından, ulaşımında yaşanan sıkıntıdan sitem etmektedir. İsmail Hakkı Bey, kalkınma ve ticaretin canlanması için yol yapımının maariften bile daha öncelikli olduğunu düşünmektedir. Merkezi idarenin yönetim politikasında doğru bulmadığı her hususu raporlarında belirtmiştir. Maarif Nezâreti'ni de okulların bakımsızlığı ve mevcut okulların tadilatı dururken bu yerlere müfettiş görevlendirilmesi hususunda sert bir dille eleştirmektedir. Devlet kaynaklarının gereksiz ve yanlış kullanıldığını düşünerek çözüm önerilerini raporlarında sunmuştur.

Aşiret reislerinin ve yerel güç odaklarının II. Meşrutiyet'in ilanını menfaatlerine ters gördüklerini belirten İsmail Hakkı Bey, bazı zorba kimselerin halk üzerinde kurdukları baskıya örnek vererek, II. Meşrutiyet'in getirdiği eşitlik ve hukuk düzeninin taşrada gizli bir muhalefetle karşılaştığını belirtir.

Raporların en stratejik boyutunu ise İngiltere ve Rusya'nın Doğu Anadolu sınırlarında meydana getirdiği güvenlik kaygılarına ilişkin değerlendirmeler oluşturmaktadır. İran'ın zayıflayan siyasî yapısından yararlanan İngiltere ve Rusya'nın bölgeye yönelik politikalarını analiz eden İsmail Hakkı Bey, muhtemel bir Osmanlı-Rus çatışmasına karşı devletin hazırlıklı olması gerektiğini savunmuştur.

Rusya'nın, Hoy ve Urmiye üzerinden Zap Vadisi istikametine yönelme ihtimalini ve olası harekât güzergâhlarını ayrıntılı biçimde değerlendirmiştir. Bu tespitler, Doğu vilayetlerinde yaşanan güvenlik sorunlarının yalnızca yerel asayiş meselelerinden ibaret görülmediğini, dönemin büyük güç rekabeti ve uluslararası gelişmeleriyle yakından bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim I. Dünya Savaşı yıllarında Doğu Anadolu'da yaşanan gelişmeler, İsmail Hakkı Bey'in dile getirdiği güvenlik kaygılarının dönemin Osmanlı bürokrasisi içerisinde önemli bir karşılığı bulunduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak İsmail Hakkı Bey'in *Raporlarım* adlı eserinin Bitlis ve Van valilikleri dönemine ait bölümleri, II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı taşrasının idarî, sosyal, ekonomik ve güvenlik sorunlarını bir devlet adamının gözünden ayrıntılı biçimde yansıtmaktadır. Bu raporlar yalnızca dönemin taşra yönetimine ilişkin gözlemler sunmakla kalmamakta; aynı zamanda merkez-taşra ilişkileri, modernleşme politikaları, bürokratik işleyiş, sınır güvenliği, aşiret yapıları ve büyük güçlerin bölge

zerindeki etkileri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu alışma kapsamında Osmanlı Türkçesinden günümüz Türkçesine aktarılan ve değerlendirilen söz konusu raporlar, Osmanlı Devleti'nin son dönem taşra idaresini anlamaya katkı sağlayan birincil kaynaklar arasında yer almaktadır. Ayrıca İsmail Hakkı Bey'in tespit ve nerileri, II. Meřrutiyet döneminde reformların taşrada uygulanma biçimini ve Osmanlı bürokrasisinin bölgesel sorunlara yaklaşımını ortaya koymasý bakımından tarih literatürüne değerli katkılar sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akyol, Taha. *1914-1915 Felaket Yıllarında Osmanlı ve Ermeniler*. İstanbul: Doğan Kitap, 2015.
- Armaoğlu, Fahir. *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*. İstanbul: Kronik Yayınları, 2022.
- Esenkaya, Ahmet. "Balkanlardan Çanakkale Cephesine Gelenler". *I. Uluslararası Balkan Kongresi (24-26 Eylül) Bildiri Kitabı*. 1067-1100. İstanbul: Süleyman Şah Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Güzel, Hasan Celal (ed.). *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2006.
- İskora, Muharrem Mazlum. *Harp Akademileri Tarihçesi 1846-1965*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1966.
- İsmail Hakkı Bey, *Raporlarım*. İstanbul: Osmanlı Matbaası, Atatürk Kitaplığı Osmanlıca Nadir Eserler Koleksiyonu, M. Cevdet Kitapları, K.19.
- Karabekir, Kâzım. *İttihat ve Terakki Cemiyeti*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Keleş, Zülal. "Cafer Tayyar Paşa". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 44 (1999), 529-530.
- Lewy, Guenter. *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?*. çev. Ceren Elitez. İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Alkım Yayınları, 2006.
- Yıldırım, Yıldırım. "Bir Devlet Adamı Olarak İsmail Hakkı Bey ve Adana Valiliği Dönemindeki Faaliyetleri (1914-1916)". *II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Kongresi Bildiri Tam Metin Kitabı: Tarih-Arkeoloji*. ed. Erdem Çanak - M. Fatih Sansar. Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2018.

EKLER

EK-1: Bitlis Vali Vekili İsmail Hakkı Bey'in Portresi

62

Bitlis Vali Vekili İsmail Hakkı Bey

Kaynak: *Şehbal*, İkinci Sene, 27 (15 Eylül 1326): 45.

EK-2: Dijitalleştirme Projesi Destek Künyesi

Bu eserin;
kataloglanması, dijital ortama aktarılması ve
elektronik ortamda kullanıma sunulması
İstanbul Kalkınma Ajansı (İSTKA)’nın desteğiyle
İBB Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı
Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü (Atatürk Kitaplığı)
tarafından gerçekleştirilmiştir.

Proje No	: İSTKA/2012/BİL/233
Destek Programı	: Bilgi Odaklı Ekonomik Kalkınma Mali Destek Programı
Projeyi Destekleyen	: İstanbul Kalkınma Ajansı (İSTKA)
Proje Adı	: Osmanlı Dönemi Nadir Eserlerin Kataloglanması, Dijital Ortama Aktarılması ve Elektronik Ortamda Kullanıma Sunulması
Proje Sahibi Kuruluş	: İBB Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı
Proje Yüklenicisi	: Yordam BT Ltd. Şti.
Proje Uygulama Yeri	: Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü - Atatürk Kitaplığı İSTANBUL – Beyoğlu

Bu sayısal kopya; eğitim - öğretim, bilimsel araştırma veya haber amacıyla kullanılabilir.
Ticari ya da başka bir amaçla kullanımı yasaktır.

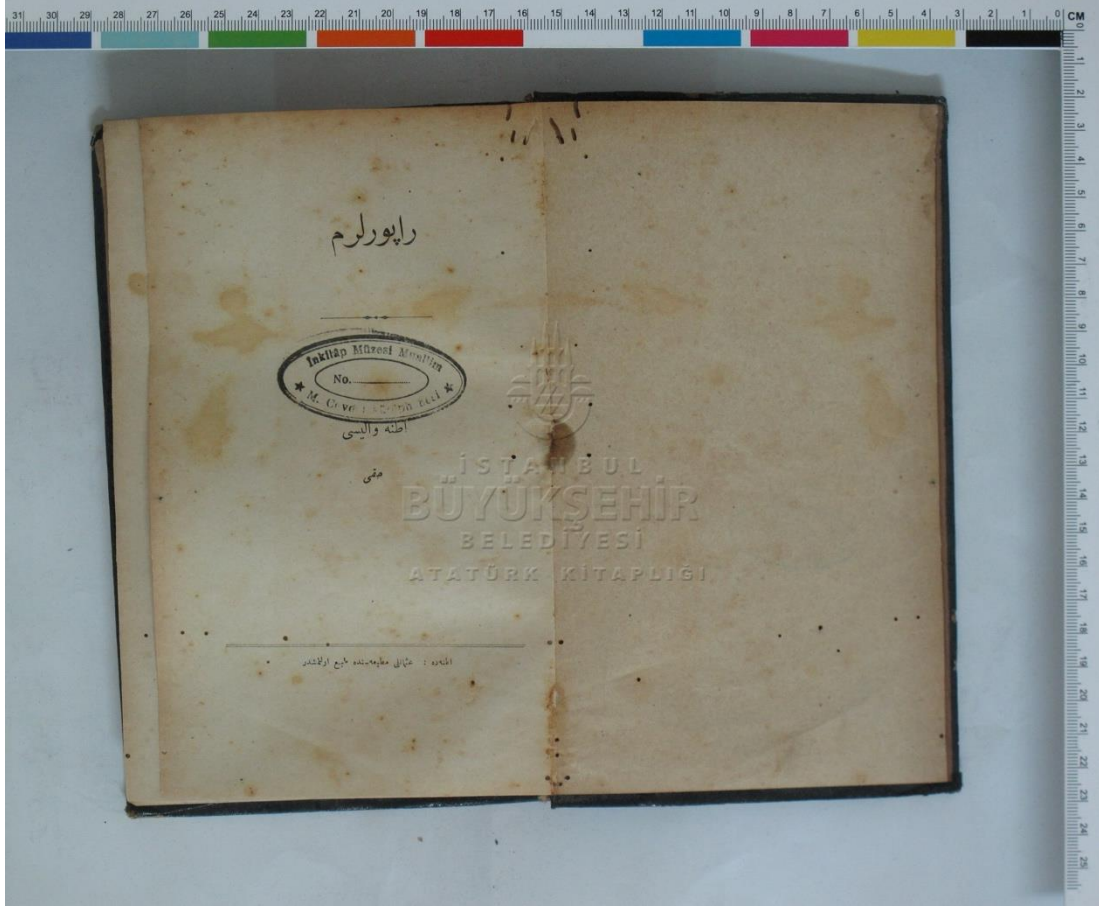
EK-3: Orijinal Eserin Cilt Kapağı

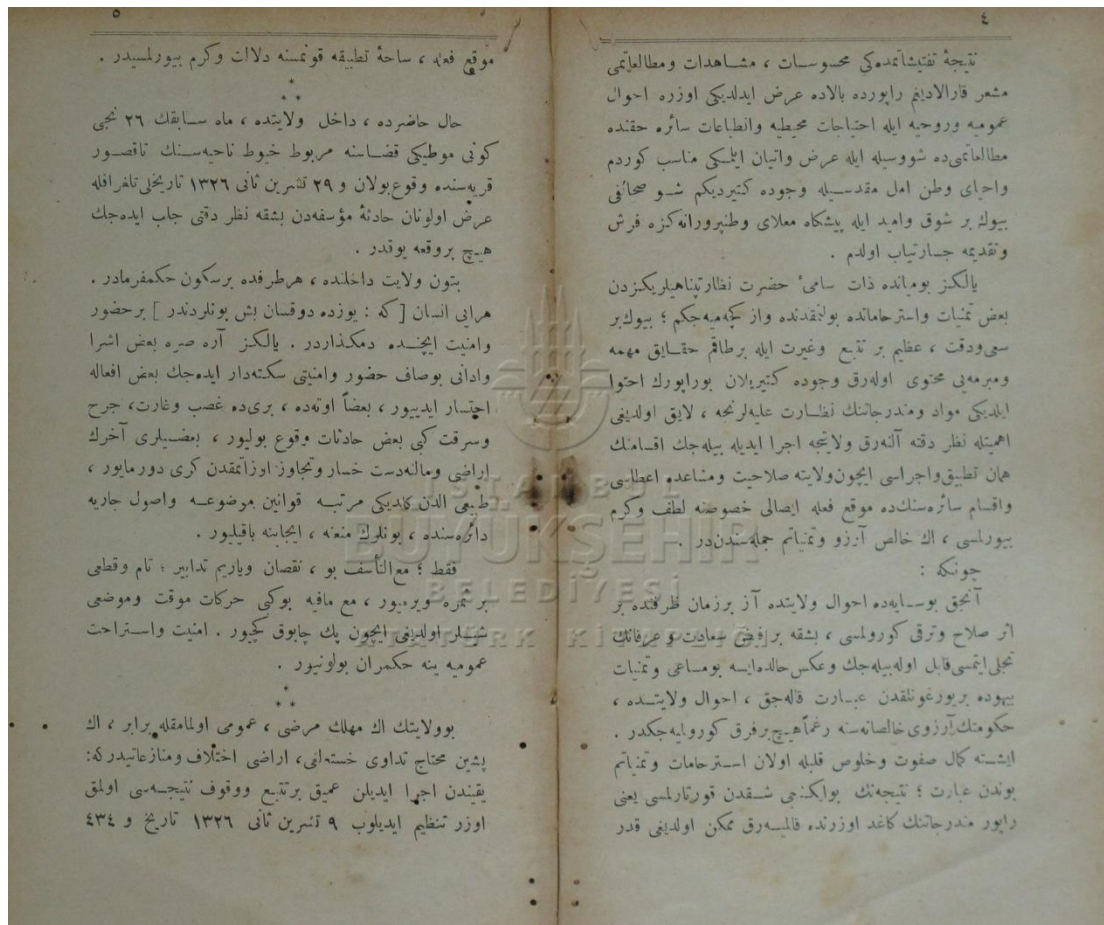
EK-4: Raporlarım Adlı Eserin İç Kapağı

EK-5: Raporu Başlangıç Sayfası

EK-6: Arşiv Belgesinin Örneği

EK-7: Örnek Sayfalar

